

ISSN 2309-3277

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

E L M İ Ə S Ə R L Ə R

İctimai-siyasi elmlər seriyası

№1

У Ч Е Н Ы Е З А П И С К И

Серия общественно-политических наук

№1

Bakı – 2017 - Баку

Redaksiya heyəti:

prof. N.M.Əliyeva, prof. R.M.Novruzov, prof. C.R.Məmmədov,
prof. H.N.Məmmədov, prof. A.A.Merejko, prof. İ.Marşalek-Kava,
dos. Ş.H.Əliyev (baş redaktor), dos. D.P.Plamen, dos. Ə.S.Əhməd,
İ.K.Niftəliyeva (məsul katib)

Редакционная коллегия:

проф. Н.М.Алиева, проф. Р.М.Новрузов, проф. Дж.Р.Мамедов,
проф. Г.Н.Мамедов, проф. А.А.Мережко, проф. И.Маршалек-Кава,
доц. Ш.Г.Алиев (главный редактор), доц. Д.П.Пламен, доц. А.С.Ахмед,
И.К.Нифталиева (ответственный секретарь)

Redaksiyanın ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç. 33,
Bakı Slavyan Universiteti
tel: 599 08 70
faks: (99412) 440 27 70
e-mail: bsu-uni.edu.az

Адрес редакции:

Азербайджанская Республика, город Баку,
ул. С. Рустама, 33, Бакинский славянский университет
тел.: 599 08 70
факс: (99412)440 27 70
e-mail: bsu-uni.edu.az

© Bakı Slavyan Universiteti – 2017

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər
seriyası

2017-№1

Серия общественно-политических
наук

DÜNYA SİYASƏTİ VƏ TARİX

МИРОВАЯ ПОЛИТИКА И ИСТОРИЯ

MƏMMƏDOV Ş.

Xəzər Universiteti

**1995-2001-ci İLLƏR DÖNƏMİNDƏ ABŞ-la AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI ARASINDA SİYASİ-DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏR**

Açar sözlər: ABŞ, Azərbaycan, beynəlxalq hüquq, demokratiya, sülh, təhlükəsizlik.

Ключевые слова: США, Азербайджан, международное право, демократия, мир, безопасность.

Keywords: US, Azerbaijan, International Law, Democracy, Peace, Security.

1995-ci ildən etibarən ABŞ-la Azərbaycan arasında istər iqtisadi-siyasi, istərsə də humanitar və digər sahələrdə əhəmiyyətli görüşlər keçirilmişdi. Bunlara misal olaraq, 1995-ci ilin aprel ayında ABŞ-ın energetika naziri X.O.Lirinin Azərbaycan səfəri və onun nəticəsində ABŞ-ın Ekson şirkəti ilə müqavilənin bağlanması, 1995-ci ilin mayın 4-də Bakıda ABŞ səfirliyinin binasının açılışı, bundan bir neçə gün sonra Heydər Əliyevin Moskvada Bill Klintonla, Londonda vitse-prezident Albert Qorla görüşünü göstərmək olar. Bu görüşlərdə iki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşməsi və etibarlı tərəf müqabilə çevrilmək istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Bu görüşlərin siyasi nəticəsi kimi mayın 21-də Bill Klintonun Heydər Əliyevə göndərdiyi məktub mühüm önəm

kəsb edir. Bu məktubda əsas diqqət Qarabağ məsələsi, neft yataqlarından istifadə və ölkənin demokratikləşməsi istiqamətində aparılan tədbirlərə yetirilirdi (1).

1995-ci ildə ABŞ-ın Azərbaycana 27.5 milyon dollar həcmində humanitar yardım etməsi bu ilin danışıqlarında artıq baş verən dönüşün ilk sübutu kimi qəbul edilə bilər. Sonradan 1996-cı ilin yanvarında konqresmen Çarlz Vilsonun Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərməsini nəzərdə tutan qanun layihəsinin Bill Klinton tərəfindən imzalanması da 1995-ci ildə aparılan uğurlu xarici siyasətin nəticəsi idi. 1995-ci ildə iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsində "Kapital quruluşuna kömək haqqında" sazişin təsdiqi, noyabrın 10-da "Penzoyl" şirkətinin neft müqaviləsinə daxil edilməsi və digər tədbirləri göstərmək olar.

1995-ci ilin aprelində ABŞ-ın "Ekson" şirkəti ilə əlaqələrin qurulması, 1995-ci ilin mayın 4-də Bakıda ABŞ səfirliyinin açılması, həmin ilin oktyabrın 21-25-də BMT-nin 50 illik yubileyində H.Əliyevlə Bill Klintonun görüşü, həmçinin ABŞ-ın görkəmli dövlət xadimi Zbiqnev Bzejnskinin, senator Riçard Şelbinin Bakıya rəsmi səfəri iki dövlət arasında münasibətləri daha da yaxınlaşdırdı. Nəticə etibarilə ABŞ 1995-ci ildə Azərbaycana 27,5 milyon dollar məbləğində humanitar yardım etdi (19, 176).

1995-ci ildə qurulan əlaqələrin ən ümdə cəhəti ondadır ki, artıq ABŞ Azərbaycanı təkcə tərəf müqabil dövlət kimi deyil, həm də öz maraqlarının həyata keçirə biləcəyi və onların reallaşdırıla biləcəyi bir məkan kimi görür, Azərbaycan isə öz reallıqlarına münasibətdə ABŞ-la fikir ümumiliyinə nail ola bilirdi. Həmçinin bu münasibətlər Azərbaycanın təkcə siyasi imicini artırmaqla bitmir, onun iqtisadi, hərbi potensialının yüksəldilməsi üçün də şərait yaratmış olurdu.

1996-cı il iyunun 11-də konqresin nümayəndələr palatası Con Porterin düzəlişi ilə xarici əməliyyatlar haqqında qanun layihəsini qəbul etdi. Porter düzəlişi heç bir halda Azərbaycanın mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Bu düzəlişdə ayrı-ayrılıqda həm Azərbaycanın, həm də Dağlıq Qarabağın qaçqın və köçkün düşmüş əhalisinə uyğun olaraq 7:1 nisbətində humanitar yardım göstərilməsi nəzərdə tutulurdu (2).

Tədqiqatçı alim Nəsirov Elman haqlı olaraq bu düzəlişin iki cəhətinin dövlətçiliyimiz əleyhinə yönəldiyi qənaətinə gəlir (3,79): "Birinci burada Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi deyil, müstəqil subyekt kimi qəbul edilirdi. İkincisi də Azərbaycana və guya müstəqil qurum olan Dağlıq Qarabağa göstəriləcək yardımın arasında müəyyən nisbət qoyulurdu, başqa sözlə iki müxtəlif subyektə müxtəlif yardımlar təklif olunurdu."

Nəzərimizcə bu düzəliş Azərbaycanın Qarabağ probleminin haqlı həllinin yollarını çətinləşdirməklə bərabər, onun Azərbaycan daxili məsələsi olması çərçivəsindən çıxarmağa şərait yaradırdı. Təbii ki, bu düzəliş Azərbaycan ictimaiyyət tərəfindən etirazla qarşılandı və ən yüksək instansiyalarda buna çevik reaksiya verildi.

1996-cı ilin iyunun 13-də isə H.Əliyev ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirini qəbul edərək bu məsələyə öz etirazını bildirdi (4,438,443): "Bildirmək istəyirəm ki, biz bu cür əlavə ilə heç vaxt razı ola bilmərik. O, Azərbaycanın zərərinə olan bir əlavədir və müəyyən qədər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün şübhə altına alınmasını əks etdirir. Ümumiyyətlə bu, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin, Dağlıq Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə ciddi maneə ola bilər."

Bu etirazlar öz nəticəsini verdi ABŞ dövlət departamenti yuxarıda göstərilən mövqeyi dəstəklədi. Bu zaman Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi bəyant verərək ABŞ hökumətinin Porter düzəlişi ilə bağlı mövqeyinə etiraz etdi (5). Azərbaycan tərəfi isə Ermənistanın bu bəyanatını başqa dövlətin daxili işlərinə qarışmaq kimi qəbul etdi. Bu mübarizənin yekunu kimi iyulun 26-da ABŞ senatı xarici dövlətlərə yardım haqqında qanun layihəsini Porter düzəlişi nəzərə alınmadan qəbul etdi (6). Bu Azərbaycan ABŞ münasibətlərində mühüm dəyişikliklərdən xəbər verməklə yanaşı, Azərbaycan diplomatiyasının mühüm uğuru idi.

Bu uğurun ardınca 1996-cı ilin oktyabrında Dağlıq Qarabağ regionunda qondarma prezident münasibət bəsləməsi və Azərbaycanın bütövlüyünü və suverenliyini müdafiə etməsi əlamətdar hal idi (7). Bu iki dövlət arasındakı münasibətlərin yüksələn xətlə inkişafının mühüm göstəricisi idi. Bu mövqe özünü Lissabon samitində də göstərdi. 1996-cı ilin 6-da Bill Klinton H.Əliyevə göndərdiyi məktubunda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və münaqişəsini beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həll edilməsini dəstəklədiyini bildirdi (8,38). Lissabon sammiti çərçivəsində isə prezident H.Əliyev ABŞ-da vitse-prezidenti Albert Qor və dövlət katibi Uorren Kristofer ilə görüşlərində, qarşı tərəf yuxarıda qeyd olunan mövqeyi bir daha təsdiq etdi.

Beləliklə, 1996-cı il ABŞ-Azərbaycan münasibətləri Azərbaycanın suverenliyi, dövlətçiliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edərək onların möhkəmləndirilməsi istiqamətində və töhfəsini verdi. Ərazi bütövlüyümüz bir daha təsdiq olundu, Ermənistanın təcavüzkar meyllərinin üzrə çıxması və sübutuna şərait yarandı.

1997-ci ildə ikinci dəfə prezident seçilən Bill Klinton və onun administrasiyası iki dövlət arasında əvvəlki mövqelərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində addımlarda maraqlı idi. Bunu Madlen Olbraytın Qarabağ münaqişəsinin həllində Minsk qrupunun passiv fəaliyyətini tənqid etməsində görmək mümkündür. 1997-ci ilin fevralında Madlen Olbrayt bəyant verərək Prezident Bill Klinton hökumətinin Azərbaycana edilən yardımın məhdudlaşdırılmasının əleyhinə olduğunu və 907-ci düzəlişin ləğvi üçün konqresə edilən bütün cəhdləri dəstəklədiyini bildirdi (9). 1996-cı ildə danışqlar və münasibətləri Aynur Ə.Bəşirli qiymətləndirərək, belə qənaətə gəlir, "1996-cı ildə ABŞ-Azərbaycan xarici siyasətinin formalaşma mərhələsi başa çataraq siyasi proseslərin məntiqi davamı kimi iki ölkə arasındakı münasibətlərin keyfiyyətə yeni bir səviyyəyə keçməsinə təkan verdi." (10,144).

Qeyd etmək lazımdır ki, Madlen Olbrayt Qafqaza, Azərbaycana böyük

önəm verirdi ki, bu da Klintonun ikinci Prezidentliyi dövründə Qafqazyönlü siyasətdə əsaslı addımlar atılmasına və istiqamətdə mühüm dəyişikliklərə yol açdı (11,15). 1997-ci ilin martında milli təhlükəsizlik üzrə müşavir S.Berger öz çıxışında Çin, Türkiyə və Qafqazı ABŞ-ın maraq dairəsi elan etməsi bunun bariz nümunəsidir (12, 376).

Bu dövüdə Rusiyanın Ermənistanı qanunsuz olaraq 1 milyard dollar həcmində silah verməsi ABŞ və Azərbaycan tərəfindən çox narazılıqla qarşılandı. 1997-ci il martın 12-13-də təhlükəsizlik və silahlara nəzarət məsələlərinə dair ABŞ və Azərbaycan xarici işlər nazirlikləri arasında ikitərəfli məsləhətləşmələr keçirildi. Bundan bir gün sonra isə martın 16-28-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xarici siyasət məsələləri üzrə müşaviri Vəfa Quluzadə səfər edərək bir neçə məsələnin həlli üçün fəaliyyətə başladı. Bu səfərdə qarşıya qoyulan əsas məqsədlər kimi ABŞ-ın regionda cərəyan edən məsələlərə təsirini artırmaq, iki dövlət arasındakı münasibətləri dərinləşdirmək, 907-ci maddənin ləğvi, istiqamətin işlərin aparılması, erməni lobbisinin təsirini azaltmağa çalışmaq idi. Bu səfərin əsas nəticəsi kimi Bakıdakı ABŞ səfiri Riçard Kozlariçin Azərbaycan prezidentinə təqdim etdiyi məktub oldu ki, burada ABŞ prezidenti Bill Klinton Heydər Əliyevi iyul-avqust aylarında ABŞ-a rəsmi səfərə dəvət edirdi (13).

Bu səfərdə Azərbaycan prezidenti qarşısına əsas vəzifə kimi "ABŞ-da respublikamıza artan rəqabətdən yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək ictimai-siyasi sairlərin Azərbaycana münasibətində başlanmış müsbət dəyişikliklərin inkişaf etdirilməsini və Azərbaycan həqiqətlərinin daha geniş təbliğini, Dağlıq Qarabağ problemini və Ermənistan - Azərbaycan münqaişəsinin həlli həlli ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyini daha da fəallaşdırılmasını, 907-ci düzəlişin aradan götürülməsini" həll etmək dururdu (10,126).

Bu dövüdə ABŞ-ın Azərbaycana münasibətində isə əsas məqsədləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- demokratiyanın təşviqi və azad bazar iqtisadiyyatının yaradılması;
- region ölkələri arasında sülh və əməkdaşlığın bərqərar edilməsi;
- bu dövlətlərin geniş dünya birliyinə inteqrasiyasına geniş dünya birliyinə inteqrasiyasına yardım etmək.

Beləliklə, hər iki dövlət arasında ümumi mənafeələr kimi qarşılıqlı münasibətlərin dərinləşməsi, regionda sülhün bərqərar olması, dinc iqtisadi inkişafa nail olmaq çıxış edirdi. Bu məqsədlərə nail olmaq, xarici təsirləri azaltmaq, qarşıya çıxacaq problemləri həll etmək prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfərindən və bu səfərin məhsuldar aparılmasından xeyli asılı idi. Vitse-prezident A.Qorun təbircə desək Heydər Əliyev bu səfərində, "hökumətlər arasında rəsmi enerji dialoqu yarada bilmişdir." (14,29). Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri 1997-ci il iyulun 27-dən avqustun 5-dək olmuşdur.

Azərbaycan prezidenti ilk olaraq Nyu-Yorka gəlmiş və burada NATO-nun baş katibi Xavyer Solana ilə görüşmüş, Qarabağ məsələsinin həllinin Azərbaycan

üçün taleyüklü problem olduğunu nəzərə çatdırmışdır (15,19,20).

Görüşlərin kulminasiya nöqtəsi kimi isə avqustun 1-də ABŞ prezidenti Bill Klintonla olan danışıqlar çıxış edir. Görüşdə Azərbaycanda aparılan islahatlar, Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları, Minks qrupunun fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi, Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilənin Cənab sazişinə, enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi problemlərinə dair fikir mübadiləsi aparılaraq beş əsas sənəd imzalandı. Bu beş sənəd ABŞ - Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanatda, Azərbaycanın sərəmayə qoyuluşu haqqında müqavilə, müdafiə və hərbi sahəsində gələcək münasibətlər, energetikanın inkişafı üzrə ikitərəfli dialoq yaradılması sahələrini əhatə edirdi. Həmçinin bu görüşdə bir daha "907-ci maddə"sinin aradan qaldırılması məsələlərinə toxunulurdu ki, sonradan sentyabrın 2-də "Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında partnyorluq münasibətlərinin gücləndirilməsi haqqında" təsdiq edilməsi ilə nəticələndi. Bu sənəddə Azərbaycanın ABŞ administrasiyası və konqresi ilə sıx əlaqə saxlayaraq 907-ci düzəlişin aradan götürülməsinə nail olmaq üçün tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tuturdu (16, 401).

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1999-cu il aprelin 24-də ABŞ prezidenti Bill Klintonla yenidən görüşdü. Bu görüşdə ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığının davam etdirilməsinin vacibliyi bir daha irəli sürüldü. Bu görüşdə Bill Klinton Qafqaz regionunda sülhün bərqərar edilməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolunu yüksək qiymətləndirərək, 907-ci düzəlişin ləğvini və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində köməyini əsirgəməyəcəyini bildirdi (17,77,78). 1999-cu ilin ən mühüm addımlarından biri kimi isə ATƏT-in İstanbulda keçirilən zirvə görüşü çərçivəsində Heydər Əliyevlə ABŞ prezidenti Bill Klintonun görüşü hesab edilə bilər. Burada Bill Klinton Bakı-Ceyhan və Transxəzər layihələrində ABŞ-ın dörd əsas məqsədi olduğunu bildirdi: enerji ehtiyatlarının məqsədyönlü istifadəsi, region ölkələrinin təhlükəsizliyi, Xəzərin təbii sərvətlərindən ABŞ və digər iştirakçıların enerji təhlükəsizliyində rolunun artırılması, ekoloji məsələlərin həlli (18). Məhz həmin zirvə görüşü ABŞ-ın regionda mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

2000-ci il iki dövlət arasında əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi baxımdan çox məhsuldar hesab edilə bilər. 2000-ci ildə keçirilən görüşlərə misal olaraq Davos qurultayında Heydər Əliyevin iştirakını, ABŞ-a olan ikinci rəsmi səfərini göstərmək olar.

Ümumilikdə 1995-2000-ci illər çərçivəsində aparılan danışıqlar və Ümummilli lider tərəfindən həyata keçirilən müdrik və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yeni keyfiyyət aldı. Bu siyasi addımların yekunu belə qiymətləndirilə bilər:

- Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bir daha təsdiqləndi;
- Qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın Ermənistan tərəfindən

dünyada tanınması prosesinin qarşısı alındı;

- Azərbaycan Respublikasına qarşı yaradılan səhv imic aradan qaldırıldı;
- Azərbaycan dünyanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin təşkilində öz yerini təsdiqlədi;
- Ölkənin demokratik, iqtisadi, hərbi sahələrinin inkişafında ABŞ-ın dəstəyi əldə olundu;
- Azərbaycan ABŞ üçün etibarlı əməkdaşa çevrildi;
- Neft strategiyasının formalaşdırılması və gələcək siyasi addımların atılmasında ondan əlverişli istifadə yolları qətiləşdirildi;
- Azərbaycanın dünyaya tanınması istiqamətində işlərinin informasiya müharibəsində möhkəm mövqelər əldə edildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1995, 26 may
2. ARXİNA - 1996-cı il qovluğu 111
3. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab, s. 438-443
4. Azərbaycan Respublikası Xarici işlər Nazirliyinin bəyanatı // Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1996, 19 iyun.
5. ABŞ senatı Porter düzəlişini qəbul etmədi // Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1996, 30 iyul.
6. ABŞ-Azərbaycan: yan kalitskinin gəlişi əməkdaşlığın yeni parametrlərini müəyyənləşdirdi. // "Xalq qəzeti", Bakı, 1996, 30 oktyabr.
7. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda.
8. "Xalq qəzeti", Bakı, 1997, 26 fevral.
9. Bəşirli A. Ə. Azad Mətbuat çərçivəsində "The New York Times" Azərbaycandan Nə? Nə zaman? Necə? Monoqrafiya. Bakı, 224 s. səh. 144
10. How Moscow. Hopes to Defuse an ancient ethnic conflict. By Bill Keller. Moscow. New York Times (1857- current file) New York, N.Y.; Yan 22, 1989.p.E 4 (1page)
11. Soviet Muslims Seek Leaders ouster. By Bill Keller .Moscow. New York Times (1857- current file) New York, N.Y.; Feb 6, 1989.p.A3 (1page)
12. Xalq qəzeti, Bakı, 1997, 4 aprel
13. Worried about its own Azerbaijanis, Teheran acts with caution. By Youssef M.Ibrahim. By Bill Keller .Moscow. New York Times (1857- current file) New York, N.Y.; Yan 19, 1990. p . A10 (1page)
14. Müstəqilliyimiz əbədidir. XI kitab, 19-20
15. Worried Washington is keeping its distance; Upheaval in the east: Washington watches and wonders. By Thomas L.Friedman. New York Times (1857- current file) New York, N.Y.; Yan 20, 1990. p . A7 (1page)
16. Əliyev H.Ə. Amerika birləşmiş Ştatların prezidenti Bill Klinton ilə görüşdəki söhbətdən. Müstəqilliyimiz əbədidir. XX kitab, s 645
17. Çırağan sarayında tarixi sənədlərin imzalanması mərasimi. ABŞ prezidenti Bill Klintonun nitqi // Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1999, 24 noyabr
18. Qasımlı.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, Mütərcim, 2015, s.156

РЕЗЮМЕ

В статье проводится обзор отношений США-Азербайджан в период, охватывающий 1995-2001е гг. Здесь рассматриваются проблемы, возникшие в отношениях двух стран и шаги, предпринятые для их решения. Автор изучил степень отношений Азербайджан - США, демократию и создание рыночной экономики, мир и сотрудничество в отношении США к Азербайджану, важность интеграции в мировое единство, углубление взаимоотношений двух государств, тесное сотрудничество двух стран для установления мира в регионе, а также указал важную роль Азербайджана в обеспечении энергетической безопасности в мире.

SUMMARY

Considering 1995-2001 time frame - when bilateral relations initiated, current article researches solutions to potential issues that may arise. The author stresses on establishment of democracy and a free market economy, cooperation, integration into the world community, maintaining peace in the region and strengthening bilateral relations led by US. In addition, the author underlined energy security cooperation which tightens relations and shows the important role of Azerbaijan.

БАЙРАМОВА Н.А.

Бакинский славянский университет

**ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ
АЗЕРБАЙДЖАНОМ И УКРАИНОЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

Ключевые слова: *торгово-экономические отношения, Азербайджан, Украина, Межправительственная комиссия, энергетика, транспорт*

Açar sözlər: *Ticarət - iqtisadi əlaqələr, Azərbaycan, Ukrayna, Hökumətlərarası Komissiya enerji, nəqliyyat*

Key Words: *Trade and Economic Relations, Azerbaijan, Ukraine, Intergovernmental Commission, Energy, Transport*

6 февраля 1992 года между Азербайджаном и Украиной был подписан Соглашение об установлении дипломатических отношений, который и послужил началом развития всесторонних отношений между обеими государствами. В 1996 г. в Азербайджане было открыто посольство Украины, а в 1997 г. – посольство Азербайджанской Республики на Украине[1].

Развитие украинско-азербайджанских двухсторонних отношений основывается на разветвленной нормативно-правовой базе и договоренностях на высшем уровне. Была создана солидная договорно-правовая основа для расширения и углубления взаимовыгодного сотрудничества между Азербайджаном и Украиной. На сегодняшний день между нашими странами существует достаточная договорно-правовая база, которая насчитывает 124 договора различного уровня, что дает возможность эффективно регулировать развитие отношений практически во всех без исключения сферах двухсторонних взаимоотношений.

Важную роль в налаживании, укреплении и дальнейшем развитии азербайджано-украинских экономических связей играет совместная Межправительственная комиссия по вопросам экономического Сотрудничества. На первом (22.04.1997 г. в Баку), на третьем (19.05. 2000 г. в Баку), на четвертом (14.02.2002 г. в Киеве), на пятом (29.08.2002 г.в Баку),на шестом

(01.06.2004 г. в Баку), на седьмом (01 2006 г. в Баку), и на восьмом (07.10.2010 г. в Киеве), на одиннадцатом (01.07.2016 в Баку) и др. заседаниях были рассмотрены конкретные пути повышения динамики товарооборота между обоими государствами, осуществление согласованных мер по дальнейшему развитию взаимовыгодных торгово-экономических и научно-технических связей, сотрудничества в топливно-энергетическом комплексе, в сфере малого и среднего предпринимательства, в области транспорта и связи, в гуманитарной сфере, состояния договорно-правовой базы и т.д. Следует отметить, что на одиннадцатом заседании Совместной межправительственной украинско-азербайджанской комиссии по вопросам экономического сотрудничества обсуждались вопросы сотрудничества в топливно-энергетическом комплексе, военно-технической сфере, сельском хозяйстве, культуре, науке, космической и транспортной сферах и т.п. По итогам встречи были определены четыре приоритетные направления дальнейшего экономического сотрудничества – энергетика, транспорт, агропромышленный комплекс и машиностроение. По итогам заседания был подписан Протокол XI заседания Совместной Азербайджано-Украинской межправительственной комиссии по вопросам экономического сотрудничества. Документ подписали сопредседатели Совместной комиссии - первый вице-премьер Азербайджана Ягуб Эйюбов и вице-премьер Украины Геннадий Зубко [8].

В украинско-азербайджанских экономических связях занимает важное место сотрудничество в области транспорта и связи. Так, стороны договорились проработать возможности увеличения взаимных грузоперевозок морским транспортом. Участники заседания выразили заинтересованность в дальнейшем развитии перевозок в направлении маршрута международного транспортного коридора TRACECA. Министерству транспорта и связи Украины и Министерству транспорта Азербайджанской Республики поручено проработать вопрос присоединения Азербайджанской стороны к украинско-литовско-белорусскому проекту поезда комбинированного транспорта «Викинг» для расширения географии перевозок через территорию Грузии и Азербайджана в направлении стран Центральной Азии. Стороны договорились в рамках рабочей группы активизировать усилия по реализации проекта TASIM. Участники заседания также достигли договоренности активизировать сотрудничество в космической отрасли. В частности, украинская сторона обязалась подготовить предложения для азербайджанской стороны о возможности обучения специалистов космической промышленности Азербайджанской Республики в высших учебных заведениях Украины [3].

В структуре азербайджанского экспорта на Украину преобладает продукция нефтяной, химической и пищевой промышленности. В поставках Украины преобладает продукция черной металлургии, электротехнической и машиностроительной промышленности, продовольственные товары. При-

чем в структуре поставок из Азербайджана в Украину преобладали продукция топливно-энергетического комплекса (керосин, смазочные масла), химической отрасли, различные запчасти и арматура, хлопок-волокно, фундук и томаты. В свою очередь, в структуре поставок с Украины в Азербайджан в основном продукция машиностроения (спец.автомобили, вагоны, цистерны), черной металлургии (стальной прокат, прутки, трубы, швеллеры), электро-технической отрасли (электропроводники, теплообменники, холодильники), химии (полипропилен), различные продовольственные товары. Динамично развиваются и телекоммуникационные связи между обеими государствами. С декабря 2000 г. сводом волоконно-оптической кабельной магистрали ТАЕ было задействовано 30 прямых цифровых каналов связи для обмена телефонными графиками [2].

Значительную роль в экономических украино-азербайджанских экономических связях играют учрежденные деловыми кругами обеих стран совместные предприятия. К 2002 году министерством юстиции Азербайджанской Республики было зарегистрировано 60 фирм и совместных предприятий с общим объемом уставного капитала более одного млн. долларов США. Эти фирмы и предприятия специализируются на производстве сельскохозяйственной продукции, товаров народного потребления, подготовке проектной документации и коммерческой деятельности. Например, в соответствии с Программой долгосрочного экономического сотрудничества на 2000-2009 годы между Азербайджанской Республикой и Украиной АОЗТ «Гидромашсервис» и АОТ «Запорожтрансформатор» в 2003 году создали в Азербайджане совместное предприятие по производству и ремонту масляных трансформаторов [5, с.92-93]. В последнее время намечается тенденция выхода крупных украинских и азербайджанских компаний на рынки Украины и Азербайджана, что указывает на более глубокий и системный поход в развитии отношений в экономической сфере. Важным проектом, который реализуется Государственной нефтяной компанией Азербайджана в Украине, стало приобретение ГНКАР сети АЗС (инвестиции ГНКАР составили 85 млн. долларов США) в разных регионах Украины [6].

Реализация Плана всестороннего сотрудничества на 2011-2015 гг., который был подписан президентами двух стран в рамках официального визита в Азербайджан главы нашего государства Виктора Януковича (апрель 2011 года), будет способствовать развитию торгово-экономических отношений. Особенное значение имеет также проведение совместных бизнес-форумов в Киеве и в Баку представителей деловых кругов. В частности, перспективен процесс вхождения на азербайджанский рынок украинских строительных компаний, а также компаний сельскохозяйственной сферы. Надо отметить наличие серьезных перспектив в реализации совместных проектов в сфере животноводства. Украинской компанией «Брацлав», являющейся

одним из ведущих в Европе производителей оборудования для молочных ферм, достигнуты предварительные договоренности относительно создания на территории Азербайджана СП по производству оборудования для животноводства, а в дальнейшем - сооружения современных животноводческих комплексов [7].

Можно сказать, что Украина традиционно входит в первую десятку стран по торговле с Азербайджаном.

Основное место в украинско-азербайджанском экономическом сотрудничестве занимает проблема транспортировки азербайджанской нефти на Украину. Так, 20 апреля 1997 г. в Баку прибыла правительственная делегация Украины во главе с государственным министром А. Минченко. Основной целью ее приезда в Азербайджан являлось обсуждение вопросов реализации договоренностей, достигнутых в ходе состоявшегося в марте этого же года официального визита на Украину Президента АР Г.А.Алиева и дальнейшего расширения взаимовыгодного сотрудничества. В ходе переговоров был рассмотрен широкий круг вопросов, в частности, связанных с развитием железнодорожных и автомобильных перевозок по евроазиатскому транспортному коридору. Большое внимание было уделено вопросу транспортировки нефти и газа из Каспийского региона через Украину на Запад. Стороны выразили намерения детально разработать схему доставки нефти к украинским портам Одесса и Ильичевск с использованием железнодорожных перевозок и трубопровода, проходящего по территории Грузии, а также танкеров и паромов на Черном море [4]. В ходе встречи Президента Азербайджана Г.А.Алиева с первым заместителем председателя Государственного комитета Украины по нефти и газу В.Лопатиным, состоявшейся 3 июня 1997 г., было отмечено, что ведутся разработки вопросов поставок украинской стороной для ГНКАР оборудования и технологий, в частности, для замены дизельных электростанций на морских платформах, а также реконструкции Гарадагского газохранилища, где было установлено украинское оборудование трансформаторов [5, с. 88].

Следует отметить тот факт, что особый экономический интерес в двусторонних отношениях приобретает практическое решение вопросов, связанных с разведкой, разработкой и реабилитацией нефтегазовых месторождений в азербайджанском секторе Каспийского моря, а также исследование возможности многовариантной системы трубопроводов для транспортировки энергоресурсов на мировые рынки. Однако, несмотря на всю привлекательность украинского маршрута, в связи с участием Азербайджана в лице ГНКАР в строительстве Основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан и необходимостью привлечения для этого значительных финансовых средств, активное участие азербайджанской стороны в реализации проекта строительства нефтепровода «Броды-Плоцк» весьма проблема-

тична. Следует отметить, что идея использования маршрута нефтепровода «Одесса - Броды» для транспортировки азербайджанской нефти не потеряла своей актуальности и как отметил в своем интервью украинскому еженедельному общественно-политическому журналу «МИГ» Президент Азербайджанской Республики И.Г.Алиев, «мы можем участвовать в проекте «Одесса - Броды», предоставляя свою нефть» [5, с.91]. В 2001 году по просьбе украинской стороны была пролонгирована поставка дизельного топлива и по контракту между ГНКАР и ГАК «Укрресурсы» было поставлено 66,7 тыс. тонн дизельного топлива на сумму 12,8 млн. долларов США [2, с.9].

В январе 2011 года во время Всемирного экономического форума в Давосе было подписано межправительственных украино-азербайджанских соглашений относительно транспортировки нефти и поставок сжиженного природного газа на территорию Украины.

Следует отметить, что именно Украина стала первой страной в Восточной Европе, где с августа 2011 года SOCAR начала свой бункеровочный бизнес - предоставление услуг по заправке топливом судов в акватории Днепра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. Xarici siyasət. İkitərəfli münasibətlər // <http://www.mfa.gov.az/>
2. Аббасов А. Азербайджан и Украина сохранили тенденцию к взаимодополняемости экономик// Caspian Energy, 2002, № 3, с.9
3. Азербайджан и Украина договорились о производстве новых продуктов. <http://www.1news.az/economy/20101007052428919.html>
4. Визит Украинской правительственной делегации в Баку// Бакинский рабочий, 1997, 23 апреля
5. Мамед-заде Н.С. Взаимоотношения Азербайджанской Республики со славянскими странами СНГ и Восточной Европы. Баку, 2006,
6. Мищенко А. 20 лет со дня установления дипломатических отношений между Украиной и Азербайджанской Республикой <http://www.1news.az/analytics>.
7. Премьер-министр Украины Николай Азаров: «Между нашими странами не декларативное, а истинно стратегическое партнерство». Газета «Бакинский рабочий», 2012 года, 2 апреля
8. Состоялось заседание Совместной Азербайджано-Украинской межправительственной комиссии по вопросам экономического сотрудничества. 01.07.2016 <http://azertag.az/ru/xeber/>

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan və Ukrayna arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafından bəhs edilir. Müəllif məqalədə mal mübadiləsinin dinamikasına, nəqliyyat və energetika sahələrindəki əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirir.

SUMMARY

The article is about the development of trade and economic relations between Azerbaijan and Ukraine after the restoration of independence. The author of the article pays special attention to the dynamics of trade turnover and to cooperation in the field of transport and energy.

Bakı Slavyan Universitetinin
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Бакинского славянского университета

İctimai-siyasi elmlər
seriyası

2017-№1

Серия общественно-политических
наук

FƏLSƏFƏ, SOSIOLOGİYA,
İLƏHİYYAT

ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ,
ТЕОЛОГИЯ

SOFİYEV X.Ə.
ADMİU

KULTUROLOJİ EYNİLƏŞDİRMƏ ƏMƏLİYYATI TİPOLOJİ ARAŞDIRMALARIN ƏSASI KİMİ

Açar sözlər: *İdentifikasiya, postmodernizm, strukturalizm, post strukturalizm, nomadik təfəkkür, paradiqma*

Ключевые слова: *идентификация, пост-модернизм, структурализм, пост-структурализм, номадическое мышление, парадигма*

Key words: *Identification, post-modernism, structuralism, post-structuralism, nomadic thinking, paradigm*

Coğrafi məkana əsaslanan müqayisəli tipoloji metodun realistik və mistik motivləri var. Realistik motiv qonşuların asanlıqla bir-birindən təsirlənməsidir. Türklərin aşiq sənətinin gürcü və erməni folkloruna təsirində, gürcülər və ermənilər tərəfindən mənimsənilməsində qonşuluğun böyük rolu olub. Aşiq oxusu və çalğısı gürcü və erməni musiqi mədəniyyətlərində yabançı melodik intonasiyalara təbii müqaviməti məkan yaxınlığına görə qıraraq yad xalqların dünyasına öz

cizgisini vurmuşdu. Oxşar vəziyyəti Şərq məkanında muğam kimi bəlli olan monodik musiqi tipinin qonşudan qonşuya keçməsində də görmək olar.

Dünya mədəniyyətlərinin müqayisə və tipologiləşdirmə metodları ilə araşdırılması təkcə fiziki yox, atmosfer məkanı, iqlim ortaqlığı məsələsini də düşünməyə sövq etdirmişdi. Böyük coğrafi fəthlər dövrü olan XV-XVII əsrlərdə mühitin və iqlimin müxtəlif etnoslara təsiri elmi təfəkkürün prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdi. Sonrakı əsrdə fransız maarifçiləri bu məsələ ilə bağlı xalqın ruhu anlayışını orta atmışdılar. Montöskyö isə xalqların mədəniyyətinə təsir edən amillərin sırasında birinci yeri məhz iqlimə vermişdi [1, c. 19]. O, göstərmişdi ki, Şimal xalqlarının mədəniyyətləri ilə Cənub xalqlarının mədəniyyətlərinin bəzi əsas fərqləri iqlimlərin başqalığından gəlir. Sərt iqlim şimallıların qida uğrunda böyük çətinliklərlə mübarizədə yaşamasına səbəb olmuşdu. Bu şərait onların psixologiyasını, xarakterini və bunlardan doğan mədəniyyətlərini formalaşdırmışdı. Cənublular isə qidaları asan əldə etdikləri üçün bu asanlığa uyğun psixologiya, xasiyyət və mədəniyyət sahibi olmuşlar [2, c. 58-59].

Göründüyü kimi, tipologiya və müqayisəli (kompravistik) kulturologiya eynilik və fərq axtarışlarını bir medalın iki üzünü edərək təkcə fiziki məkan yox, həm də iqlim, mühit amillərini qonşulaşdırmaq müstəvisinə çevirmişdi. Kulturologiyanın ciddi problemi mövzu, predmet haqqında susqunluğa, dilsizliyə qalib gəlməkdir. Aristoteldən başlayaraq fəlsəfədə, elmdə təəccübün təkanverici rolu vurğulanmışdı. Düstur belə idi: fəlsəfə təəccübdən doğur (düzdür, Mahmud Şəbüstəri, bu düsturu tərs çevirərək söyləyirdi ki, düşüncənin sonu təəccübdür [3, c. 52]. Sonra Eynşteyn Aristotel fikrini elmə şamil etmişdi. Ancaq bizim fikrimizcə, təəccübdən heç də az olmayan təhrikəddici amil susqunluqdan çıxıb söyləmək, nəql etmək istəyidir. Alim şüurunun içində mirzəlik, müəllimlik meyli gizlənilir. Məhz həmin meyl məqalələr, kitablar yazıb başqasına danışmaq, danışa-danışa öyrətmək həvəsini formalaşdırır. Alim danışmaq həvəsilə dünyaya, mövzulara, problemlərə baxanda dəhşətlə necə, nədən danışmağın çətinliyini görür. Tədqiqatçı üçün ən ağır hal danışmağa sözünün olmamasıdır. Bu durumda susqunluq onun üçün bədbinlik, özünə inamsızlıq gətirən, boşluq qiyafəsində yükə çevrilir. Yeni metodlar narrasiya qapısını açan, susqunluğa qalib gələn narrativ «boşboğazlıq» halını yaratdığı üçün xüsusi dəyər qazanırlar. Biz indicə müqayisə, tipologiya metodlarından «tutuşdurma məkanı» ideyasını çıxarmaqla mədəniyyətlə bağlı «dilin necə açılmasını» nümayiş etdirdik. Azərbaycan kulturologiyasında metodoloji istiqamətin zəif olması, müxtəlif metodlardan az istifadə edilməsi bu elmdə narrasiyanın zəif olmasına, susqunluğun dəf edilməməsinə dəlalət edir.

Bu haşiyədən sonra müqayisə və tipologiyaya qayıtsaq, söyləyə bilərik ki, təsdiqin o biri üzünü inkar olduğu kimi, birləşdirmənin də o biri üzünü ayırmaqdır. Ona görə də tipoloji modeldə hansı mədəniyyətləri isə birləşdirmək onları başqa tipologiyalarda birləşmiş mədəniyyətlərdən ayırmaqdır. Söylədiyimizi Şərq və Qərbi mədəniyyətlərinin aqibətində yaxşı görmək olar. Şərq tipologiyasını qurmaq

Şərqi Qərbdən fərqləndirməklə nəticələnmişdi. Bu isə kulturologiyaya narrasiya zənginliyi verərək elmi mühiti həm informasiya bolluğu ilə təmin etmiş, həm də elmin tədrisini praktiki etməyə şərait yaratmışdı.

Kulturologiyanın ciddi problemi cəmiyyətə öz faydalılığını sübut etməkdir [4, s. 7]. O narrativ bolluğu təmin edəndə nəticələri Mediaya keçərək millət, zaman, tarix, millətlərarası münasibətlər haqqında xeyli maraqlı publisitik yazılara mənbə olur. Bu baxımdan tipoloji araşdırmaları, müqayisə tədqiqatlarını bütün göstərdiyimiz planlarda (həm narrativlik, həm informativlik planlarında) çox effektiv edən nəzəriyyələr tutuşdurma üçün yeni müstəvi, yeni məkan açanlardır. Kulturoloji nəzəriyyələrin bir vəzifəsi də özünəməxsus dünya modellərini, məkanlarını yaratmaqdır. Bu məkan fiziki məkandan fərqlənir. Ona görə də fiziki məkanda qonşu olmyanlar, qonşu kimi tutuşdurulmayanlar nəzəriyyənin verdiyi məkanda qonşu ola bilərlər. Parfumeriyanın inkişaf etdiyi çağdaş dünya ilə bioloji aləmin arasında çox böyük tarixi məsafə var. Ancaq semiotik nəzəriyyə qoxular dünyasını xüsusi kommunikativ məkan kimi açandan sonra qarışıqların dünyası ilə çağdaş gender dünyası qonşulaşır. Aydın olur ki, qadınların ətiqlərdən istifadə etməsi ilə qarışıqların turşu ifraz etməsi arasında kommunikativ bənzərlik var.

Çağdaş kulturologiyada önəmli metodlardan biri repressiv, yəni gəlişmə xəttində geridə buraxılmış strukturları qaytarmaq, rekonstruksiya etməkdir. Bu metod Sergey Eyzənşteynin mədəniyyətə yönəlik elmi yaradıcılığında böyük rol oynamışdı. Həmin metod psixanalizdən bəhrələnmişdi və Freydin nəzəriyyəsi ilə etnoqrafik müşahidələri çarpazlaşdıraraq 60-70-ci illərdə V.V.İvanov kimi rus alimlərinə güclü təsir göstərmişdi. Eyzənşteynin «mədəniyyətdə repressiv strukturlar» termini elə bir məkan açmışdı ki, orada müasir kultür hadisələri ilə arxaik mədəniyyət faktları tipoloji birləşmələrə gəlmişlər [5, c. 24, 56, 67-68]. Beləcə, məsələn, qədim mədəniyyətlərdə əcdadların kultu və müasir dünyada muzeylərin kultu bir-biri ilə anışaraq tipoloji qohumluq ideyasına əsas vermişdi.

Mədəniyyətdə sağ/sol oppozisiyasının problem kimi qoyulması qədim dünya ilə müasir dünyanın tipoloji birliliyinə öz məkanını verir. Araşdırıcılar aydın edirlər ki, həm qədimdə, həm indi sol tərəf qadınları, sağ tərəf kişiləri simvolizə edir. Ona görə də həm qədimdə, həm indi qadın geyimlərində düymələr sağdan sola aparılaraq bağladılır, məkan lokalizasiyasında isə qadınlara passiv sol yer verilir. Bəs «yuxarı/aşağı» binar oppozisiyası? Əskilərdə də, indi də yuxarı hakimiyyəti, rəhbərliyi, sayğılanmağı bildirmişdir. Beləcə, «yuxarı/aşağı» oppozisiyası müxtəlif zamandan və coğrafi-fiziki məkanlardan olan mədəniyyətləri ortaq nöqtələrdə birləşdirərək tipoloji vəhdət yaratmışdır.

Kulturologiyada müqayisələr identifikasiya və differensiasiya aparmaqla, birləşdirən və ayıran düşüncə prosesinə xidmət edir. Tipoloji araşdırmalar isə bu əməliyyatı daha da konkretləşdirir, çünki birləşdirməni təkcə bir anlayış altında yox, bir anlayışın ifadəli növü olan tip altında eyniləşdirir. Tip anlayışdan fərqli olaraq abstrakt yox, eydetikləşmiş, yəni ifadəli şəkil almış mahiyyətdir. Simic

adam anlayışdır, Mirzə Fətəlinin Hacı Qarası isə tipdir. Kulturologiyada tipoloji olan Hacı Qara tipində obraz deyil, ancaq eydetik təmsilçidir. Tip sözündə heykəltaraşın tişə ilə materialı xarakterik görüntüyə salmaq əməliyyatı var. Tipoloji analizlər tişə ilə işləyirmiş kimi anlayışlardan, düsturlardan istifadə edərək, məsələn, Orta əsrlər təfəkkürünün, təsviri sənətinin skulptur modelini qurur. Həmin dövrün fəlsəfəsi ilə bağlı, irəlidə gətirdiyimiz fikri bir də təkrar edək: diskurs var ki, Orta çağ müsəlman fəlsəfəsi şərh fəlsəfəsidir. Bu diskurs fəlsəfi mədəniyyət tipini göstərməyə parlaq nümunədir. Və ya başqa diskurs: Orta çağ təsviri sənəti kanoniklik estetikasında.

Tipoloji təhlillər müqayisə, ümumiləşdirmələrlə birləşdirmə apararaq sonunda tipoloji xarakteristikalar əldə etmək üçün cürbəcür diskurslar təklif edir. Bu diskursların rolu müxtəlifdir. Məsələn, onlar mnemonik, yəni yadda saxlamaq funksiyasını daşıyırlar. Tipoloji xarakteristika aydın deyimlərə, anlayışlara yazılarda müəyyən mədəniyyət tipi, müəyyən kultür hadisələrinin tipi yaxşı yadda qalır. Tipologiyani lapidar deyimlərdə söyləyən cümlələr səyahət ritmində söylənilən çoxlu fikirləri dağılışmağa qoymur. Tipoloji diskurslar yaddaşa həkk etmək üçün xüsusi vasitələr verir. Onlar narrasiyada qafiyə kimi təkrarlanaraq təhkiyəni ifadəli, skulptur edir. Bunu Aydın Talıbzadədən götürdüyümüz nümunədə açaq. O «qarın» sözünü kulguologiya üçün elmləşdirir ki, sonra da onun əsasında bəzi paradigmaları izah edə bilsin. Bu kəlməni elmləşdirən birinci semantik addım o olur ki, «qarın»ın orbitinə yemək və çoxalmaqla bağlı mənalar toplayır. Daha sonra müəllif səyahət prinsipində narrasiya quraraq Azərbaycan mədəniyyətində qardaşlıq «institutundan» tutmuş sufi risaləsi «Afaqnamə»dəki makrokosm/mikrokosm münasibətlərinə və təsəvvüfdəki zahidlikdən tutmuş yemək-icmək kulturan onlarla hadisələrdən çoxşaxəli söhbətlər açır və beləcə, cürbəcür məsələlərə toxuna-toxuna külli miqdarda bilgilər əldə edir [6]. Bu zahiri informasiya qatma qarışıqlığı, dolaşıqlığı içində kələfin ucunun itməməsinə səbəb isə yazıda mnemonik funksiya daşıyan «qarın» anlayışı olur. Bu anlayış-kəlmə sanki qafiyə prinsipində məqalənin bütün ideyalarını özü ilə səsləşdirir və bununla da həmin ideyaları sapdan qırılıb dağılmış muncuqlar kimi səpələnməyə qoymur. Adətən, məqalələrin adının bir funksiyası budur, yəni yazının içindəki informasiya bolluğunda azmağa qoymamaqdır. Yaxşı məqalə adı bələdçi xidmətində olan addır. Tipoloji araşdırmalar, bu mənada, mədəniyyətlə bağlı narrasiyalara «bələdçilər» verir.

Deməli ki, müxtəlif irqçi kulturoloji nəzəriyyələr də tipoloji strukturları, faktları tapmağa iddialı olublar. Qərbdə XIX əsrdən əvvəl «irq» anlayışını şəcərə əvəz edirdi, məsələn, Nuhun oğlu Xamin, Yafətin nəslindən olanlar və ya İbrahim oğulları. 1853-cü ildə Avropada «irq» termini fəallaşaraq populyarlaşdı. Con Fridrix Blumenbax və Corc Kavier insanları üç irqə, - Monqol, Zənci (və ya Həbəş) və Qafqazlı (ağ adamlar) irqinə böldü (maraqlıdır ki, ABŞ-da indinin özündə də ağ irqə «qafqazlı»- «caucasian» deyirlər). Bir az da keçdi irq bölgüsü

dəyər bölgüsünə transformasiya etdi, yəni irqlərin ierarxiyası, pilləkənı yaradıldı və onun üst pilləsini ağ adamlar, alt pilləsini isə zəncilər tutdu. Daha sonra ağ adamları gündüzlə, qaraları gecə ilə bağlayaraq bu kontrastdan onların dünyalarının təzadını çıxardılar. Karus kimi nəzəriyyəçilər hesab etdilər ki, ağların irsən fikir irəliləyişi qəhvəyi və qara adamlardan üstündür. XIX əsrdə belə bir ideya çox cəlbedici göründü ki, insanların təbii-irqi növləri həm də hər növə uyğun cəmiyyət və mədəniyyət tipini yaradır. 1846-1856-cı illər arasında Qustav Klemm özünün 10 cildlik «Bəşəriyyətin ümumi mədəniyyət tarixi» adında kitabını çıxardı. Onun əsas ideyası bu idi ki, tarixdə bütün kültür inkişafı irqlərin fərqlənməsindən və qarışmasından yaranmışdır (göründüyü kimi, təfəkkürün formulası olan «ayırma və birləşdirmək» prosesi, beləcə, irqlərə də tətbiq olunmuşdu ki, müxtəlif mədəniyyət tipləri onların birləşməsindən və ayrılmasından çıxarılsın). Ancaq Qobinyonacan Klemm və Karusun irqlərə münasibətində müəyyən liberalizm və eqalitarizm (bərabərçilik) vardı. Onlar irqlərin qarışmasında mədəniyyətin inkişafı üçün müsbət determinizm görürdülər. Ağların mənəvi-fikir planında irəlidə getməsinə söyləsələr də o biri irqlərin inkişafını, arxadan gəlib yaxınlaşmasını inkar etmirdilər.

Qobinyon xələflərindən irqlər tarixini mədəniyyətlər tarixi kimi göttürdü, ancaq sonra ağların bütün mental üstünlüyünü onların orqanizmindən çıxararaq həmin üstünlüyü «əbədləşdirdi» [7, p.54-57]. Beləcə, yeni tipoloji model yarandı. Bu modelin paradiqması bildirirdi ki, mədəniyyət hadisələrinin daxilə tipoloji eyniliyini, xaricdə isə başqa mədəniyyətlərdən fərqlərini irqi xüsusiyyətlər təyin edir. İrqi determinizm əsl sosio-mədəni nəzəriyyə qurmaq iddiası ilə irsi komponentlərə əl atdı. Halbuki bu irsiliyin nə olmasını tutmaq elə də asan deyil. Məsələn, irqçilik paradiqmasında düşünənlər Amerika qaralarının musiqiçi uğurlarını və həvəsini irsi ritm instinktindən çıxarırdılar [8, p. 80-81]. Halbuki bu şübhəli tezisi sosial institutların, mədəniyyət sahələrinin yaranmasına necə tətbiq etmək məsələsi qaranlıq qalırdı.

Bir maraqlı məqamı qeyd edək. Kulturoloji fikir tarixinə baxsaq, görərik ki, eynilik axtarırları təkcə XVIII-XIX əsrlərdə yox, ta əskildən informativ sayılmışdı. Hətta Orta çağ müsəlman səyyahları ki, oxucunu təəccüblü hadisələrlə mat qoymaq istədikləri üçün öz dünyalarından fərqli dünyalardan danışmağı sevirdilər, hətta onlar da «bizim kimidirlər» etirafı təəccüb doğuranda başqa mədəniyyətlərlə öz mədəniyyətləri arasındakı eynilikdən danışirdilər. Hərçənd bir daha vurğulamalıyıq, Orta çağ səyyahları daha həvəslə başqa dünyaların kültür fərqlərini qələmə alırdılar. Yəni eynilikdən yox, mat qoyan fərqlərdən danışirdilər, dərk etmək üçün birləşdirmə yox, ayırma əməliyyatları aparırdılar.

Ancaq dedik ki, başqa cürüyə köklənən səyyah söyləmlərindən fərqli olaraq kulturoloji araşdırmalarda uzun müddət eynilik axtarırları, yəni müxtəlif mədəni materialların bir ümuminin, bir tipin altına birləşdirilməsi yüksək epistemoloji status qazanmış, paradiqma idi. Yeri gəlmişkən, idrakın elə mərhələsi olur

ki, müxtəlifliklər arasında eynilik tapmaq asan olmur. Bu hal sanki filogenezdə də belədir. Uşaqlar üçün ilkində identifikasiya etmək və ya identifikasiyanın fundamentinə ümumi qoymaq xeyli çətin olur. Bu da təbiidir, çünki eyniləşdirmək üçün kifayət qədər anlayışlar bazası və alqoritmlər olmalıdır. Eyni halı kulturologiyada müşahidə etmək olar. Öncə müxtəlif mədəni hadisələri bir anlayış altına salmaq çətin olur. Fərqlərin zəhmi basır, hadisələr arasında görünüş, məsafə uzaqlığı eyniliyin mümkünlüyünü istisna edir. Yalnız kulturoloji təfəkkür inkişaf etdikcə eyniliyi tapmaq üçün gözlər açılır. Bu, kulturoloji narrasiyanı informativ edir, çünki adi şürun görə, düşünə bilmədiklərini tapan elm insanlarda hörmət doğurur. Bu eynilikləri nəql edən kulturologiya həm media, həm tədris üçün zəngin bilgilər qaynağı olur.

Nəzərə alanda ki, yüzlərlə kulturoloji araşdırmalar özlərinə intellektual effekti, cəmiyyətin xidmətində durmaq vəzifəsini tipoloji modellər qurmaqdan alır və bu modelləri qurmaq üçün birləşdirmə, identifikasiya etmək əməliyyatlarından istifadə edir, söyləmək olar ki, həm tipoloji axtarışda olan kulturologiyanın, həm də bir çox başqa kulturoloji nəzəriyyələr tipinin paradiqması mədəniyyəti və mədəniyyət hadisələrini ümumilərdə, yəni ümumiləşdirici anlayışlar altında vəhdətə gətirməkdir. Dedik ki, elmdə paradiqmalar necə dərk etməyə, necə anlamağa tövsiyyələr verən başlanğıclardır. Əslində Kunun paradiqma məsələsini qoyması özü ümumiləşdirməklə birliyə gətirmək, eyniləşdirmək epistemasının məhsuludur. Bu epistemanı Mişel Fuko oxşarlıqlar, qohumluqlar tapmaq metodologiyası kimi açmışdı. Söyləməliyik ki, ümumiləşdirmələrlə ümumi anlayışların altında birləşdirməyin epistemoloji faydası indi də tükənməyibdir. Popperin essensializmə qarşı söylədikləri, Vitgenşteynin ailə oxşartısı nəzəriyyəsi isə göstərdi ki, fəlsəfə və kulturologiya hətta ümumilərlə mübahisəyə girəndə belə bu mübahisədən (və münaqişədən) elm fayda götürmüşdü. Həmin münaqişənin daha böyük nəticəsi isə post-modernizmin yaranması oldu. İş burasındadır ki, post-modernizməcən olan Qərb mədəniyyətinin fəlsəfəsi eyniləşdirmə əməliyyatlarına söykənirdi. Ona görə də bu eyniləşdirməni biz paradiqma kimi izah etdik.

Hətta Q.Rikkert təbiətsünaslıq elmlərinin tarix haqqında elmlərdən fərqi problem kimi qoyanda belə, onun cəmiyyətlə əlaqədar sözləri zahirən ümumi anlayışlara qarşı görünürdü. Xatırladaq, dəyərlər nəzəriyyəsinin (akseologiyanın) yaranmasında böyük rolu olmuş bu neokantçı filosof göstərmişdi ki, təbiət elmləri ümumi anlayışları tapıb qanunauyğunluqları göstərir, tarix elmi isə tək-cələrlə, fərdi hadisələrlə məşğul olur. Tarix elmləri fərdiləşdirir, təbiət elmləri isə ümumiləşdirir [9, c. 74-77].

ƏDƏBİYYAT

1. Мельникова М.И. Крестьянская ментальность как архетип русской души. Ставрополь: Юрсит, 2006, 265 с.
2. Игнотенко А.А. Ибн-Халдун. М.: Мысль, 1980, 160 с.

3. Шабустари Махмуд. Гюльшани-и раз. XIV в. Б.:Элм, 1977, 116 с.
4. Əfəndiyev T. Kulturologiya elmi. Müləhizələr, perspektivlər // 525-ci qəzet. 04.05.2010).
5. Иванов Вяч.Вс. Очерки по семиотики в СССР. М.: Наука, 1976, 301 с.
6. Aydın Talıbzadə. Qarın dünyəvi proseslərin Twitter-i kimi.
<http://kultaz.com/2012/01/11/aydin-talibzade-qarin-dunyeви-proseslerin-twitter-i-kimi-arasdirma/>
7. Herman Arthur. The Idea of Decline in Western History. The Free Press, 1997, 521 p.
8. Marvin Harris. The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture, Updated Edition. Rowman Altamira, 2001, 806 p.
9. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М.: Республика, 128 с.

РЕЗЮМЕ

Благодаря типологическим исследованиям возникли такие понятия, как Античная культура и культура Средних веков. В современную эпоху одним из понятий, указывающих на типологию культуры является постмодернизм. В качестве метода исследования постмодернизма избран постструктурализм как один из типов культуры. В отличие от модернизма, постструктурализм предоставил постмодернизму отличительные парадигмы. К таким парадигмам относятся номадические понятия и культура без логоса.

SUMMARY

Due to typological researches there have been created such notions as Antique culture and culture of the Middle Age. Nowadays one of concepts which expresses typology of culture is post-modernism. As a research method post-structuralism is a basis of post-modernism, which is a type of culture. In compare with modernism post-structuralism gave to post-modernism distinctive paradigms. Among such paradigms are nomadic notions and culture without logos.

MUSTAFAYEVA H.T.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İSLAMDA QADIN HAQQLARINA BİR BAXIŞ

Açar sözlər: *İslam, bəşəriyyət, qadın, cəmiyyət, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, hüquq və azadlıqlar, qadın haqları.*

Key words: *Islam, mankind, woman, community, moral values, rights and freedoms, women's rights.*

Ключевые слова: *ислам, человечество и женщины, общество, моральные ценности, права и свободы, права женщин.*

Tarixi ardıcılıqla hər bir yaranmış din, yeni özündən əvvəlki dinlərdən daha təkmil və daha mütərəqqi olmuşdur. İslam dini bəşəriyyətin sonuncu dini olaraq daha düzgün, daha ədalətli və insanların mənafeyini müdafiə edən qanun və qaydalar tətbiq edərək cəmiyyətə təqdim edilmişdir. Bu gün müasir dünyanın ən aktual problemi irqindən, millətindən, cinsindən, sosial vəziyyətindən, dinindən asılı olmayaraq insan hüquqlarının qorunması problemidir. Avropada XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qadın və kişi bərabərliyi, qadın azadlığı uğrunda mübarizə geniş vüsət almağa başlayır. VII əsrdə yaranmış İslam dini yeganə din olaraq qadın və kişi bərabərliyini ən nəfis şəkildə cəmiyyətə tövsiyə etdi. Amma minilliklər boyu hökm sürən patriarxal siyasət bu qanunların cəmiyyət arasında yayılmasına şərait yaratmadı. Qərb cəmiyyəti qadınların uzun əsrlər boyu hüquq və azadlıqlarını əlindən aldığı bir zamanda, Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) Şərq qadınına böyük hörmət, diqqət, dəyər və əhəmiyyət verən qanunlar gətirdi. Özündən əvvəlki hökm sürmüş cahiliyyət cəmiyyətində dəyərə malik olmayan qadınları, qızları, anaları göylərə ucaltdı. Onlara ailə sistemində bütün hüquqlar və haqlar verildi. Ümumiyyətlə İslam mədəniyyətində qadın və kişi bərabər hüquqlara malikdirlər. Cəmiyyətin formalaşmasında ailə dəyərləri əsas şərtlərdən biridir və məhz bu dəyərlərin əldə edilməsində qadın və ya kişi olmağın hər hansı bir fərqi yoxdur. Qurani Kərimin Tövbə surəsində deyilir:

“Kişi və qadın bütün möminlər bir-birlərinin dostları və həyətləridirlər. Yaxşılığı əmr edirlər, pis işlərdən uzaq olurlar, namaz qılar, zəkat verirlər, Allaha və onun peyğəmbərinə itaət edirlər Allah, əlbəttə ki, onlara rəhm edəcəkdir. Çünki Allah əzizdir, hakimdir” (Əl-Tövbə 9: 71). “Allah mömin kişilərə və mömin qadınlara (ağacları) altından axan cənnətlər və ədn cənnətlərində gözəl məskənlər vəd buyurmuşdur. Onlar orada əbədi qalacaqlar. Allahdan olan bir razılıq isə (bunların hamısından) daha böyükdür. Bu, böyük qurtuluşdur (uğurdur)” (Əl-Tövbə 9:72)”.

Qurani Kərimdə insanlara bir-birinin hüququnu pozmamacağı, insanların bir-birinə dəyər verməsi vacib hesab edilir. İslama qədərki cəmiyyətdə qız uşaqlarının sayı çox olan ailələrdə doğulan qız uşağı qayadan atılır və ya diri-diri torpağa basdırılırdı. Çünki onların valideynləri qızlarının yaşadıkları cəmiyyətdə, ailədə xoş gələcəyini təmin etmək bacarığına və hüququna malik deyildilər və ya öz qızlarını müdafiə edəcək gücdə deyildilər. Çünki həmin cəmiyyət qadınları kölə, qul, alət kimi əzib məhv edirdi. Yeni yaranan din - İslam dini isə kişilərlə qadınların hüquqlarını və haqqlarını eyni bərabərliyə qaldırdı. Buna sübut olaraq Qurani Kərimin Əl-Hucurat surəsində deyilir: Ey insanlar. Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm-Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyər, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir). Həqiqətən, Allah hər şeyi biləndir (hər şeydən xəbərdardır).

İslam alimləri Qurani Kərimin riyazi hesablamasını aparmış və çox maraqlı faktlar aşkar olunmuşdur. Məsələn, müqəddəs kitabımızda qadın və kişi sözünün hər birisi bərabər sayda 23 dəfə çəkilir. Bunu da bilirik ki, insan embrionu 23 xromosomdan əmələ gəlir. İslam dini qadın hüquqlarını müdafiə etmiş və kişiləri qadınların haqqlarını və hüquqlarını təmin etməyə səsləmişdir. “Möminlərin iman baxımından ən mükəmməl əxlaqi ən gözəl olanıdır və sizin ən xeyirliniz də xanımlara qarşı əxlaq baxımından xeyirli olanınızdır” (Əbu Davud).

Ən-Nisa surəsində deyilir: “Ata, ana və qohumların (vəfat etdikdə) qoyub getdikləri maldan kişilərə və qadınlara pay düşür. Həmin malın azından da, çoxundan da hissə müəyyən edilmişdir (Əl-Nisa 4;7).

Həmçinin İslam dininə görə kişi və qadın maliyyə və mülkiyyət məsələlərində də bərabər hüquq sahibidirlər. Qadın da kişi kimi ticarət, girov, təsərrüfat, vəqf və s. məsələlər ilə məşğul ola bilər. Buna görə də İslam dinində qadına mükəmməl iqtisadi azadlıq verilmişdir. Yəni müraciət edirik Qurani Kərimin Nisa (Qadınlar) surəsinə: “Kişilərin öz qazandıqlarından öz payı, qadınların da öz qazandıqlarından öz payı vardır” (Əl –Nisa 4;32). Göründüyü kimi qadınlarında kişilər qədər eyni haqqları vardır. Əziz peyğəmbərimizin həyat yoldaşı Xədicə xanım ticarətlə məşğul olmuşdur və imkanlı xanım olmuşdur.

“Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər (onların hamisidirlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadın-

lar üçün) sərf etməsinə görədir” (Əl-Nisa 4;34). Burada da yenə qadının həyatda yalnız qalmayıb kişinin maddi və mənəvi cəhətdən hər zaman dəstək olmasına işarət verilir. İslam dini kişilərə qadınlarla gözəl davranmasını təbliğ edir. Bu qayda elə Nisa surəsində öz əksini tapır: “Onlarla gözəl (Allahın buyurduğu kimi) rəftar edin ”(Əl-Nisa 4; 19).

Müsəlman qadının ailə həyatında önəmli rol oynaması və şəxsiyyət kimi dəyər verilməsi Peyğəmbərimizin həyatında da təzahür etmişdir. Hz.Peyğəmbərimizə Allah tala tərəfindən vəhylər verildə o, öz həyat yoldaşı Hz.Xədicə xanımla paylaşmışdır və ilk müsəlman dinini qəbul edən xanım şəxs Hz.Xədicə xanım olmuşdur. Məhəmməd (s.a.s) müsəlman ailələri özlərinə nümunə götürüb, əxlaqi qaydalara uyğun hərəkət edərək kişilər qadınlara hörmət edər, qayğı və şəfqət göstərirlər.

Hədislərin birində buyurulur ki, xanımlı ilə yaxşı davranan, zarafatlaşanı Allah-tala sevər, ruzisini artırır. (Müslim). Göründüyü kimi, İslam aləmində qadının cəmiyyətdə mühafizə olunmasından başqa bir şey deyildir.

“Həqiqətən, müsəlman kişilər və müsəlman qadınlar, mömin kişilər və mömin qadınlar, müti kişilər və müti qadınlar, doğru danışan kişilər və doğru danışan qadınlar, səbrli kişilər və səbrli qadınlar, (Allaha) baş əyən kişilər və baş əyən qadınlar, sədəqə verən kişilər və sədəqə verən qadınlar, oruc tutan kişilər və oruc tutan qadınlar, ismətlərini qoruyan kişilər və ismətlərini qoruyan qadınlar, Allahı çox zikr edən kişilər və qadınlar üçün Allah bağışlanma və böyük mükafat (cənnət) hazırlanmışdır” (Əhzab sur. 33/35).

Müqəddəs kitabımızda bir-neçə dəfə bildirilmişdir ki, kişi və qadın imam və əqidə baxımından bərabər hüquqa malikdirlər. Onların arasında heç bir ayrışkıllıq mövcud deyil, bəlkə meyar iman baxımından yüksək mərtəbə olmaqdır (Əl Əhzab 36\58). Hətta qadınların zəifliyi nəzərə alınaraq qadınların müəyyən günlərdə və hamiləlik dövrlərində, uşağa süd verilən zamanda oruc tutması, namaz qılması məqbul sayılır. Qadın övladına süd vermək istəməsə, həyat yoldaşı süd anası tutmağa məcburdur. Bundan başqa ana övladına süd verdiyi üçün, həyat yoldaşından süd pulu da olmaq hüququna malikdir.

İslam dini ailədə kişi və qadının hər ikisinə təlim- tərbiyə işini vacib hesab etməklə yanaşı, elmlə məşğul olmalarını buyurmuşdur.

Müsəlman qadınlarının elmlə məşğul olması haqqında tövsiyələr bir neçə hədislərdə öz əksini tapmışdır. Elmi öyrənmək hər bir kişi və qadına vacibdir.

Həmçinin İslam aləmində qadının ailə həyatı qurması və boşanması ilə bağlı qanun və qaydalar qadınların cahiliyyət dövründə hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədini güdmüşdür. Qadınların cəmiyyətdə hüquqlarının təmin edilməsi və onlara dəyər verilməsi mümkünlüyü haqqında hökmlər vermişlər. Qadınların ailə həyatı qurduğu zaman nigah mehri alması, istədiyi kimi istifadə etməsi hüququna malik olması haqqında Əl Nisa surəsində deyilir: “Qadınlara öz

mehrlərini könül xoşluğu ilə verin”! Əgər onlar öz xoşları ilə bundan sizə bir pay versələr, onu nuşcanlıqla və halallıqla yeyin”!(4;4)

Müsəlman ailəsində qadın bir sultandır. Dinimiz qadına yüksək dəyər verir. Ona məcburiyyət tətbiq etmək məqbul hesab olunmur. Yəni kişi öz həyat yoldaşını hər hansı bir işdə işləməyə məcbur edə bilməz. Əgər qadın istəyərsə və kişi də razı olarsa, qadın özünə uyğun bir işdə işləyə bilər. Lakin qadının qazancı özünün olmaq sərtir. Ümumiyyətlə İslamda qadının ağır ev işləri ilə belə məşğul olması məqbul hesab olunmur.

İslam aləminə görə, qadın ailəlidirsə onun əri, subaydırsa atası, atası yoxdursa, yaxın qohumu onun ehtiyaclarını təmin etməlidir. Xüsusilə qadının zorla nigaha daxil olması qadağan olunmuşdur. Bu da Qurani Kərimin Nisa (4;20) surəsində öz əksini tapmışdır: “Ey iman gətirənlər! Qadınlara zorla varis çıxmaq sizə halal deyildir! (Qadınlar) açıq-aşkar pis bir iş görməyib, özlərinə verdiyiniz şeylərin bir hissəsini geri qaytarmaq məqsədilə əziyyət verməyin”. “Əgər bir arvadın yerinə başqa bir arvad almaq istəsəniz, ona çoxlu mal vermiş olsanız da ondan heç bir şey geri almayın: Məgər bu malı böhtan atmaq və aşkar bir günah iş görməklə gerimi alacaqsınız!”

Qadının, həftədə bir dəfə ana-atasını ziyarət etmək hüququ vardır, kişi buna mane ola bilməz. Qadın vəziyyətinə görə evində qulluqçu istəsə, kişi qulluqçunun ödənişini ödəməlidir. Qadın, ərin yaxınlarını istəmədiyi təqdirdə, əri onu ayrı bir evdə saxlamaq məcburiyyətindədir. Kişi qadına onun qazancı ilə paltar və bəzək əşyalarını almağa məcbur edə bilməz. İslam aləmində qadına paltarları, bəzək əşyalarını, ətirləri kişi özü almalıdır.

Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.a.s) vida rütbəsində “Qadınlar sizə Allahın bir əmanətidir” deyərək buyurmuşdur. “Ən yaxşı müsəlman, xanımına ən yaxşı davranandır, içərinizdə xanımına ən yaxşı davranan mənəm” (Nesai).

İslam dini ailə həyatına gətirdiyi yeniliklə ədalət cıdırı açaraq kişi və qadına ailə daxilindəki zorakılığa mane olaraq, ailənin zərərinə təsir göstərən davranışları ortadan qaldırır. “Əgər bir qadın öz ərinin qaba rəftarından, yaxud ondan üz çevirməsindən qorxarsa onların öz aralarında bir növ barışıb düzəlişmələrindən (ər-arvada) heç bir günah gəlməz. Çünki barışmaq daha xeyirdir. Ancaq nəfslərdə xəsislik (qısqanclıq) həmişə mövcuddur. Əgər siz yaxşı dolanıb (dava-dolaşdan, kobud rəftardan) çəkinsəniz (bu sizin üçün daha yaxşı olar). Şübhəsiz ki, Allah etdiyimiz hər bir işdən xəbərdardır” Əl-Nisa 4/128.

İslam qadını ailə həyatı qurmaq məsələsində də sərbəst buraxmış və onun razılığı olmadan zorla ərə verməsini qəbul etməmişdir. “Ailə həyatı qurmaq məsələlərində qızın bakirə olub-olmamasından asılı olmayaraq onların istəyi olmadan onlarla ailə həyatı qurmayın” (İmam Sadiq).

Məhəmməd peyğəmbərdən (s.a.v) ərə-arvadın boşanması haqqında soruşanda, o, belə cavab vermişdir: “Tələq Allah nəzdində ən sevimsiz halal və mübahdır. Evlənin, amma boşanmayın. Çünki Allah, zövcünə düşkün kişi və

qadınları sevməz”. İslam aləmində qadının zəif, psixoloji cəhətdən daha çılğın, tez qərar verən, emosional olmasını nəzərə alaraq, boşanma haqqı kişiyyə aiddir. Lakin qadın gələcəkdə boşanma haqqının ona məxsus olmasını da istəyərsə, nigahda şərt olaraq irəli sürə bilər. Həmçinin qadın ona ər tərəfindən verilən mehri geri qaytararaq boşanma haqqını tələb edə bilər. Qurani Kərimin Nisa surəsində (4:130) deyilir.

“Əgər onlar (ər-arvad) bir-birindən ayrılacaq olsalar, Allah onların hər birini öz geniş lütfü (kərəmi) ilə ehtiyacsız edər. Həqiqətən, Allah geniş lütf sahibi, hikmət sahibidir”.

İslam dini sülh dinidir. İslam dinində heç bir məcburiyyət yoxdur. “Hər qadın, bir kişinin qızı və ya anasıdır. Qadınlara pis şeylər rəva görülməməli onlara layiq olduğu dəyər verilməlidir (R.Nasihin).

Müasir dünyada Şərq qadınının öz dəsti xətti vardır. Siyasətə, elmə, mədəniyyətə, iqtisadiyyata həmçinin vətənə, millətə, milli və dini dəyərləri qoruyan müsəlman Şərq qadınının rolu əvəzsizdir. Belə bir prototipin ən görkəmli nümayəndəsi Respublikamızın Vitse Prezidenti Mehriban Əliyevadır. Cəmiyyətin mədəni inkişafına təsir göstərən amillərdən biri təhsil və elmdir. Heydər Əliyev Fondunun “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində 2700 yeni məktəb binası inşa olunub və yaxud əsaslı təmir edilib. Pakistanda 500 nəfərlik müasir tələblərə uyğun qızlar məktəbi tikdirilərək xalqın ixtiyarına verilib. Həmçinin H.Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyeva digər xarici ölkələrdə irimiqyaslı layihələr həyata keçirir. UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri M.Əliyeva “Azərbaycan Tolerantlığın Evidir” proqramı çərçivəsində Azərbaycanda və xarici ölkələrdə bir sıra müsəlman, katolik və ortodoks dini məbədlərin yenidən qurulması və bərpaasının təşəbbüskarı, həmçinin icraçısı olubdur. Luvr muzeyində İslam İncəsənət mərkəzini təsis etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Qurani – Kərim. 2009.
2. Hanidullah Muhammed. İslama giriş. A. 2003.
3. Mus. A. Мусульманский ренессанс. М. 1991.
4. Qurana dair 101 sual. Bakı 1992.
5. Yaşar Kandemir. “Peygamverimin Sevdigi Müsluman”. İstanbul 2015.
6. Yaşar Kandemir. Özlenen gencin örnek anları. İstanbul 2013

РЕЗЮМЕ

Наиболее актуальными проблемами современного мира, независимо от расы, национальности, пола, религии, языка является защита прав человека. В статье особое внимание обращается на роль на роль женщин в исламском мире и обществе. О правах и обязанностях очень часто говорится в Коране. Также в статье говорится об отношениях мужчин к женщинам в исламе. Женщины в семье занимают важное место.

SUMMARY

The most pressing problems of the modern world, regardless of race, nationality, gender, religion, language, are the protection of human rights. The article focuses on the role of women in the Islamic world and society. Rights and duties are often mentioned in the Qur'an. The article also talks about the relationship of men to women in Islam. Women in the family occupy an important place.

MALİKİ Ə.

AMEA- Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

İRANDA ETNİK TAYFALARIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: İran, Bəxtiyari və qaşqay tayfaları, etnik qruplar, sosial sərmayə, daxili amillər, xarici amillər.

Ключевые слова: Иран, племена Бахтияри и Кашкаи, этнические группы, социальная инвестиция, внутренние факторы, внешние факторы.

Keywords: Iran. Bakhtiari and Qashqai tribes, ethnic groups, social investment, internal factors, external factors.

İran İslam Respublikasının milli azlıqlarla bağlı sosial siyasəti bu etnoslara sosial sərmayə kimi yanaşma əsasında qurulub. Qeyd edilməlidir ki, ictimai elmlərdə “sosial sərmayə” mövzusu yenidir, xüsusilə də dövlətin sosial siyasətlə bağlı proqramlarında bu məsələyə çox az diqqət yetirilir. Əslində sosial sərmayə fiziki, iqtisadi əməkdaşlıq və iş birliyi prosesində etimad, qarşılıqlı inam məsələlərini əhatə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, İran İslam Respublikasında çoxsayda etnik qruplar və mədəniyyətlər mövcuddur. Ölkə miqyasında sosial inkişafa nail olmaq üçün hər şeydən çox səmimi atmosfer, birlik və əməkdaşlığa ehtiyac var. Bu baxımdan ölkənin sosial siyasətində sosial sərmayə məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, çoxmillətli ölkələrdə sosial siyasətlə bağlı proqramların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün hər şeydən əvvəl sosial sərmayəyə xüsusi önəm verilməlidir.

Bu baxımdan ölkədə sosial sərmayənin inkişafına təsir göstərən amillər və maneələr elmi cəhətdən öyrənilməlidir. Ölkə daxilində sosial sabitliyin pozulması, siyasi ixtilaflar və iğtişaşlar, sosial nizamsızlıq və digər proseslər sosial sərmayəni məhv edən əsas zəminlərdir, belə ki, məhz qeyd edilən amillər cəmiyyətdə etimadsızlıq, nifrət, şübhə və paxıllıq kimi dağıdıcı xüsusiyyətləri inkişaf etdirir. Mədəni, etnik, dini zəminlərdə ixtilaflar mövcud olan cəmiyyətlərdə sosial razılıq və sosial əməkdaşlıq pozulur. Bu baxımdan, İran özündə fərqli mədəniyyətləri,

etnik birlikləri, din və məzhəbləri ehtiva edən bir ölkədir və tarixən iranlı kimliyi həssas, ölkənin milli təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyü səviyyəsində ciddi bir məsələ olmuşdur (1, s. 143- 152).

Çoxmillətlik cəmiyyətdə qeyri-əminlik və etimadsızlıq yaratmaqla yanaşı milli və ictimai birliyə mane olur, ölkənin sosial inkişafı istiqamətində ən böyük maneə və problemə çevrilir. Halbuki, etnoslar və millətlərarası etimad hissi mühüm bir strateji məsələ olub, sosial sərmayənin inkişafına imkan yaradır. İranda etnoslararası nifaq və etimadsızlıq yarada bilən amilləri iki hissəyə bölmək olar:

I. Daxili amillər. Etnoslararası qarşıdurmalar və dövlətə qarşı müxalifət mövqenin kökü ölkənin inkişafındakı nöqsanlar, həmçinin mövcud sosial və siyasi vəziyyətlə bağlıdır. Sosial məqsədlərinin həyata keçirilməsində maneələrlə üzləşən fərdlər və sosial qruplar, yaxud sosial ehtiyacı olan kasıb təbəqələr hökumətin qəbul etdiyi qərarların milli ayrışdırıcı əsas olduğunu düşünürlər. Bu qruplar bəzən sosial vəziyyəti yüksək olan qruplar və təbəqələr tərəfindən təcrid olunduqları üçün qruplararası ziddiyyətlər genişlənir və sosial münaqişə vəziyyəti yaranır, cəmiyyətdə qarşılıqlı sosial etimadsızlıq inkişaf edir (2, s. 144-147). Bu problemin əsas səbəbləri aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1) Yoxsulluğun dərinləşməsi. Sosioloji araşdırmalarda yoxsulluq sosial bərabərsizliyin və sosial ədalətsizliyin mənşəyi hesab edilir. Sosial bərabərsizlik bir çox psixo-sosial təsirli nəticələrə, o cümlədən ümitsizlik, depressiya, natamamlıq kompleksi, pessimizm, ədalətsizlik və ayrışdırıcılıq, ifratçılıq və s. Hisslərin genişlənməsinə, kütləviləşməsinə gətirir. Belə durumlar insanlarda cəmiyyətə qarşı müxalif mövqe formalaşdırır, onlarda ictimai düşmənçilik və intiqam, sosial qiyam və inqilab hisslərini gücləndirir. Belə bir vəziyyət sosial müqavimətə və sosial differensiasiyaanın genişlənməsinə səbəb olur və qruplar arasındakı qarşılıqlı inam və qarşılıqlı etimadı aradan qaldırır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, mövcud siyasi qeyri-sabitliklə əlaqədar İranda yoxsulluq vəziyyəti genişlənir.

Statistik məlumatlara əsasən ölkə əhalisinin 9-12 milyon nəfəri mütləq yoxsulluq vəziyyətində yaşayır. Yoxsulluq səviyyəsi ölkənin sərhəd zonalarında yaşayan əhali içərisində və etnik qruplar arasında geniş miqyas almışdır. Qeyd edilməlidir ki, etnik qrupların böyük bir qismi Sistan-Bəlucistan, Cənubi Xorasan, Ilormozqan, Kürdüstan, Kirmanşah, İlanı və Xuzestan ostanlarında yerləşirlər və bu ərazilərdə yoxsulluq şəraiti hakimdir, həmçinin məhz bu zonalarda daha tez-tez sosial iğtişaşlar və inqilablar baş verir (3, s. 144-156).

Qeyd edilməlidir ki, yoxsulluq vəziyyəti insanların təsir gücünü, qərar vermək imkanlarını və seçim qabiliyyətlərini zəiflədir, onlarda natamamlıq, gücsüzlük hissi formalaşdırır, cəmiyyətdə təcrid olunmuş qrupların miqyasının genişlənməsinə səbəb olur. İnsanlar arasında səmimiyyət azalır və sosial qayğı zəifləyir, beləliklə, cəmiyyətdə pessimizm və etimadsızlıq genişlənir. Zənginlərlə

yoxsullar arasındakı sosial məsafə genişləndikcə sosial bərabərsizlik, sosial uyğunsuzluq artır, sosial ədalət pozulur, həyatdan razılıq hissi kəskin şəkildə aşağı düşür.

Yoxsulluq insanlarda tənhalıq və ümitsizlik hissi əmələ gətirir. İnsanlar iqtisadi durumları ilə bağlı yaranmış pis həyat şəraitini, cəmiyyətdəki sosial bərabərsizlik və ayrışçılığı mədəni, etnik və dini zəmindəki fərqlərlə əlaqələndirirlər. Belə bir şəraitdə kollektiv və vətəndaşlıq hissləri, sosial həmrəylik zəifləyir, əvəzində dini və etnik təəssübkeşlik hissləri güclənir. Sosial böhranın dərinləşməsi sosial ziddiyyətlərin və münaqişələrin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Belə bir vəziyyətdə cəmiyyət müdaxiləyə məruz qalır və fürsətçilər, işbazlar təşəbbüsü ilə alaraq böhranın daha da dərinləşməsinə şərait yaradırlar (4, s.210-217).

2) Sərvətlərin və digər potensial imkanların qeyri-bərabər paylanması. Ölkədə ciddi problemlərdən biri əsas sosial resursların, potensial imkanların və kapitalın Tehrandə və bir sıra digər ikinci dərəcəli şəhərlərdə təmərgüzləşməsi ilə bağlıdır.

Pəhləvi sülaləsi dövründə bu sosial resurslar, o cümlədən təhsil, səhiyyə, rifah, idman, əyləncə və s. bütün ölkədə ədalətli formada paylanmamışdı. Gəlirlərin qeyribərabər bölünməsi, həmçinin resursların nizamsız istifadəsi sosial ədalətsizliyi və sinifləşməni dərinləşdirirdi. Etnik qrupların məskunlaşdığı ərazilər adətən böyük şəhərlərin hüduqlarından kənarda qalmış, nəticədə potensial imkanlardan uzaq düşmüşlər.

İslam İnqilabından sonra ölkədə sosial islahatlar aparılsa da etnik qrupların yaşadıkları ərazilərdə yoxsuluq həddi demək olar ki, azalmamışdır. Savadsızlıq və işsizlik faizi bu ərazilərdə daha böyükdür. Bu vəziyyət həmin ərazilərin sakinlərinin böyük bir qisminin daha yaxşı həyat şəraitinə nail olmaq məqsədilə iri şəhərlərə mühacirətinə səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edə bilirik ki, hakimiyyət bölgüsü forması və dövlət idarəçiliyində etnik azlıqların təmsil olunması ilə bağlı məsələlər etnik qrupların etirazına gətirən əsas səbəblərdəndir. Belə ki, etnik qrupların məskunlaşdıqları ərazilərin idarəçilik strukturlarında yerli olmayan kadrlardan geniş istifadə edilir, həmçinin mərkəzi hakimiyyət kənar bölgələrdəki vəziyyətlə tanış olmadan bu ərazilər və əhali haqqında qərarlar qəbul edir. Bu məsələ yerli əhali tərəfindən narazılıqla qarşılır (5, s. 165-172).

Marksizm nəzəriyyəsinə əsasən, cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-bərabərlik siniflər arasındakı mübarizə ilə nəticələnir, kasıb təbəqə varlı təbəqəyə qarşı durur və bu təbəqənin məhvini çalışır. Gerhard Lenski sosial ədalətsizliyi güc və imkanların qeyri-bərabər formada paylanması ilə əlaqələndirir. Antoni Gidenz sərvət və gücün nizamsız paylanmasını sosial ədalətsizliyin mənşəyi hesab edir. Darend Kef fərdlər və qruplararası nüfuzun qeyri-bərabər paylanmasını sosial ziddiyyətlərin əsas amili hesab edir.

Sosioloji təhlillərə əsasən, əgər hər hansı bir fərd öz məqsədlərinə çatmaq istiqamətində maneələr hiss edirsə, o, cəmiyyətə qarşı üsyan edir və fəaliyyət

metodlarını dəyişməyə təşəbbüs göstərir. Sərvət, nüfuz və resursların ədalətli şəkildə paylanmadığı cəmiyyətlərdə insanlar sosial nemətləri əldə etmək üçün hər cür qeyri-qanuni əməl və vasitələrə əl atırlar. Cəmiyyətdə mövcud olan bu qüsurlarla bağlı əmələ gələn psixoloji təzyiqlər, imkan və resurslardan məhrum olma, insanların təcrid edilməsi sosial vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb olur və sosial qrupların qarşılıqlı əlaqəsinə səbəb olur, qruplarda belə bir təsəvvür yaranır ki, digər qruplar tərəfindən təzyiqlərə və ayrıseçkiliyə məruz qalırlar və haqlarından məhrum edirlər.

Sosial qruplarda ədalətsizlik və ayrı-seçkilik hissinin əmələ gəlməsi qruplar arasında etimada və sosial həmrəyliyə maneə kimi qəbul edilir, çatışmazlıqlar, sosial resurslarla bağlı məhdudiyyətlər cəmiyyətdə siniflər arasında mübarizə və münaqişə vəziyyətinin yaranmasına gətirir.

Bir çox alimlərin fikirlərinə əsasən, iqtisadi baxımdan zəif olan cəmiyyətlərdə bir sıra sosial problemlər və gərginlik yaranır. Henri Corc, Carlz Bus, Cakob Ritz, Cin Adams və Vilyam Begez kimi bir çox alimlərin araşdırmalarına əsasən iqtisadi proqramlarda əsas diqqət gəlirlərin paylanmasına və iqtisadi böhranların, sosial ədalətsizliyə gətirən səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Yalnız gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi dünyada mövcud olan sosial gərginliyin və pozuntuların qarşısını ala bilər (6, s. 63-68).

Hər hansı bir cəmiyyətdə əhəlinin məişəti və iqtisadi vəziyyəti aşağı səviyyədə olduqda insanlar arasında etimadsızlıq hissi yaranır və bu etimadsızlığın miqyasının genişlənməsi cəmiyyəti sosial böhranla üz-üzə qoyur, bu halda insanların bir-birlərinə və bütünlükdə cəmiyyətə inamı azalır və sosial həmrəylik zəifləyir. Bu proses milli birlik və həmrəyliyə, fərdi təhlükəsizliyə ciddi mənfi təsir göstərir, əxlaqi dəyərlər sistemi tənəzzülə uğrayır, ümumi meyarlar itir, nəhayət, insanların hüquqları pozulur, rüşvətxorluq, dələduzluq halları genişlənir. Aqressivlik, laqeydlik hissi kütləvi xarakter alır. İnsanlar öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün bütün vasitələrə əl atırlar (7, s. 49-57).

Sosial ədalətsizlik və qeyri-bərabərlik, sosial dəyərlərin böhranı sosial tənəzzüllə nəticələnə bilər. Bütün bu proseslərin əsasında həm də sosial sərmayənin düzgün yönəldilməməsi, aşınması durur ki, sonda bu sosial sərmayənin məhvəsinə gətirə bilər.

3) Dini zəmində ixtilaflar milli azlıqlarla hökumət arasında yaranan münaqişəli vəziyyətin əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Belə ki, İran İslam Respublikası çoxmillətli dövlətdir və burada yaşayan bir çox etnik qruplar, o cümlədən farslar, türklər, kürdlər, bəluclar, türkmənlər, lərlər, ərəblər və başqaları arasında islam dini ilə yanaşı, xristianlıq, sionizm və zərdüştlük təriqətləri yayılmışdır. Ölkə əhalisinin 98%-ni təşkil edən müsəlmanların əksəriyyəti şiə, az bir qismi isə sünni təriqətinə sitayiş edirlər. Ölkədə etnik müxtəliflik dini məzhəblərdə də özünü göstərirdi.

Əsrlər boyu və fərqli dinlərə sitayiş edən bu etnoslar yanaşı yaşamışlar. Tarixi faktlar göstərir ki, hökumətin apardığı siyasətdən asılı olaraq bəzən həmin etnoslar arasında dini və milli ixtilaflar yaradılırdı. İran ərazisində məskunlaşmış millətlər soy, etnos, din və məzhəb baxımından daha az oxşarlıqlara malik olsalar da, Qacar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə köçəri tayfaların oturaq həyata keçməsi ilə bağlı aparılan siyasətin nəticəsi kimi onların mədəni və bəzən hətta dini görüşlərində ümumi xüsusiyyətlər inkişaf etməyə başladı. Dini, milli müxtəliflik ölkədə yaşayan etnoslar arasında separatizm meyillərinin yaranmasına səbəb olur. İranda yaşayan bir çox millətlər - azərbaycanlılar, kürdlər, xuzistanlılar, türkmənlər hakim millətin dil və dini təsirinə məruz qalsalar da, Sistan və Belucistanda yaşayan etnoslar arasında daim dini məzhəblə bağlı yaranan ixtilaflara rast gəlinir (8, s. 50).

Məlum olduğu kimi bütün dinlər və məzhəblər həmrəylik, sədaqət, etimad, güzəşt, düzlük, əhdə vəfa, başqalarının haqlarına hörmət, ədalət, xeyirxahlıq və bir çox digər bəşəri dəyərləri təbliğ edirlər. Bu baxımdan, sosial sərmayənin inkişaf etdirilməsi müxtəlif etnoslara və məzhəblərə aid olan müştərək tərəfləri nəzərə alaraq insanlar arasında etimad, işbirliyi və əmin-amanlıq üçün zəmin yararada bilər. Belə ki, dinlər və məzhəblər arasında bir çox oxşarlıqların olmasına rəğmən onlar özünəməxsus təlimləri və xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər və bu müxtəlifliyin qabardılması cəhdləri ümumi kimlik və sosial həmrəylik hissələrini zəiflədir, qruplar arasında ictimai əlaqələrin zəifləməsinə səbəb olur və nəhayət cəmiyyətdə qarşılıqlı etimad, sosial birlik pozulur və ictimai ziddiyyətlər şiddətlənir (9, s.93-97).

II. Xarici amillər. Müasir dövrdə bəzi islam məzhəbləri arasında irticaçı fikirlər yayılmışdır, bu məzhəblərin tərəfdarları bir-birlərinə dözə bilmirlər və onların arasında daima müharibə və münaqişələr baş verir.

Travis Hiraşçının fikrinə görə, “cəmiyyətdə insanları beş element bir-birinə bağlayır: maraq, öhdəlik, çətinliklər, işbirliyi və inam. Başqalarını sevən insanlar digərlərinin rifah və hissiyyatlarını nəzərə alırlar, belə istək və marağa malik olmayan insanlar sağlam ictimai əlaqələrə malik deyillər, fərdlərin cəmiyyət qarşısındakı öhdəlikləri onların cəmiyyətə integrasiyasına gətirir. İnsanların sosial sərmayəyə çevrilməsi üçün onların layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi əsas şərtidir. Belə ki, şəxsi və sosial həyatda uğur qazanan, asudə vaxtı düzgün təşkil edə bilən insanlar cəmiyyətlə ziddiyyətdə olmurlar. Bunun əksi olaraq işsiz, şəxsi və sosial həyatda uğursuz olan şəxslər çox vaxt deviant davranışa meyl edirlər və ictimai quruluşa qarşı olurlar.

Digər tərəfdən ictimai dəyərlərə bağlı olan insanlar arasında sosial qarşıdurma və inqilabi ruh zəif olur. Beləliklə, insanların mənəvi birliyi və ictimai dəyərlərə bağlılığı nə qədər çox olarsa, neqativ ictimai davranışlar o qədər az olur” (10, s. 59-63). İnsanlar yalnız əsas tələbatları təmin olduğu halda cəmiyyətə və onun üzvlərinə qarşı öhdəliyə malik olurlar, belə ki, onlar rifah, səhiyyə və

həyata lazım olan imkanlara malik olduqda cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət edirlər və mövcud cəmiyyətin qorunmasına çalışırlar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İranda etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə bir tərəfdən yoxsulluq, işsizlik, savadsızlıq, təhsilin aşağı səviyyədə olması, səhiyyədə nöqsanlar və xidmətlərin zəif olması müşahidə olunur, digər tərədən ölkənin digər zonaları ilə müqayisədə bu ərazilərdə təhlükəsizlik sistemində də qüsurlar mövcuddur. Bu ərazilərdəki şəhər və kəndlərdə təhlükəsizlik əmsali daha aşağıdır. Narkotik maddələrin istifadəsi və satışı, silah qaçaqçılığı, quldurluq və zorakılıq bu zonalarda daha çox müşahidə edilir və bu ərazilərdə əhalinin təhlükəsizliyinin və sosial təminatının zəif olmasına səbəb olur.

Mövcud çətinliklərin təsiri və nəticələri insanlarda təhlükəsizlik və əmin-amanlıq hissini azaldır, onlarda ümumi etimad hissini zəiflədir. Təhlükəli şəraitdə insanlar daha yüksək təhlükəsizlik və sabitliyə nail olmaq üçün ətraf mühitə və insanlara qarşı münasibətdə daha çox şübhəli və etimadsız olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmillətli dövlətlərdə cəmiyyətin özəyi hesab edilən tayfa, etnos və dini birliklərdə ümumi sosial inkişafın əsas göstəricilərindən olan və dinamik intizamı və sabitliyi təmin edən sosial etimadın olmaması milli birliyi zəiflədir və bir çox neqativ nəticələrlə müşayiət edilir. Belə ki, əhalinin yaşam xərcləri artır, cəmiyyətdə qütbləşmə güclənir, sosial birlik və dinamik nizam pozulur (11, s. 54-59).

Məlumdur ki, ölkədə etnik və dini zəmində baş verən münaqişələr çox hallarda qonşu ölkələrdəki siyasi vəziyyətin dəyişməsindən və həmçinin xarici qüvvələrin müdaxiləsindən asılı olaraq genişlənə bilər.

Region ölkələri arasında baş verən dini münaqişələr, beynəlxalq miqyasda aparılan siyasi rəqabət etnik, dini və məzhəb zəminində qarşıdurmalara təhrik etmə amilləri kimi qəbul edilir, burada əsas məqsəd ölkələrin siyasi, mədəni, ictimai-iqtisadi strukturlarına zərər verməkdir. Sosial sərmayənin inkişafı milli həmrəyliyin əsası olub, etnik və dini münaqişələrin qarşısının alınması vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Beck, Lois. 1986. The Qashqa'i of Iran. New ITaven: Yale University Press.
2. Kiani, M. 1999. Departing for the Anemone: Art in Gashgai Tribe. Kian nashr Publications, Shiraz.
3. Ullens de Schooten, Marie-Tereze. (1956). Lords of the Mountains: Southern Persia & the Kashkai Tribe. Chatto and Windus Ltd. Reprint: The Travel Book Club. London.
4. Алиев С. М. История Ирана. XX век. М.: Институт востоковедения РАН: Крафт+, 2004
5. Илларионов С.И. Мораль и быт. Черкасск, 1963. 68 с.
6. Ильинский И. Право и быт. Л.-М., 1925. 49 с.

7. Алиев С. М. К национальному вопросу в современном Иране // Краткие сообщения Института народов Азии. Вып. 77. М.: Наука, 1964. с. 50.
8. Bellah R.N. "Civil Religion in America". Journal of the American Academy of Arts and Sciences 96 (1): 1-21. March 6, 2005
9. Hirschi, T. (2002). Causes of delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers
10. Алиев С. М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир-шаха // Иран: история и культура в средние века и в новое время. М.: Наука, 1980. с. 54.

РЕЗЮМЕ

Социальная политика Исламской Республики Иран по отношению к этническим меньшинствам создана на основании подхода к этим этносам как к социальной инвестиции. В связи с этим, в статье рассматриваются шаги для успешной реализации программ в Исламской Республике Иран. Существуют многочисленные этнические группы и культуры, в многонациональных странах для того чтобы успешно реализовать программы, связанные с социальной политикой. В первую очередь внимание должно быть уделено социальному капиталу. С этой целью должны быть изучены препятствия и факторы, влияющие на развитие социального капитала.

SUMMARY

Social policy towards ethnic minorities in the Islamic Republic of Iran is a broad social investment approach is based on ethnicity. In this regard, Iran's article for the successful implementation of programs of social policy and social capital should be considered first and foremost. Factors affecting the development of social capital for this purpose should be studied and obstacles.

РОДИН В.А.

Бакинский Государственный Университет

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова: образование, социальные проблемы, современное образование.

Açar sözlər: təhsil, sosial problemlər, müasir təhsil.

Key words: education, social problems, modern education.

Введение. Образование уже долгое время занимает важное место в развитии общества, как социального института, сохранении культурного наследия человечества, дальнейшего совершенствования интеллектуального уровня развития человека. Это относительно самостоятельная система, подчиняющаяся своим законам, главная цель которой передавать из поколения в поколение культурные и духовные ценности. Это безусловно объясняет растущий интерес социологов к концептуальным разработкам в области исследования социальных проблем современного образования.

Содержание проблемы. В социологии существует отрасль, как социология образования, которая занимается изучением института образования, процессов происходящих в нем и т.п.

Объект социологии образования — сфера образования как социальное явление; люди, их объединения и организации в системе образования. Эта отрасль социологии исследует социальную среду, где разворачивается функционирование процессов образования, действуют определенные субъекты в форме разнообразных учебных занятий, в ситуациях, складывающихся в ходе таких занятий, с определенной системой взаимоотношений людей, с их институциональной и неинституциональной организацией. Таким образом, объектом изучения является образование с позиции его социальной природы [1, 25-27].

Социология образования рассматривает влияние образования на все стороны жизни общества — экономическую, социальную, политическую,

духовную. В то же время она рассматривает и собственно «образовательные» проблемы: как функционирует и развивается система образования, насколько она соответствует требованиям общества, насколько эффективно ее организационное строение.

Исследование проблем структуры образования связано с изучением его социальных функций: 1) передача накопленных знаний; 2) преемственность социального опыта и духовная преемственность поколений; 3) социализация личности, ее саморазвитие и самореализация, накопление ею духовного, интеллектуального, социального потенциала.

Логически оправдано объединение всех исследований в социологии образования по двум направлениям:

- внутри институциональное, охватывающее внутренние проблемы образования как социального института, социальные аспекты деятельности субъектов образования, социальную структуру и функцию системы образования, социальный статус педагогических работников, как социальной группы, проблемы социального управления системой образования;

- внешне институциональное, т. е. все исследования социальных аспектов взаимодействия образования с другими социальными институтами, производством, наукой, культурой, политикой; связи образовательного процесса с другими социальными процессами, влияние образования на развитие социальных отношений и видов социальной деятельности [3, 83-84].

Глобальные социокультурные перемены в мире, так называемые цивилизационные сдвиги, все резче обнаруживают несоответствие между сложившейся системой школьного образования и формирующимися общественными потребностями в преддверии новой антропогенной реальности. Это несоответствие и вызывает в нашей стране время от времени возникающие попытки реформирования общеобразовательной школы.

Несмотря на эти попытки, состояние школьного образования многие исследователи склонны оценивать как критическое. Школьный кризис закономерно является отражением социально-экономических процессов, проявляющихся в образовании в следующем: 1) утрате привычных целей школьного образования; 2) недостатке финансирования; 3) инертности, присущей всем образовательным системам и обществу в целом [3, 84-85].

Но если бы кризис сводился только к данному ряду проблем, его преодоление было бы лишь делом времени. Однако пристальное внимание ученых к проблемам образования, прежде всего, связано с эволюцией мировоззрения человечества, которое в центр научной картины мира ставит человека. И тогда проблемы школьного образования выходят на первый план, поскольку затрагивают фундаментальные общечеловеческие ценности, требующие цивилизационного подхода их рассмотрения. К таким проблемам относятся: 1) проблема оптимизации взаимодействия личности и социума как

поиск баланса между социально-нормативным давлением и стремлением личности к социально-психологической автономии, преодоление противоречия «потребностей» социального заказа и интересов личности (ученика, учителя, родителя); 2) проблема преодоления дезинтегрированности содержания школьного образования в процессе создания и реализации новой социально-образовательной парадигмы, способной стать отправной точкой формирования у ученика целостной картины мира; 3) проблемы согласования и интеграции педагогических технологий; 4) проблема развития проблемного мышления у учащихся через постепенный отход от монологического общения к диалогическому на уроке; 5) проблема преодоления несводимости результатов обучения в различных типах образовательных учреждений через разработку и введение единых образовательных стандартов на основе комплексного систематического анализа образовательного процесса [4, 32-34].

а) проблема социальной дифференциации и качества образования. Молодежь вступает в трудовую, общественно-политическую жизнь, имея, как правило, среднее образование. Однако образование на данный момент серьезно различается по качеству. Значительные различия зависят от социальных факторов: в специализированных школах с углубленным изучением отдельных предметов оно выше, чем в обычных; в городских школах выше, чем в сельских. Эти различия углубились в связи с переходом страны к рыночным отношениям. Появились элитные школы (лицеи, гимназии). Система получения образования явно становится одним из показателей социальной дифференциации. Желаемое разнообразие в образовании оборачивается социальной селекцией с помощью образования. Общество переходит от сравнительно демократической системы образования, доступной представителям всех социальных групп, открытой для контроля и воздействия со стороны общества, к селективной, элитарной модели, исходящей из идеи автономности образования, как в экономическом, так и в политическом аспекте [3, 85-86].

Сторонники этой концепции полагают, что образование — такая же сфера предпринимательской деятельности, как производство, коммерция, и поэтому должна функционировать так, чтобы приносить прибыль. Отсюда неизбежность внесения платы за образование учащимися, использование различных систем для определения уровня интеллектуального развития или одаренности.

б) проблемы средней и высшей школы. Соотношение овладения профессиональными знаниями и общегуманитарной культурой. Ситуация в средней школе сейчас такова, что, сломав старую систему среднего образования и не создав новую, общество попало в очень затруднительное положение. Отказ от деятельности детских общественных организаций, сложное

финансовое положение учителей привели к тому, что образование потеряло почти все ориентиры, не обретя новых. В этих условиях подрастающее поколение лишено устойчивых нравственных идеалов. Этот процесс усугубляется попытками коммерциализации школы, что отнюдь не всегда сопровождается повышением качества обучения. В целом оптимум сочетания общеобразовательной и профессиональной подготовки еще не найден [4, 36-38].

Профессиональное образование — важный этап в гражданском становлении личности, в ее гармоническом развитии. Непонимание объективно необходимой связи развитости и профессионализма порождает не только схоластические споры относительно «противоречия» того и другого, но и серьезные ошибки в практике работы с молодежью, когда овладение профессиональными знаниями и навыками в той или иной форме противопоставляется общегуманитарной культуре.

в) формирование нравственных ориентиров у молодежи. Школа сейчас стоит перед непростым выбором — найти оптимальные пути своего дальнейшего развития. Оценка происходящих изменений неоднозначна, ибо в общественном настроении, общественном мнении имеются самые различные, в том числе и диаметрально противоположные, точки зрения. Однако предложения и суждения, какими бы противоречивыми по существу они ни были, отражают глубокую заинтересованность людей в обеспечении и дальнейшем наращивании нравственного потенциала общества. Наряду с воспитанием уважения к труду и профессиональной ориентацией существенную роль в становлении личности играют гуманизация образования, развитие самоуправления, выработка у молодежи практических навыков к организаторской и общественной работе. На сознание и поведение молодых людей большое влияние оказывает механизм управления учебным заведением. Строгое соблюдение норм и принципов законности и справедливости, еще в годы учения становится для них своеобразным эталоном, с которым они в дальнейшем сверяют свой жизненный путь. Однако далеко не всегда школьное воспитание содействует развитию и закреплению позитивного социального опыта молодежи, недостаточно противостоит проявлениям нигилизма, индифферентности, равнодушия к общественным делам, равно как и демагогии, анархическим действиям.

Выводы: несмотря на все имеющиеся социальные проблемы в рамках института образования, безусловно существуют тенденции исправления и Поиска наиболее рациональных путей решения данных проблем, внутреннее обновления всех ступеней образования потребует от социологии еще больших усилий по всестороннему анализу реального положения, определения тенденций его развития, а также участия в решении назревших проблем формирования интеллектуального потенциала страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нечаев В. Я. Социология образования / В. Я. Нечаев. М.: МГУ, 1992
2. Смелзер Н. Дж. Социология / Н. Дж. Смелзер. М., 1998.
3. Соколова Н.В. Социальные проблемы современного образования и тенденции развития образования . М., 1992
4. Чупров В. И., Зубок Ю. А. Проблемы вторичной занятости учащейся молодежи состояние и перспективы // СОЦИС, 1996, № 9,

XÜSASƏ

Məqalədə təhsil sosiologiyası, müasir cəmiyyətin təhsili sahəsində olan əsas problemlər təsvir edilir. Təhsil strukturunun problemlərinin tədqiqatı, onun sosial funksiyalarının öyrənilməsiylə şərtlənir. Hər bir təhsil pilləsində ümumi maariflənmə mərhələləri təsvir edilir, həm ümumi orta, həm də orta texniki və ali təhsil səviyyələrində mövcud olan problemlərə nəzər yetirilir. Məqalədə aşağıda qeyd olunan problemlər təsvir edilir: sosial dərəcələrə ayırma problemi; pedaqoji texnologiyaların uyğunlaşdırılması və integrasiyası problemləri; ümumi humanitar, mədəni və peşəkar biliklərə yiyələnmənin nisbəti; peşə təhsili; gənclərdə əxlaq yönümlü oriyentirlərin formalaşmasının qiymətləndirilməsi; şəxsiyyətin özünü inkişaf və özünü realizasiya etmə, şəxsiyyət tərəfindən mə-nəvi, intellektual və sosial potensiala yiyələnmə problemi. Dünyada global sosiomədəni dəyişikliklər sivilizasiya tərpətmələriylə ilə asılılıq göstərir. Həmçinin məqalədə ümumi orta təhsil sistemində yaranmış yeni antropogen realıqla ictimai ehtiyacların formalaşması arasında olan uyğunsuzluq göstərilir. Şəxsiyyətin və sosial mühitin qarşılıqlı təsirinə optimallaşdırılmasının əhəmiyyəti qeyd edilir, o cümlədən sosial-normativ təzyiq və şəxsiyyətin sosial-psixoloji tənhalığa qaçma istəyi arasında balans axtarışlarına nəzər yetirilir, sosial sifarişin və şəxsiyyətin "ehtiyac" maraqları arasındakı ziddiyyətin öhdəsindən gəlmə problemi təsvir edilir. Şəxsiyyət deyəndə, şagirdlər, müəllimlər, valideynlər nəzərdə tutulur.

SUMMARY

In this article the education sociology is considered, the main problems in education of modern society are described. The research of problems of structure of education is caused by studying of its social functions. Stages of the general education are described, the stage-by-stage description of the existing problems in the secondary (SE), secondary-vocational education (SVE) and higher education (HE) is given. Several problems are defined: problem of social differentiation; problems of coordination and integration of pedagogical technologies; ratio of mastering professional knowledge and all-humanitarian culture; professional education; assessment of formation of moral guidelines at youth; socialization of the personality, self-development and self-realization, accumulation of spiritual, intellectual, social potential of personality. Dependence of global sociocultural changes in the world, with so-called civilization shifts is caused. Also

discrepancy between the developed system of school education and the formed public requirements in anticipation of new anthropogenous reality is shown. Importance of optimization of interaction of the personality and society as search of balance between the social and standard pressure and aspiration of the personality to social and psychological autonomy, overcoming a contradiction of "requirements" of the social order and interests of the personality as whom it is necessary to understand the pupil, the teacher, the parent is shown.

ƏBÜLFƏT HƏSƏNOĞLU
Mingəçevir Dövlət Universiteti

NƏSİMİ FƏLSƏFƏSİNİN QAYNAQLARI

Açar sözlər: Nəsimi, şair, sufi, təsəvvüf fəlsəfəsi.

Ключевые слова: Насими, поэт, мистик, суфий философия.

Keywords: Nasimi, poet, mystic, Sufi philosophy.

Dahi şairimiz İmadəddin Nəsimi üç dildə (ərəb, fars və azəri türkü) mükəmməl poeziya yaratmaqla, Azərbaycan fəlsəfi qəzəlinin banisi sayılır. XX əsrin 70-ci illərindən sonra xalqımıza, yanlış olaraq, ateist (dinsiz) kimi tanılan şair əslində övlüya idi. Belə ki, onun barəsində müəyyən poetik araşdırmalar aparılsa da, taleyini bağladığı təsəvvüf fəlsəfəsindən irəli gələn, ilahi eşq həsrətlisi kimi çox vaxt xarakteri və əqidəsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Bunlar nəzərə alınmadan istənilən təsəvvüf daşıyıcısının yaradıcılığı barədə (o cümlədən M. Füzuli) söylənilən fikirlər və şərhlər yanlışlığa məruz qala bilər. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün İ.Nəsimi poeziyasını səciyyələndirən bəzi cəhətlərin açıqlanması onun daha yaxından dərk olunmasında yönləndirici rolunu oynaya bilər.

Şairin hürufi təriqətini bəyənib, qəbul etdiyi və ömrünün sonuna qədər əqidəsinə sadıq qaldığı, hamıya yaxşı məlumdur. Hürufilik sufilik təriqətlərindən biri olub XIV əsrin sonunda dahi mütəfəkkir Fəzlullah Nəimi tərəfindən yaradılmış və Şirvanşah I İbrahim dövründə Şirvanda və Bakıda geniş yayılmışdı. Hürufilik sözünün kökü "hüruf", – hərflər deməkdir. Hürufilər hərflər, rəqəm və ayrı-ayrı sözlərə rəmzi mənalar verərək, fikirlərini gizli şəkildə öz dərvişlərinə çatdırmaqla, bu cərəyanın yayılması üçün məxfilik əldə edib, onsuz da dözülməz olan təqiblərdən yaxa qurtarmağa çalışmışlar. Bu mənada, əslində, ancaq hürufilərin anlama biləcəyi yeni bir "dil" yaratmış oldular.

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün

Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.

yaxud,

*İnsu cinnin dilini gərçi Süleyman bildi,
Sən bilən dili bu gün yəni Süleyman nə bilür?*

yaxud,

*Ey badi-səba var xəbəri yarə ilət kim,
Hud-hud dilidir, bunu Süleyman dəxi bilməz*

--yazmaqla, şair bu "dilin" məxfiliyinə işarə etmişdir.

Əslində belə bir "dilin" yaranması dövrü zəruriyyətdən irəli gəlirdi. Adi din xadimləri tərəfindən təqiblərə məruz qalan sufilər öz ideyalarını yaymaq üçün dərvişlik etmiş və bir-biri ilə gizli əlaqədə olmuşlar. Məqsəd isə, – islam dininin gözəlliklərini dünyada yayıb, bu dinin tələblərinə uyğun elmin hökmüən olduğu, hakimiyyət qurub, dünyanı gözəlləşdirmək olmuşdur.

Adi insan ikən əksəriyyətin nəzərində zirvədə dayanan Nəsimi, həm də dərin etiqadlı sufi idi. F.Nəimi deyirdi ki, ucalıqla adiliyin vəhdəti elmimizin mayasındadır. Bu elm isə onları dünya üzərində İslam dininin hökmranlığına qovuşdura bilərdi. F.Nəimi demişkən: "Dünya üzərində hökmranlıq elmlə mümkündür." Bu yolla hakimi elm olan kamillər səltənəti yaratmaq niyyəti hürufilərin ümdə arzusu idi. Qeyd etdiyimiz kimi, hürufilik islamın sufilik təriqətində bir cərəyandır. Sufilik xalis islam mahiyyətindən bəhrələnilib, müsəlman əhkamlarının təsəvvüf fəlsəfəsi baxımından təbliğinə xidmət etmişdir. Deməli, Nəsimi poeziyasının kökü təsəvvüf fəlsəfəsinə bağlıdır ki, şairi anlamaq üçün bu fəlsəfənin mahiyyətini öyrənmək vacibdir.

"Türk ədəbiyyatı" (II cild, 1997) kitabında Əhməd Kabaklı təsəvvüfə olduqca dolğun bir tərif vermişdir: "Təsəvvüf kökü islamıyyətə və şəriətə bağlı yüksək inam, fikir sistemi və yaşama tərzidir". Əhməd Kabaklı sufi təriqətlərinin müxtəlif (hürufilik, mövləvilik, nəqşbəndiyyə, bəktəşdiyyə, yəsəviyyə, qadiriyyə və s.) olmasına baxmayaraq, hamısı üçün təsəvvüfün ortaq bir sistemi olduğunu və nəzəri olaraq altı məsələni özündə birləşdirdiyini söyləyir:

1. Varlıqların birliyi;
2. Allah nurunun təcəllası;
3. Əyan olanın sifət sabitliyi;
4. Eşq;
5. İnsan amili;
6. Əxlaq göstəricisi.

Varlıqların birliyi (Vəhdəti vücud) nəzəriyyəsi sufiliyin banilərindən olan Muhyiddin Arəbiyə məxsusdur. M.Arəbi adi dindarların "Lə iləhə illəllah" (Allahdan başqa Allah yoxdur) tezisinə qarşılıq olaraq, "La mövcuda illəllah" (Allahdan başqa mövcudat yoxdur) tezisini irəli sürmüşdü. Yəni Allah yeganə varlıqdır, qalan hər bir şey Allahdan qopan (Allahın yaratdığı) zərrəcikdir, ilahi varlığın məzhəridir, onun zühur etmə yeridir. Başqa cür desək, Allah küldür (hər şeyi əhatə edən), qalan varlıqlar isə cüzdür, yəni tamdan ayrılmış hissəcikdir. Yaxud,

Allah dəryadırsa, qalan şeylər damlacıqdır.

M.Füzuli demişkən:

*Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmana yetmişəm.*

Miskinlik, alçaq könüllülük, fəqirlik, yer olmaq, torpaq olmaq, – kimi ifadələr sufilərdə iddiasız, təkəbbürsüz olmaq, Allahın müqabilində olduqca kiçikliyin ifadəsidir. Bu beytdə Füzuli könlündə Allahı görmə məqamını, Nəsimi təbirincə desək, "ənəlhəq" məqamını yaşayır və Allaha qovuşmasını ayrı düşmüş damlanın öz ümmanına qovuşması kimi ifadə edir.

*Fəqr imiş fəqr, Füzuli, şərəfi əhli vücud,
Özünə eyləmə həmdəm fığqaradan qeyri.*

Vücud əhlinin (yaradılmışların) ən şərəflilərindən olduğunu deyən Füzuli, özünə iddiasız, təkəbbürsüz dostlar (əslində sufilər) seçməyi tövsiyə edir.

Nəsimi isə:

*Vücudun zati mütləqdir, məgər kim,
Nəyə kim baxar isəm anda sənsən.*

– deməklə, Allahım mütləq bir kök, başlanğıc və digər hər bir şeyin ondan qopan zərrəcik olduğunu, "hər nəyə baxıramsa onda səni görürəm", – ifadəsi ilə vermişdir. Belə misallardan çox göstərmək olar, ancaq, vəhdəti vücud mahiyyətini anlamaq üçün mənə bu qədər kifayətdir.

Allah nurunun təcəllası (təcəlli, – parıl-parıl görünüş mənasını verir), Allahın kainatda olan canlı və cansız hər bir zərrədə zühur etməsi (özünü aşkarlaması), öz nurunu göstərməsi anlamıdır.

Nəzmi Nəsiminin yəqin Allahi nurun şərhidir.

Ol nuru hər kim bilmədi, həqdən nəsibi nar imiş.

Şair, Nəsimi poeziyasının məqsədinin Allah nurunu sərh etməkdən ibarət olduğunu və bu nuru görməyənlərin (anlamayanların) haqq tərəfindən qismətlərinin cəhənnəm olduğunu söyləyir. Bu, onun Allah nuruna verdiyi yüksək önəm deməkdir. Təsəvvüf fəlsəfəsinin daşıyıcılarından olan Şeyx İbrahimdən iki beytlik misal gətirsək, həm bu fəlsəfənin mahiyyətini, həm də nurun təcəllasını daha dolğun anlamış olarıq:

Təsəvvüf külli yaxmaqdır vücudun narı "La" ilə
Təsəvvüf nuri "illa" ilə insan olmağa derlər.

Təsəvvüf məndə olmaqdır həqiqət, Həqq, ey İbrahim,
Təsəvvüf şəri Əhməd dildə bürhan olmağa derlər.

Şair burada təsəvvüfün canda olan və aləmi yandıra biləcək eşq olduğunu, həm də Allah nuru ilə qəlbi nurlanmış insandan bəhs edir. Allahla mənin birləşməsinin (yəni, ənəlhəqqin, Füzuli təbirincə haqla haqq olmağın) həqiqət olmasını, eləcə də, Əhməd şeirini dildə dəlil kimi əsas tutmağın vacib olduğunu bildirir. Əhməd Yəsəvi ilk türk sufisi kimi Şərqin böyük mütəfəkkirlərindən olmaqla,

sufilikdə yəsəviyyə cərəyanının banisidir.

İsə sevdası kimdə düşsə rəsə kılur,
Pərtav salıb həqq özünə şeydə kılur,
Məcnun sifət əqlin alıb Leyla kılur,
Allah haqqı bu sözlərin yalğanı yok.

deyərək, sözlərinin gerçəkliyi üçün Allaha and içən Ə.Yəsəvinin bu şeiri bəzi məqamlarına görə, M.Füzulinin:

Fizuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadur,
Sorun kim bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

beyti ilə səsləşir. Əyan olanın sifət sabitliyi dedikdə, yalnız Allahın varlığı, qalan hər şeyin ona nisbətdə var olması anlaşılmalıdır. XIII əsrin dahi mütəfəkkiri sufilikdə mövləvilik cərəyanının banisi Cəlaləddin Rumi, bu fikri şeirlərindən birində belə ifadə etmişdir:

Dünyada və axirətdə O var, bir tək O var,
Tək tapdığımız O, saxta düm varlıqlar,
Göylər də yalan, günəş də, bağ bağça yalan,
Hər sözdə, hər anlamda O tək gerçək, O var.

Nəsimi isə, həmin fikirləri:

Faili mütləqdən özgə nəsnə yoxdur aradə,
Gər sən idrak etməzsən, bil ki, səndədir qusur.

yaxud,

Təalallah, nə zibasan sifətin zətə yektadır,
Qamu əşya sifətindən sənə ismin müsəmmadır.

– kimi ifadə etmişdir.

Bir sözlə, əyan olanın sifət sabitliyi anlamı, bütün görünənlərdə Allahı görə bilmək qabiliyyətidir. Təsəvvüfdə eşq dedikdə, – insan ruhunun Tanrıya qovuşub onda əriməsi arzusu (vüsal) nəzərdə tutulur. İlahi eşqdə "hicran" dedikdə, – Adəmin cənnətdən qovulub yerə göndərilməsi, "vüsal" isə, – insanın əbədiyyətə qovuşub behiştə düşməsi, yəni Adəmin qovulduğu yerə qayıdışıdır. Bu eşqi Bəyazid Bistami, obrazlı şəkildə, "ilahi şərabla sərxoşluq" adlandırmışdır. Bəşəri eşqin fəvqündə dayanan, Füzuli təxəyyülünün bəhrəsi olan Leyli və Məcnun eşqi, əslində, ilahi eşqin timsalının bəşəriləşmiş formada insanlara çatdırılması idi.

Əsiri-dərdi-eşqü məsti-cani-hüsn çox, amma,
Biziz məşhur olan, Leyli sana, Məcnun mana derlər.

Nə qədər desən eşq dərdinin əsiri, eləcə də, kamil gözəlliyə malik canlar var, ancaq Leyli kimi səni (ey Allah) Məcnun kimi məni tanıyırlar,-- deyən Füzuli, həqiqətən ilahi eşqin zirvəsində dayanan, özü demişkən, rindü-şeyda idi. İlahi eşq yolunda Məcnunluq, fəqirlik, saflıq dünya malından imtina (tərki dünyalıq) ən vacib şərtlərdəndir. İnsan amili təsəvvüfdə vacib məsələlərdəndir. Belə ki, bu fəlsəfəni dərk etmək üçün idrak (şüur) lazımdır. Şüur isə insanlara məxsusdur. Qurani Kərimdə “mən küntə kənzin dərkə üçün insanı yaratdım” buyurulmuşdur.

Yəni insan Allahı dərk edən idrak sahibi olmaqla yanaşı, ilahi eşqdə aşiq kimi ikinci tərəfdir. Aşiq olan insanın varlığı, ilahi eşqdən söhbət açmağa və məşuquna qovuşma yolunda çəkilən əzab və istirablara hazır olmasından danışmağa imkan verir. Bu eşq idi, füzulilərin Allahdan qəm, kədər, əzab istəmələrinin səbəbi ki, ona qovuşma zamanında başqalarından irəli düşmüş olsunlar. Qurani-Kərimdə özünə qəsd haram buyurulduğu üçün, dünya əzablarının çoxluğu əbədiyyata qovuşmanın yeganə qısa yoludur.

Əxlaq göstəricisi də, təsəvvüf daşıyıcıları üçün mühüm amillərdən idi. Çünki bu yolda olan aşiq, mələk xislətli olmaqla məşuquna (Allaha) layiq olduğunu sübut etməlidir ki, Allah onun könlündə öz nurunu göstərsin və əbədiyyata qovuşduqda yeri behişt olsun. Buna nail olmaq üçün insan varlığına tam hakim kəsilmiş eşqlə yaşamalı, çoxlu mütaliə sayəsində yüksək elmlilik əldə etməli, bu dünyanın fəniliyinə inanmaqla, dünya malında gözü olmamalı və bütün pisləklərin fəvqündə dayanmaq qabiliyyətinə yiyələnəlməlidir. Aşiq bu yolda dərvişliyi, Ə.Kabaklı demişkən, öz həyat tərzinə çevirir. Bir sözlə, aşiq kamilləşib, mələk xasiyyəti ilə Allaha yaxınlaşmalıdır ki, Allah da onu mükafatlandıraraq, könlünü nurlandırsın. Qurani-Kərimdə "Ən-nur" surəsinin 35-ci ayəsində oxuyuruq: "Allah göylərin və yerin nurudur. O, nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur".

İlahi nurla nurlanma kamil insanın can atdığı, bu dünya üçün ən böyük arzu, istək idi ki, sufilər bunu ən uca var dövlət, nəsim olmuş xoşbəxtlik kimi qiymətləndirirdilər. Belə yüksək məqama qovuşan Həllac Mənsur sevincindən, ilk dəfə olaraq "ənəlhəq" deyər qışqırmışdı. "Ənəlhəq" aşıqın ilahi nurla nurlanmasını əks etdirən ifadədir. Yəni aşiq Allaha qovuşaraq, haqla haqq olmasını dillə ifadə edir. Başqa cür desək, damla (zərrəcik) dəryaya (küllə) qovuşub dərya adlandırılmışdır. Bu məqama yetişə bilmək hər bir sufinin arzusu olmuşdur. Nəsimi bu istəyi Həllac Mənsura həsədlə belə ifadə etmişdir:

Dərə çıxmaq bu fəna ərsədə Mənsurə düşər,
Bilməyən sirri-ənəlhəqqi o dəvi nə bilür?

yaxud,

Mənsur kimi cuşə gələr, söylər "ənəlhəq",
Ol aşıqi sadıq ki, bu meyxanəyə uğrar.

Sonralar, kamilləşmə yolu ilə Allah tərəfindən nurlandırılan şair, belə yazırdı:

Buldu Nəsimi çün səni neyçün "ənəlhəq" deməsin,
Ey bu sözə münkir olan dövləti darın yox imiş.

Yaxud, Allahın qəlbində olması ilə, Allahlaşmasını deyən şair, hər kəsdən təzim istəyərək,

Çünki bildin möminün qəlbində beytullah var,
Yenə təzim etmədin, ol evdə kim Allah var.

deyirdi.

Təsəvvüfdə maddiyyat yox, ancaq mənəviyyat mövcuddur. Bu dünyada

aşıqın yeganə qazancı isə ilahi nurlanma (yəni ənləhəq söyləmə) məqamına yetişməsidir. Güneyd Bağdadinin müasiri Şümnun belə deyir: "Təsərrüf maddi olaraq heç nəyə sahib olmamaqdır və heç kimin də onu özünə qul etməməsidir". Kamil insan Allaha qovuşma yolunda üç məqamı keçməlidir: 1) Elmül yəqin, – aşiq bu məqamda hər şeyin Allahın məzhəri olduğuna inanmalıdır; 2) Eynül yəqin, – aşiq bu məqamda hər şeyin Allah sifətində olduğunu gözlə görüb anlayır; 3) Həqqül yəqin, – bu son məqamdır. Artıq aşıqlərin arzuladığı pərdə aradan götürülür, sevnələ sevilən birləşir, yəni haqla birləşib Haqq olmaq (dərya ilə damlanın birləşib, dərya adlandırılması) məqamı yetişmiş olur.

Cəlaləddin Rumi belə deyirdi: 1. "Bu aləm bir rüyadır. Həqiqətdə yox olan bu cahan var kimi görünür. Həqiqətdə var olan cahan da adam aqlında gizlənməkdədir. Rüzgar əsdikdə toz-torpaq görünür. Toz torpaq özünü gizlədən ruzgara pərdə olur". 2. "Allahın könüldə görünməsi aynadakı surətə bənzəyir. Bu surətin aynaya girməsini və ya ayna ilə birləşməsini söyləmək olarmı"? Fəxrəddin İraki "Pariltılar" adlı kitabında bu üç məqamı anlatmaq üçün belə bir təşbehdən istifadə etmişdir. "Gözü qapalı bir insanın odun hərərətiylə vücudu isinirsə, orada odun olduğunu bilməsi "elmül yəqin" mərtəbəsidir. "Gözünü açıb atəşi gözüylə görməsi "eynül yəqin" mərtəbəsi olur. Oda düşüb yanması və od kimi işıq saçması "həqqül yəqin" məqamıdır.

"Nəsimi ənləhəqqinin kökləri" kitabımda İ.Nəsiminin çılğın bir sufi ərəni, övliya olduğu köklü surətdə əsaslandırılmışdır. Əhməd Kabaklı yazırdı: "M.Füzuli və Şeyx Qalib də təsəvvüf vadisində xeyli irəli getmişlərdir, amma yenə də Nəsimi qədər coşğun, inanlı, pərvasız bir təsəvvüf əri göstərilə bilməz."

Rəhim Əliyev "Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü" kitabında yazırdı: "Allah Musa peyğəmbərə yaxınlaşanda dağlar titrəyir, ağaclardan tüstü çıxır, güclü nur görünür, Allah insan dilində, insan səsi ilə danışır. Ən ümumi rəyə görə, Allah peyğəmbərlərə nur şəklində görünür. Tək-tək kamil insanlarda ilahi nur, işıq çox olur və məcazi mənada "ənləhəq" iqrarına səbəb olur". Həmin kitabdən başqa bir sitat da yerinə düşər: "Şübhə yoxdur ki, "ənləhəq" təlimini "mənəm haqq" kimi tərcümə edib ona müstəqim mənə vermək olmaz. Ənləhəq bir bənzətmədir, məcazdır və bu məcazın dini mənası Allahın təbliğidir, onu əyani olaraq insanlara dərk etdirməkdir." "Ənləhəq" deyən mömin, yenə Allahla məsafə probleminə irəli düşmüş olur, Allaha başqalarından daha yaxın olur.

Nəsimi şeirlərində, eləcə də bütün sufi klassiklərinin poeziyasında aşiq öz məşuquna, yəni Allaha bədii xitab və müraciətlərdə çoxlu sinonimlərdən istifadə etmişlər ki, gələcək şərhələr üçün bunları bilməyimiz vacibdir. Şaha, Ya rəb, İlahi, Çələb, Könül, Ey can, Ey ruh, Ey saqi, Bəgüm (bəyim), Əfəndi, Çələbi, Sənəma, Nigara, Dərbər, Dərbəra, Aşıqa, Kişi, Oğlan, Ey dost, Ey Leyli, Ey eşq əri və s. – bu qəbildən olan xitab formalarıdır ki, bunlara müxtəlif sufi şairlərinin poeziyalarında tez-tez rast gəlinir.

Nəsimi poeziyasında yanlış şərhələrə səbəb olan məsələlərdən biri də budur

ki, bəzən şairin Allaha müraciətlərini, əsassız olaraq, F.Nəimiyyə müraciət kimi açıqlayırlar və onun müəllimini Allah hesab etdiyini, yaxud allahlaşdığını iddia edirlər. Əslində Allahın sifətlərindən birinin insan surətində olmasına əsaslanan fikirlər yanlış düşüncələrə səbəb olurdu. Qurani-Kərimin "Əs-səcdə" surəsinin 9-cu ayəsində oxuyuruq: "Sonra onu düzəldib insan şəklinə saldı və ona öz ruhundan üfürdü". Allah insana öz ruhundan üfürmüş və həm surətcə, həm də xasiyyətcə (gözəl xarakterlər) özünə bənzər yaratmışdır. Allaha məxsus yüz adın, əslində yüz xarakterin, xasiyyətin insanlara da aid olmasına diqqət yetirək. Məsələn: rəhman, rəhim, məlik, səlam, mömin, əziz, müsəvvir və s. Həmin adlardan Xəliq (xəلق edən) və Baqi (əbədi qalan) xüsusiyyətlərdən başqa, bütün digərlərini müxtəlif insanların xarakterində görmək mümkündür.

İnsanın Allah surətində olması dəlili İncildə daha aydın verilmişdir: "Allah dedi: Bizim surətdə, bizə bənzər insan yaradaq. Qoy onlar dənizdəki balıqlara, göydəki quşlara, əhli heyvanlara, həşəratə və bütün yer üzünə hökmranlıq etsinlər" (VARLIQ 1:26).

Sufilər könlüdə Allahın nurunu (sifətini) xətlərdən ibarət insan obrazında görürdülər. Hürufilər bu xətlərdən müxtəlif obrazlı mənalar tapırdılar ki, buna Ə. Həsənoğlunun "İ. Nəsiminin "İraq divanı"na şərhlər" kitabında daha geniş və maraqlı şərhlərlə bəzi açıqlamalar verilmişdir.

Könlüdə görünən sifət təbəssümlü, müdrik insan obrazı idi. Hürufilər müdrik insan obrazı dedikdə, hər şeydən öncə F.Nəiminin sifətini nümunə göstərirdilər. Onlar deyirdilər ki, uzun müddətli mütaliənin nəticəsi kimi, müdrik insanların gözləri çuxura düşməli, bənizi saralmalı, arıq üzündə inam, qürur, təbəssüm və həyat eşqi olmalıdır. Bu sifətlərin hamısı F.Nəimidə və sonralar Nəsimidə də var idi. Doğrudur, Nəsiminin bəzi şeirlərinin F.Nəimiyyə müraciətlə yazılması halına rast gəlinir, ancaq əksər şeirlər Allaha müraciətlə yazılmış və heç zaman Nəimi allahlaşdırılmamışdır. Ancaq, bütün sufilərdə olduğu kimi, Nəsiminin öz mürşidinə olan yüksək hörmət və münasibəti danılmazdır. Allahın adından özünə müraciət edən şair aşağıdakı beytdə Allahla bəndənin sərhəddini çox aydın göstərmişdir:

Ey Nəsimi, sən həqiqi bil, həqqə iqrar eyləgil,

Çün sən insan, bəşərsən, həqqi din sübhan mənəm.

Çox halda, Allaha müraciətlə, – üzün, surətin, sifətin kimi ifadələrdə Allahın bir varlıq kimi, xarakterik xüsusiyyətlərini, necəliyini, axirət dünyasının gözəlliklərini göstərən Qurani-Kərim nəzərdə tutulur. Çünki Quranın sayəsində biz qeyb aləmi və Allah barədə minimal məlumatlar almaq imkanı əldə etmişik.

Nəsimi poeziyasında çox rast gəlinən bəzi kəlamlar vardır ki, onların da izahını vermək mənəçə gərəkli olar. Məsələn, şairin qəzəllərində "səbül-məsan" kəlamına bir neçə dəfə təsadüf olunur. Bu söz Quran kəlamı olub "yeddi qoşalar" mənası verməklə, dəyişilmədən iki dəfə nazil olmuş, yeddi ayədən ibarət "Fatihə" surəsinə işarədir. "Fatihə" surəsi həqiqətən yeganə surədir ki, yeddi ayədən ibarət

olmaqla, Məhəmməd peyğəmbərə (ə.s.) iki dəfə nazil olmuşdur. "Əl-hicr" surəsinin 87-ci ayəsində oxuyuruq: "Biz sənə təkrarlanan yeddi ayəni və böyük, əzəmətli Quranı verdik". Ümumiyyətlə hürufilər Quranın başlanğıc (açılış) surəsi "Fatihə"yə böyük önəm vermişlər. Könüldə (nurlanma yolu ilə) Allahın xətlərlə görünən simasında "Fatihə" surəsini oxuduqlarını söyləmişlər.

Zülf ilə qaşu kiprigün əbcədü, - "cimü", "dal" imiş.

Mən bu hüruf şəkli üçün "cim" ilə "dal" içindəyəm.

yaxud,

Ey saçınla kiprigün qaşın yedi,

O yedi ki, şeytan anı bilmədi.

Həq bu sirri Əhmədə kəşf eylədi.

Anın üçün adına ümmü dedi

Bu iki beyti açıqlasaq, məncə çox şey anlamış olarıq: xətlərlə göstərilən şəkildə saç 1, qaş 2, kirpikləri isə 4 xətt ifadə edir. Deməli, 1-ci misrada şair nurlanmanın xətlərinin $1+2+4=7$ olduğunu söyləyir. 2-ci misrada isə bunun 7 ayədən ibarət Quranın açılışı ("Fatihə" surəsi) olduğunu bildirir. "Əş-şüara" surəsinin 210-213-cü ayələrində Şeytana mələklərin söhbətinə qulaq asmaq, vəhy, Quranı eşitmək qadağan edildiyi şərh verilmişdir. Deməli, Şeytanın bilmədiyini yeganə şey Qurandır. 3-cü və 4-cü misralar bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, Məhəmməd, Mahmud, Mustafa və Əhməd (ə. s.) islam peyğəmbərinin adlarıdır. "Tövrat"da və "İncil"də Əhməd adlı bir peyğəmbərin gələcəyi deyilmiş, həm də onun sonuncu peyğəmbər olacağı barədə məlumat verilmişdir.

Quranın "Əs-səff" surəsinin 6-cı ayəsində İsa peyğəmbərin (ə. s.) adından belə deyilir: "Ey İsrail oğulları həqiqətən mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövrati təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm". Deməli, 3-cü misra Quranın Əhmədə (Məhəmməd peyğəmbər ə.s.) göndərilməsini bildirir və dördüncü misrada onun oxuyub yazmağı bilməyən olmasına işarə vurularaq, 3-cü misrada deyilmiş fikir yenidən təsdiqlənir. Başqa bir qəzəldə:

Odu su, torpağı yeldən nə məni göstərir,

Özünü pünhan edər, əmayi-məni göstərir.

Dörd kipriğin iki qaşın, dəxi zülfün sənin,

Üç ləbindir, iki ariz iki mini göstərir.

On dörd ayət oldu "səbül-məsan" derlər ona,

Zahirü batin yüzündür, dördü yeddi göstərir.

Birinci beytdə, bəşəriyyətin varlığı üçün dörd ünsürü (od, su, torpaq, hava) yaratmaqla, Allahın kora da məna anladığı bildirilir. İndi isə, diqqəti 2-ci beytə yönəldək. 1-ci misrada sifətdə 7 (7 ayə) xətt tapan şair, 2-ci misrada daha bir 7

tapır və 3-cü beytin birinci misrasında bu 14 ayənin səbülməsan (qoşa göndərilmiş) "Fatihə" surəsi olduğunu təsdiqləyir.

Nəsimi poeziyasında tez-tez "Fatihə" surəsinə verilən önəm, "səbülməsan"-ın bir neçə yerdə vurğulanmasına təsadüf olunur. Bu poeziyada çox rast gəlinən kəlamlardan biri də "anəstunərən" sözüdür. Bu söz Quran kəlamı olub "nur (ışq, od)" görürəm mənasını daşıyır və Musa peyğəmbərin (ə.s.) Allahla nitq əlaqəsinə girdiyi günün rəvayəti ilə bağlıdır. Süeyb peyğəmbərin (ə.s.) yanından ailəsi ilə birlikdə qayıdan Musa (ə. s) yolda olarkən, soyuq havada arvadı Səfurənin doğuş ağrısı tutur və oda ehtiyac olur. Bu zaman Musa uzaqda od görür və anəstunərən (mən od görürəm) deyər qışqırır. Musa (ə.s.) od gətirmək üçün həmin istiqamətə gedir və işıq saçan yaşıl ağac görür ki, ağacın yanmamasına təəccüb edib, qorxuya düşərək qaçmaq istəyir. Bu zaman,-- "Ya Musa! Yenilməz qüvvət və hikmət sahibi olan Allah mənəm", – nidası gəlir ("Ən-nəml" surəsi 7-10-cu ayələr). Söhbətin sonunda Musa (ə.s) Allahdan öz üzünü göstərməsini rica edir. Allah buyurur ki, sənə üzümü göstərsən bu atəşə dözməzsən və bunun sübutu üçün Allah nurunu qayaya göstərir və qaya parçası yanaraq qopub düşür. Bu məqamlar Nəsimi poeziyasında dəfələrlə xatırlanmışdır.

"Küntə-kənz" – Quran kəlamı olub, Allah adlanan gizli xəzinə, – mənasını daşıyır.

"Fəna-fillah" – Allahla birləşib Allahda yox olmaq mənasını daşıyan ənəlhəq məqamıdır. "Ənəlhəq" ilahi nurla nurlanma, Allahın könüldə görünmə məqamının dillə ifadəsidir ki, biz bunun "Nəsimi ənəlhəqqinin kökləri" kitabında geniş və ətraflı şərhini vermişdik.

Nəsimi poeziyasında çox rast gəlinən ifadələrdən biri də zülf, saç sözüdür. Bu söz hürufi rəmzi olaraq sirli-sehirli aləm, yəni bizə ancaq Quran vasitəsilə məlum olan əbədiyyət dünyası mənasını verir.

Daha bir ifadə, "zünнар" barədə. Zünнар – xristianların Allah yolunda əzab, əziyyət rəmzi olaraq belə bağladıkları qaba, kobud qurşaqdır. Sufilərin əzablara düşər olub, tez ölməklə bu dünyadan köçmə arzuları, vüsala çatmağın yolu idi. Həm də Allahın dostlarının özlərinə ölüm diləməsi barədə "Əl-cumə" surəsinin 6-cı ayəsində oxuyuruq: "De ki, ey yəhudilər! Əgər bütün insanlardan fərqli olaraq, özünüzün Allahın dostları olduğunuzu iddia edirsinizsə və bu iddianızda doğrusunuzsa onda ölüm diləyin!" Çünki Allah dərgahındakı nemətlər, əbədi həyat övliyalara ancaq öləndən sonra qismət olur. Bax, bu idi bütün klassiklərin (əslində onların əksəriyyəti təsəvvüf daşıyıcıları idi) qəm, kədər, əzab arzularının səbəbi. Yəni müsəlmanlar üçün intihar qadağan olunduğundan, Allaha daha tez qovuşmanın yeganə yolu dərd və əzabdan keçirdi.

Boyundur sidrəvü tuba, dodağın abi-heyvandır

Boyundur sidrəvü tuba, dodağın abi-heyvandır,

Anın mahiyyəti zövqün nə bilsin ol ki, heyvandır.

Boyun sidrlə tuba ağacıdır dodağın dirilik suyudur. Onun zövq verən

mahiyyətini nadanlar haradan bilsinlər. Dodağın dedikdə, bu dodaqların kəlamı olan Quran nəzərdə tutulduğu bizə məlumdur.

Üzün “inna fətəhna”dır, təbarək şəninə münzəl,
Bu vəchi əhsəni-surət bilənlər əhli-ürfandır.

Üzün fəth edəndir, nazil oldu, şəninə mübarək olsun. Bu üzü ən gözəl surət kimi tanıyanlar, dini ehkamları bilənlər, yəni sufilərdir. Gələcəkdə də tez-tez rast gələcəyimiz “nazil olma” kəlamı bir şeyin göydən endirilməsini ifadə edir və əsasən Qurana aiddir. Quranın sayəsində sufilər Allahın gözəl sifətlərini (xüsusiyyətlərini), o cümlədən Fəth edən (Fəttah) olduğunu bildilər. “İnna fətəhna” ifadəsi isə Quranın “Əl-Fəth” surəsinin birinci ayəsindən götürülüb, “fəth edən” mənasını daşıyır.

Xətin ümmül kitabidir bəyani-əhli-tövhidin,
Hürufi lövhü-məhfuzun müsəvvər şərhi-Fürqandır.

Üzündəki xətlər, təkəllahlığı qəbul edənlər üçün bəlli olan kitablar anasıdır, yəni Qurandır. Bu kitab lövhü-məhfuzun yazılarının təsviri və şərhidir. Quranın Allah dərgahında qorunan lövhü-məhfuzdan bir hissəcik olduğunu və belə bir kitabın varlığını biz elə Quranın sayəsində öyrənə bilmişik. Bu mənada Quran lövhü-məhfuz barədə təsəvvür yaradandır.

Rüxün gülzarına qarşı qızardı məğribin rəngi,
Tilaya məşriqin rəngi Nəsimi-ənbərəfşandır.

Üzünün gülləri (yəni Quran ayələri) müqabilində qərbin rəngi qızardı, şərq isə qızılı rəng aldı və öz mehi ilə ətrafa ənbər ətri saçdı. Günəşin qərbdə qürubü zamanı qırmızı rəng alması, şərqdən doğarkən qızılı rəngdə olması və səhər mehinin xoşluğu kimi təbiət hadisələrinin Allah tərəfindən bəxş edildiyi və Quran sayəsində hər yana ənbər ətri yayıldığı deyilir. Həm də islam dininin şərqdə yaranıb qərbə, eləcə də bütün dünyaya yayılması fərqli dini inancı olan qərbi çətin vəziyyətə salması fikri obrazlı şəkildə çatdırılır.

Hədisi gövhərəfşanın həqiqətdir nəhayətsiz,
Üquli-əhli-ürfanın onun hərfində heyrandır.

İnci kimi səpələnib ətir yayan hədislərin, sonsuz bir həqiqətdir. Yaxşı əməllər əhlinin idrakı, onun hər hərfinə heyrandır. Bu beytdə Quranda məlum sayda ayələrin sonsuz sayda şərh, həm də Quranın nəhayətsiz ənginliklərdən (göylərdən) nazil olması xatırlanmışdır.

Nəsimi çün səni buldu, münəzzəh oldu aləmdən,
Gözündə surəti-rəhman, dilində zikri-sübhandır.

Nəsimi sənə tapındığı üçün, aləmin (bu dünyanın) günahlarından qaçıb, günahsız oldu. Gözündə yalnız mehriban sifətli Allah, dilində isə o tərifə layiqə dualar zikr olundu.

Məndə sığar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam

Məndə sığar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, gövnü məkanə sığmazam!

Məndə iki dünya sığar, amma mən bu dünyaya sığmaram. Allahın yaratdığı gövhər mənəm, bir məkanda mövcud olub, qala bilmərəm. İmanı kamil müsəlman olmaqla, Nəsiminin iki dünyası var idi. Biri mövcud olduğu, yaşayıb yaratdığı dünya, digəri bu dünyada həyatını başa vurduqdan sonra, islam inancına görə, əbədi olaraq qalacağı əbədiyyət dünyası. Birinci misrada “Məndə sığar iki cahən” deyən şair, əslində “mən müsəlmanam və mənim iki dünyam vardır”, – deyirdi. “Mən bu cahana sığmazam” ifadəsi isə şairin öz fəlsəfəsi ilə, fəlsəfinin düzgün qiymətləndirilməməsi səbəbli təqiblərə məruz qalması ilə və nəhayət, Allahla vüsala yetişmək üçün, bu dünyadan köçərək əbədiyyətə qovuşmaq arzusu ilə deyildiyi aydındır. Yəni o, Allahla ayrılığın dünyasına sığa bilmirdi. İkinci misrada isə “gövhəri laməkan” ifadəsi – məkansızın gövhəri, yəni Allahın yaratdıqlarının ən dəyərlisi, ən gözəli mənasını daşıyır. İnsanın gözəl yaradıldığı, yer üzünün əsrəfi olduğu, bütün hər şeyin insanın xatirinə yaradılması ifadələrinə Qurani-Kərimdə çox yerdə rast gəlirik. Məsələn, Quranın “Ət-Təqabun” surəsinin 3-cü ayəsində deyilir: “O, göyləri və yeri haqq-ədalətlə xəlq etdi, sizə surət verdi və surətlərinizi gözəl yaratdı. Axır dönüş də onun hüzurundadır”. “Əl-İsra” surəsinin 70-ci ayəsində insanın bütün yaradılanlardan üstün olduğu bildirilir.

“Kövnü məkən” – aləm, kainat kimi tərcümə olunur. Amma “kövn” sözü “varlıq”, “mövcudluq” mənalarını daşdığını nəzərə alsaq, ikinci misranı belə izah etmək olar: “Allahın yaratdıqlarının ən dəyərlisi mənəm, mən bir məkanda mövcud olub qala bilmərəm”. Çünki Nəsiminin iki dünyası vardır və o, ikinci dünyaya qəlbən can atır, bu dünyada mövcudluğu ürəyincə deyildir. “Gövhəri laməkan” ifadəsinə ikinci bir açıqlama da vermək olar. Belə ki, hürufilər öz fəlsəfələrini yaymaq üçün daim dərviş kimi məkanlarını dəyişib tərəfdaşlar toplamışlar. “Laməkan” kəlməsi əslində Allaha aid kəlam olsa da, bir yerdə qərar tutmayıb gəzən dərvişləri də məkansız adlandırmışlar. Azərbaycanı işğaldan qorumaq üçün Şirvanşah I İbrahim Əmir Teymurla müqavilə bağlamağa nail olsa da, hürufilərdən ehtiyat edən Əmir Teymur, onları laməkan adlandırır və bu ordudan qorxduğu üçün, onların başçısı F.Nəimini edam etdirir. F.Nəimindən sonra bu ordunun başında duranlardan biri Nəsimi idi. Bu mənada, “gövhəri laməkan mənəm” ifadəsini “məkansız dərvişlər ordusunun ən qiymətlilərindən biri mənəm” kimi də anlamaq olar.

Ərş ilə uş kafü nun, məndə bulundu cümlə çün,

Kəs sözünü uzatma kim, şərhe, bəyanə sığmazam!

Bax ki, göylərdə Allahın “kaf” ilə “nun” əmri tamamilə məndə aşkar oldu. Uzatma sözünü, lal ol ki, mən şərhe və izahatlara sığan deyiləm. “Kaf” və “nun” hərflərinin ərəbcə “kun” olduğunu və onun Allahın “OL!” əmrini ifadə etdiyini bilirik. Quranın “Ən-Nəhl” surəsinin 40-cı, “Fussilət” surəsinin 9-12-ci ayələrində “OL!” əmri həm də yerin, göyün və onlarda yerləşən hər şeyin 6 gün ərzində yaradılması barədə məlumatlar ala bilərik. Allahın yeri, yerdə olan hər şeyi, sonra isə göyləri yaratmasında məqsədi insanı yaratmaq idi. Varlıqların birliyi

fəlsəfəsinə görə, hər bir yaradılan Allahdan qopan zərrəcik, onun əlaməti, təzahür yeridir. Bütün bunları dərk edən, özü də Allahdan qopan zərrəcik olan insan, Allahın təcəllasıdır. Bu mənada, Nəsimi göylərin, “Ol!” əmri ilə yaradılan hər şeyin özündə təzahür etdiyini bildirir və imanı kamil olmayanları susduraraq əlavə izahata ehtiyac olmadığını deyir. Yəni Allahdan qopmuş zərrəcik kimi onu hansısa şərhin, izahın çərçivəsinə sığdırmağın mümkünsüzlüyünü söyləyir.

Gövnü-məkandır ayətim, zətə gedər bidayətim,

Bu nişan ilə bil məni, bil ki, nişanə sığmazam!

Əlamətim kainatdır, başlanğıcım Allaha bağlıdır. Məni bu əlamətlə tanı və bil ki, digər əlamətə sığmaram. Zat – sahib, yiyə mənasını daşıyıb, kainatın sahibi olan Allaha aiddir. Şair bu beytdə insanın yaranışının göylərdə Allah tərəfindən həyata keçirildiyini deyir və varlıqların birliyi fəlsəfəsinə görə insanı Allahdan qopan bir zərrəcik əlamətində görməyə çağırır, sonda isə başqa bir əlamətə sığmayacağını söyləyir.

Kimsə gümanı zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,

Həqqi bilən bilür ki, mən zənnü gümanə sığmazam!

Kimsə güman və zənn ilə Allahı dərk edə bilməz, varlıqların birliyi (vəhdəti vücut) fəlsəfəsinin daşıyıcıları bilir ki, insan Allahdan qopan zərrəcik kimi zənnə gümana sığan deyil. “Əl-Hucurat” surəsinin 12-ci ayəsində deyilir: “Ey iman gətirənlər! Çox zənnə-gümana qapılmaqdan çəkinin”. Şair vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə bilməyənlərin insan-Allah vəhdətini dərk etməyəcəyini bildirir.

Surətə baxü məniyi surət içində tanı kim,

Cism ilə can mənəm vəli, cism ilə canə sığmazam!

Qurana bax, mənalari Quran içində anla ki, Allahın yaratdığı cismə can olan mənəm, ancaq cismimlə ruha yerləşən deyiləm. Şair ruhun cismə yerləşəcək insan olduğunu və cism daimi deyil, ruhunsa əbədi yaşar olmasını çatdırmışdır.

Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşrə sirat sənciyəm,

Bunca qumaşü rəxt ilə mən bu dükana sığmazam!

Həm sədəfəm, həm onun daxilindəki inciyəm, həm də qiyamətin qıl körpüsünün (Sirat) təyin etdiyi dəyərəm. Çoxlu parça, pal-paltarla mən bu dükana sığmaram. Şair özünü könlündə Allah gəzdirən sədəfə, sonra isə Allahın yaratdığı inciyə bənzədir və necə bir inci olduğunun dəyərini cəhənnəmin üzərində yerləşən cənnətə keçid olan qıl körpüsünün (Siratın) müəyyən edəcəyini söyləyir. İkinci mısradə isə belə çox qumaş, pal-paltar ilə ifadəsini işlədərək, bu dünyanın naz-neməti, mal-mülkündən bəhs edir və bu dünyanın mal-mülkünə, naz-nemətinə meyl göstərməklə, körpünü keçib cənnətə düşməyin mümkünsüz olacağını çatdırır.

Gənci-nihan mənəm, mən uş, eyni-əyan mənəm, mən uş,

Gövhəri-kan mənəm, mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam!

Bax ki, gizli xəzinə mənəm, aşkar görünən də mənəm. İnci mədəni mənəm, bax, mən mənfəət çıxan yerə sığmaram. Quranda Allah gizli xəzinə adlandırılır və

bu gizli xəzinənin dərkəi üçün insanın yaradıldığı bildirilir. Yenə də varlıqların birliyi fəlsəfəsinə əsasən, özünü Allahdan qopan zərrəcik kimi gizli xəzinə adlandıran şair Allahdan fərqli olaraq özünün aşkar görünən olduğunu söyləyir. İkinci misrada Quranı mükəmməl bilib, onda yazılan inciləri əxz etdiyini deyib, özünü bu incilərin mədəni adlandırır və Allahı sevərək, onun yolunda heç bir mənfəət, qazanc güdmədiyini bildirir.

Gərçi-mühiti-əzəməm, adım adəmdir, adəməm,

Tur ilə gün-fəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam!

Baxmayaraq ki, böyük (əzəmətli) okeanam, əslində, adım Adəm övladı adamdır. Tur dağı ilə birlikdə bu dünyada olan mənəm, amma bu dünyanın məkanına sığan deyiləm. Allahla vəhdətdə olub, Allahla Allahlaşan şair özünü dərin Quran bilgiləri ilə birlikdə böyük okean adlandırır, həm də Adəm nəslindən olan insan olduğunu bildirir. İkinci misrada isə Musanın Allahla nitq ünsiyyətinə girdiyi Tur dağına xatırlamaqla peyğəmbərlərin də onun kimi bu dünyada yaşadıklarını deyir və daim Allaha qovuşacağı əbədiyyət dünyasının həsrətini çəkdiyindən, bu dünyaya sığmayacağını çatdırır.

Can ilə həm cahan mənəm, dəhr ilə həm zaman mənəm,

Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü zamanə sığmazam!

Ruhum ilə dünya mənəm, zamanımda dövrən mənimkidir, sözün qəribəliyini gör ki, bu zamanənin dövrənə sığmıram. Ruhuyla bu dünyada yaşayan şair dərin dini bilgiləri ilə özünü dünyada zamanəsinin dövrən sahibi adlandırır, sonra isə qəribədir ki, zamanənin dövrənə sığmıram deyir. Söz yox ki, Nəsimi öz fəlsəfəsi ilə dövrünün anlayacağı səviyyədən yüksəkdə dururdu və hamı tərəfindən qəbul olunmurdu.

Şəhd ilə həm şəkər mənəm, car ilə pəncü şeş mənəm,

Surəti gör bəyan ilə, mən bu bəyanə sığmazam!

Bal ilə şəkər mənəm, dörd ilə beş, altı mənəm. Quranı izahı ilə birlikdə gör, mən bu izaha sığmaram. Şair Allahın zərrəciyi olan mənini, yəni Allahla Allahlaşmış mənini bal, şəkər adlandırır. Bəşəriyyətin varlığı üçün vacib olan 4 ünsürün, İslamın 5 şərtinin və Allahın varlığının 6 cəhətinin də Allah tərəfindən yaradıldığını çatdırır. İkinci misrada isə – Allahın surəti olan Quranı şərhləri ilə gör ki, Allah bu şərtlərə sığan deyil, – söylenilir.

Əncüm ilə fələk mənəm, vəhyilə həm mələk mənəm,

Çök dilinivü əbsəm ol, mən bu lisanə sığmazam!

Ulduzlarla göy mənəm, vasitəçi mələk mənəm, dilini kəs, lal ol, mən danışmaq dilinə sığmaram. Şair Allahla Allahlaşmış mənini, varlıqların birliyi fəlsəfəsi əsasında bütün digər yaradılanlarla eyniləşdirərək, – göy də, göylərdə ulduzlar da, peyğəmbərlərlə Allah arasında vasitəçilik edən mələk də mənəm, – deyir. Sonra isə bu fəlsəfəni inkar edənlərə sus, lal ol göstərişini verərək, Allahın dərkəi üçün şərhlərin hər hansı dilə sığmayacağı bəyanatını verir.

Zatiləyəm sifət ilə, qədriləyəm bərat ilə,

Gül-şəkərəm nəbat ilə, püstə dəhanə sığmazam!

Sifətim, yəni əməllərimlə də Allahlayam, qədr gecəsinin hədiyyəsi ilə də. Gül mürəbbəsiyəm nabat ilə, hər kiçik ağıza sığmaram. Şair Allaha məxsus olan xüsusiyyətləri özündə əxz etməklə, Allaha yaxın olduğunu, həm də Allahın kəlamlarını insanlara yetirən mələk olduğunu söyləyir, bu mənada ki, Quran ayələrini düzgün şərh edib insanlara çatdırır. Sonra isə nabatla hazırlanmış gül mürəbbəsi kimi şirin olduğunu və hər kiçik ağıza sığmayacağını deyir. Allahın şirinliyindən, ona olan məhəbbətindən ürəklə, ağız dolusu danışan şair ilahi eşqə uğramayan, bu şirinliyi dadmayan insanların deyilənləri anlamayacağını, yəni məcazi mənada onların ağzına sığmayacağını bildirir.

Narə yanan şəcər mənəm, çərxə çıxan həcər mənəm

Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam!

Odlə yanan ağac mənəm, yüksəyə çıxan daş mənəm, sən bu odun şöləsini gör ki, mən onun dilinə sığmıram. Yenə də Musanın Tur dağında başına gələnələr xatırlanaraq deyilir ki, Allahın nuru ilə yanan və heç bir xəsarət almayan ağac mənəm, Allahın nuru ilə yanaraq yüksəklikdən qopub düşən qaya parçası (daş) da mənəm. Sən bu odun şöləsini gör ki, mən bu odun şöləsi ilə dopdolu əbədiyyət dünyasına qovuşa bilmirəm. Burada Adəmin bu şöledən uzaqlaşdırılması xatırlanır. İ.Nəsimi ilahi nurlanmaya qovuşan kamillərdəndir ki, “Nəsimi ənləhəqqinin kökləri” kitabında onun övləyi olduğu barədə açıqlamalar vermişdik. Bu mənada, şair Allah nurunu yayan və bu nurla qaya parçası kimi yanıb qopan olduğunu, buna baxmayaraq, Allahla vəhdətdən ayrı düşdüyünü bildirir.

Zərrə mənəm, günəş mənəm, şəms ilə həm qəmər mənəm,

Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam!

Zərrə mənəm, günəş mənəm, günəş ilə ay mənəm. Öz canımı böyük sevgi ilə Allaha bağışlayaram, ancaq o istəkiyə sığmaram. Varlıqların birliyi fəlsəfəsinə görə, insan, günəş, ay və s. Allahın bir parçası kimi Allah mənində eyniləşir ki, Nəsimi də bunu çatdırmaq istəyir. İkinci misrada şair öz canını Allaha bağışlamağa hazır olduğunu deyir və o, istəklinin dərgahına sığmadığını söyləyir. Belə ki, Allaha qovuşmanın yolu ölümdən keçməlidir. Nəsimi buna hazır olsa da, ölümün öz vaxtı vardır və ölümdən sonra əməl dəftəri sağ əlində olanlar cənnətə düşə bilirlər. Hələ ki, şair bu xoşbəxtliyə nail olmadığını deyir.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, qüreyşiyəm, haşimiyəm,

Məndən uludur ayətim, ayətə, sanə sığmazam!

Baxmayaraq ki, bu gün Nəsimiyəm, əslində qüreyşiyəm, haşimiyəm. Əlamətlərim məndən qədimdir, hesaba saya gələn deyildir. Məkkədə Kəbənin və Zəm-Zəmin açarları içkiyə aludə olmuş bir nəfərdə olub. Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) ulu babalarından biri olan Kusay açarları ələ keçirir. Kəbədə və onun ətrafında qanun qayda yaradır. Bu qabiliyyətinə görə ona qureyş (toplayan, yığan) ləqəbi verirlər. Kusayın Əbdü Manaf və Əbdü Dar adlı iki oğlu olmuşdur.

Kusaydan sonra, açarlar Əbdü Manafa etibar edilmişdir. Açarların kimdə olması, əslində Kəbənin, qismən isə Məkkənin idarəçiliyinə rəhbərlik etmək səviyyəsi idi. Əbdü Manafın Haşim adlı oğlu aclıq vaxtı çörəyi xırda-xırda bölüb əhaliyə paylamışdı və xalq ona Haşim adını vermişdi. Haşim Mədinədən olan Səlmə adlı bir qadınla evlənmiş, ondan Süeyb adlı oğlu olmuşdur. Haşimin ölümündən sonra, qardaşı Mütəllib Süeybi anasının icazəsi ilə atın tərkində Məkkəyə gətirir. O dövrün Məkkə adətlərinə görə, atın tərkində gətirilən şəxs qul hesab edilərdi. Bu mənada, Mütəllibin atın tərkində gətirdiyi Süeyb camaat tərəfindən Əbdülmütəllib (Mütəllibin qulu) adlandırılır. Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) babası olan Süeybin adı ömürlük olaraq Əbdülmütəllib qalır. Deməli, qureyşi və haşimi Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) ata tərəfdən olan sələflərinin nəsil adıdır. Qurani-Kərimdə də qureyşilər və haşimilər barədə qeydlər vardır.

Nəsimi qureyşiyəm, haşimiyəm deməklə Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) nəsil davamçılarından, yəni seyyid olduğunu bildirir. Sonra isə islam dini ilə bağlı əlamətlərin özündən qədim olduğunu söyləyir və bu əlamətlərin saysız-hesabsız olub, hesaba sığmadığını deyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev Q. və Əsgərov M. İ. Nəsimi "İraq divanı", 1987.
2. İmadəddin Nəsimi əsərləri, II cild (əski əlifba ilə). Bakı, 1973.
3. İmadəddin Nəsimi. "Mən bu cahana sığmazam". Bakı, 1991.
4. Nəsimi seçilmiş şeirlər. Bakı, 1962.
5. Qəhrəmanov C. "Nəsimi divanının leksikası", 1970.
6. Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Quran (tərcüməsi), 1992.
7. Məmmədov A., Məmmədəliyev V. "Böyük övliyalar", 1993.
8. Bayat F. "Oğuz epik ənənəsi" və "Oğuz Kağan dastanı", 1993.
9. Köprülü F. İlk mütəsəvvüflər...
10. Bayat F. Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı, 1985.
11. Məmmədəliyev V. "İslam" qısa sorğu kitabı, 1985.
12. "Azərbaycan mifoloji mətnləri". Bakı, 1998.
13. Bertels E. "Sufizm i sufiyskaya literatura". Moskva, 1965.
14. Bəlviranlı Ə.K. "İslam prinsipləri", 1993.
15. Demidov S. "Sufizm v Turkmeniy". Aşxabad, 1976.
16. Fərhadov M. "Fəlsəfənin əsasları", 1996.
17. Əbülfət Həsənoğlu. "Nəsimi "ənəlhəq" qinin kökləri".
18. Gözəlov F. "Əhməd Yəsəvinin Tanrı Eşqi" / "Qala" N 31, 1991.
19. Gözəlov F. "Türk təsəvvüf şeri" / "Qala" N 25, 1991.
20. Ksenofontov Q.V. "Xrestes", "Şamanizm i xristianstvo". İrkutsk, 1929.
21. Hüseynov İ. "Məhşər" romanı.
22. Vahabzadə B.İ. "Fəryad" mənzum dram.
23. Mehmet RIHTIM, Ahmet BAKIRKAYA. "Könül Memarları və İrfan Yolu". Bakı, 2013.

24. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., Şirvani U.Z. Ərəb və fars sözləri lüğəti. 1985.
25. Sufilik və onun Azərbaycanda yayılması. "İrfan" jurnalı, N 14.
26. Müxtəlif dini kitablar və ədəbiyyatlar.
27. Qabil. "Nəsimi" poeması.
28. Məşədxanım Nemət. "Azərbaycan pirləri", 1992.
29. Şirazi S. "Gülüstan".
30. Füzuli M. "Seçilmiş əsərləri", 1984.
31. Gəncəvi N. "Leyli və Məcnun", 1983.
32. Masse A. "İslam", 1992.
33. Qasıмова A. "Füzuli yaradıcılığında quran rəvayətləri", 1995.

РЕЗЮМЕ

Насими считается основателем азербайджанской философской газели. Проведенные исследования в отношении его поэтики - от судьбы закрытого суфийской философии, характера и верования божественной любви – показывает, как много времени все это оставалось без внимания. В статье описаны некоторые особенности, описывающие поэзию поэта.

SUMMARY

Nasimi is considered the founder of the Azerbaijani philosophical gazelle. The research carried out with respect to his poetics - from the fate of closed Sufi philosophy, the character and belief of divine love - shows how much time all this remained without attention. The article describes some of the features that describe the poetry of the poet.

PSIXOLOGİYA, PEDAQOGİKA
VƏ METODİKA

ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА
И МЕТОДИКА

МАМЕДОВА И.А.

Бакинский славянский университет

**О ПРИНЦИПЕ КУЛЬТУРОСООБРАЗНОСТИ В ОБУЧЕНИИ
СТУДЕНТОВ-ПЕРЕВОДЧИКОВ**

Ключевые слова: *культуросообразность, культурология, перевод, обучение*

Açar sözlər: *mədəniyyətə uyğunluq, mədəniyyətşünaslıq, tərcümə, təlim.*

Keywords: *culturality, culturology, translation, teaching*

На современном этапе профессиональная вузовская подготовка специалиста в любой области – это создание условий для овладения студентами не только знаний, умений, навыков, но и личностных качеств, которые необходимы в конкретной сфере будущей деятельности. Только таким путём можно добиться подготовки высококвалифицированных, компетентных специалистов, которые в будущем смогут плодотворно работать в соответствии с международными требованиями. В этом смысле подготовка переводчиков также не является исключением. Конечно, при этом учитываются особенности и основные виды деятельности, осуществляемой переводчиками. Это и лингвистический анализ текста, и иноязычная коммуникация, и

практический перевод (устный, письменный, синхронный и т.д.). Все эти компоненты взаимосвязаны друг с другом и направлены на конечный результат подготовки будущих переводчиков на высоком профессиональном уровне (1).

Осуществление этих задач и достижение успешного результата невозможно без повышения культурологического потенциала будущих переводчиков, что требует от преподавателей ознакомления с новыми подходами в теории и практике перевода. Одним из таких подходов является принцип культуросообразности. Эта проблема была разработана в том или ином ракурсе многими учёными. Так, А.П.Булкин разработал эффективный методологический инструментарий исследования социокультурной динамики образования (3). Своего рода антологией деятельности А.С.Запесоцкого (4) стала книга «Философия и социология культуры» (2011), большое внимание уделяют отдельным аспектам этой темы и В.А.Сластенин, В.Н.Турченко, Р.Шмидт и многие другие. Но наиболее последовательно исследует эту тему О.Королёва, издавшая ряд статей, посвященных проблемам культуросообразности (5, 6, 7).

Принцип культуросообразности предполагает, что обучение должно опираться на общечеловеческие ценности и при этом учитывать особенности этнической и региональной культур, на приобщение будущего переводчика к различным пластам культуры и, самое главное, на формирование в его личности культуросообразных ценностей. Всё это в условиях высшей школы будет способствовать профессионально-культурному росту будущего специалиста, подготовке компетентного переводчика. В целом, образование будущих переводчиков должно осуществляться через формирование у них определенной системы ценностей. В современных условиях обучения культура должна предстать как универсальная характеристика всего процесса жизни и деятельности специалиста в выбранной области знания. Под культурой студента-переводчика нужно понимать наличие и дальнейшее развитие у будущего специалиста необходимых личностных духовно-нравственных качеств, которые помогут ему в будущем эффективно решать поставленные задачи, а также развивать профессиональное поле деятельности по выбранной специальности.

Прежде всего, будущий переводчик наряду с профессиональной грамотностью должен обладать качествами, позволяющими ему быть толерантным по отношению к представителям других культур. В мультикультурном обществе этническая толерантность является одним из основных качеств, которые необходимы в работе переводчика. Уже в «родных» стенах, до встречи с «чужой» культурой будущий переводчик должен овладеть на высоком уровне не только навыками коммуникации на иностранном языке, но и системой ценностей, носящих культуросообразный характер, которая

является важнейшей составляющей внутренней культуры личности. Культуросообразность формируется под воздействием комплекса целенаправленных педагогических действий, в результате которой вырабатывается профессионально-культурная заинтересованность студентов.

Пути и способы привития студентам-переводчикам системы культуросообразных ценностей основываются на творческом подходе к организации учебного процесса, поощрении и развитии творческой работы студентов, повышающей их интеллектуальный уровень, индивидуальной позиции преподавателя и индивидуализации всего процесса обучения, использовании воспитательного потенциала содержания учебных предметов и самих студентов. Успешное осуществление всех этих действий преподавателей приводит в результате к ценностной образовательно-воспитательной подготовке будущих переводчиков на самых различных уровнях: профессиональном, мировоззренческом, этическом, эстетическом.

Что же включает в себя система культуросообразных ценностей? Это, прежде всего, понимание переводчиком своего места в жизни, наличие личностных концепций для дальнейшего развития творческого потенциала, культивирование интеллигентности и чувства патриотизма в единстве с общечеловеческими ценностями, приобщение к системе культурных ценностей, как общечеловеческой, так и национальной культуры. Поэтому обучение студентов-переводчиков должно вестись и в плоскости культурологии. Если понимать это слово в широком смысле, то мы будем иметь в виду весь комплекс наук и учений о культуре, с помощью которых происходит сбор, систематизация и передача будущим поколениям культурной информации, а также воспитание и образование человека через эту информацию.

В узком же смысле это наука о культуре. Азербайджанский культуролог Ф.Мамедов даёт такое определение: «Культурология – это наука о созидательной жизни и деятельности человека и человечества. Она раскрывает сущность, особенности, историю, достижения, законы развития, технологии и преобразовательные возможности человеческой жизнедеятельности. Это многоступенчатая пирамида познания, поднимаемая по ступеням которой, человек становится обладателем особых научных знаний и приближается к мудрости, многократно умножающей способность позитивно управлять и изменять настоящее, видеть и конструировать будущее» (9, с. 53).

Мы привели столь пространную цитату, чтобы показать, насколько всеобъемлющим является понятие культуры и науки, её изучающей. Это ещё раз доказывает необходимость обращения к культурному опыту человечества в процессе подготовки специалистов, особенно переводчиков, чья деятельность неизбежно связана с взаимодействием двух и более культур. Поэтому культурологию можно считать основой культуросообразного обучения, в процессе которого происходит активное взаимодействие между пре-

подавателем и студентами, направленное на формирование у будущих специалистов-переводчиков нравственно-культурологического потенциала, позволяющего им наиболее качественно выполнять свою работу.

Этот потенциал должен реализоваться и проявить себя в наличии культуросообразного самосознания, культуросообразных убеждений, совокупности культурологических знаний, умений, навыков. Специалисты предлагают различные педагогические технологии, методики для реализации системы культуросообразных ценностей в личности студентов-переводчиков, разрабатывают способы наилучшей, эффективной реализации системы культуросообразных ценностей, выдвигают различные формы и методы обучения, направленные на развитие будущих специалистов-переводчиков в этом плане.

Так, О.Королёва (5, 6) в качестве основных форм культуросообразной подготовки будущих специалистов-переводчиков называет следующие: система методической работы; самообразование будущих переводчиков; культурообразовательная подготовка будущих переводчиков. В качестве методов культуросообразного обучения студентов-переводчиков исследователь приводит следующие: репродуктивные (рассказ, беседа); проблемно-поисковые (постановка проблемной ситуации, решение экспериментальных заданий посредством работы с литературными и информационными источниками нравственно-культурологического содержания); методы формирования познавательного интереса (примеры, опыты, парадоксальные факты, учебные дискуссии, доклады, рефераты, семинары, имеющие ярко выраженную культурную направленность) (7).

Новые подходы к приобщению студентов-переводчиков к образцам национальной культуры и культуры страны изучаемого языка предполагают поэтапное решение поставленных задач. На начальных курсах это привитие студентам таких качеств, как стремление к изучению культуры своей и чужой; способность к этической и эстетической самостоятельности суждений; соблюдение этических норм общения с людьми. Это становится возможным в результате расширения знаний студентов о культуре общения, морали, этики, особенностях переводческой профессии, о переводческих терминах и понятиях, этических нормах, принятых в обществе в своей и чужой стране. Итогом может служить опрос студентов по вышеперечисленным моментам, как в тестовой, так и в вопросо-ответной форме.

Можно считать, опираясь на исследования учёных в этой области, что в обучении студентов-переводчиков культуросообразность является принципом построения педагогического процесса в плане овладения духовными общечеловеческими ценностями. В то же время, это средство, призванное обеспечить гуманизм в построении отношений. Этот принцип может расцениваться и как содержание образования, состоящее из совокупности ценно-

стей, выработанных веками в области науки, искусства, трудовой деятельности человека (6). Представленная разработка культурных основ, необходимых для профессионального роста студентов-переводчиков, является краткой констатацией тех требований, которые сегодня предъявляются к преподавателям, занятым подготовкой специалистов в этой области. Накопленный исследователями материал даёт основания говорить о том, что формирование культуросообразных ценностей заметно улучшает процесс подготовки будущего специалиста-переводчика в профессиональном плане.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. М., 2000.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М., 1975.
3. Булкин А.П. Социокультурная динамика образования. Исторический опыт России. Дубна, 2005.
4. Запесоцкий А. С. Философия и социология культуры. М., 2011.
5. Королева Н.Е. Роль принципа культуросообразности на филологических факультетах университетов // Проблемы качества образования в современном обществе: сборник статей II Международной научно-практической конференции. Пенза, 2006.
6. Королева Н.Е. Принцип культуросообразности как составная часть современной гуманитарно-культурной парадигмы вузовского образования // Личность в современных исследованиях: материалы VI межрегиональной заочной научно-практической конференции. Вып.9. Рязань, 2006.
7. Королева Н.Е. Роль культурологических дисциплин в образовательно-воспитательном процессе высшей школы // Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития. Материалы II Международной научно-практической конференции. СПб, 2007.
8. Лебедева М.В. К вопросу о подготовке переводчиков как межкультурных посредников // Актуальные проблемы лингвистического образования: теоретический и методологический аспекты // Материалы III Международной научно-практической конференции. Самара, 2006, с. 75-79.
9. Мамедов Ф. Культурология. Баку, 2006.
10. Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода. М. 2003.

XÜLASƏ

Məqalədə ali məktəbdə gələcək tərcüməçilərin hazırlığı prosesində çox mühüm amillərdən biri olan mədəniyyətlə uyğunluq prinsipindən bəhs edilir. Müəllif bu məhvumun mahiyyətindən, onun tədrisdə, xüsusilə də tərcümə fakültələrinin tələbələrinin professional səviyyədə öz peşələrinə yiyələnməsində əhəmiyyətindən danışır.

SUMMARY

The article is very important factors in the process of preparing high school, one of the interpreters mädäniyyätläuygunluq is about principle. The author of this mähvumun the essence of his teaching, in particular the importance of translation faculties of students mastering their profession professional-level talks.

АСАДОВА Н.Г.

Бакинский славянский университет

ФОРМЫ ПОВЫШЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ РОДИТЕЛЕЙ

Ключевые слова: педагогическая культура, родители, формы, традиционные, инновационные, интерактивные, коллективные, групповые, индивидуальные.

Açar sözlər: pedaqoji mədəniyyət, valideynlər, formalar, ənənəvi, innovativ, interaktiv, kollektiv, qrup, fərdi.

Key words: pedagogical culture, parents, forms, traditional, innovative, interactive, collective, group, individual.

В современных условиях остро ощущается постоянно растущая потребность в вовлечении родителей в образовательный процесс школы, в повышении их педагогической культуры, в консультативной и направляющей работе с ними. Большинство родителей не осознают важность своего вовлечения в образование своих детей. Именно родители – первые воспитатели – имеют самое сильное влияние на детей.

Чтобы проникнуться позитивным импульсом в воспитании детей, родители должны сами осознать возможность и необходимость своего внутреннего роста с чего и начинается их настоящее воспитание.

От уровня педагогической культуры родителей зависит успешность и результативность домашнего воспитания детей. Успешность школьного образования и воспитания детей также во многом зависит от того, как организована и реализована работа с родителями учащихся.

Демократические преобразования в жизни общества повлекли за собой изменение образовательных парадигм, провозглашение принципа взаимодействия. Повышение воспитательного потенциала семьи, педагогической культуры родителей возможно при условии положительно направленного взаимодействия семьи и школы. Такое взаимодействие предполагает равноправные позиции педагогов и родителей в воспитании и развитии личности

ребенка. Эти тенденции требуют изменения, совершенствования форм и способов взаимодействия школы и семьи, педагогов и родителей (4).

В современных условиях большинство организационных форм педагогического просвещения родителей оказывается малоэффективным. Одним из направлений работы по повышению педагогической культуры родителей является оптимизация различных форм работы с ними. Учителям следует усовершенствовать способы передачи информации и приемы изложения материала, чтобы сделать его понятным и доступным для родителей.

В современных образовательных учреждениях практикуется огромное разнообразие организационных форм работы с родителями, которые можно классифицировать следующим образом:

коллективные, индивидуальные, групповые и дифференцированные.

К коллективным формам относятся: лекции, конференции, диспуты, дискуссии, «круглые столы», вечера вопросов и ответов, дни взаимных претензий, дни открытых дверей, кинолектории, информационные стенды.

Индивидуальные и групповые формы в основном включают в себя консультации по проблемам семейного воспитания, посещение семей, встречи с родителями, беседы, переписка, личные дни, педагогические поручения родителям.

Дифференцированные формы представляют собой формы организации совместной деятельности родителей и детей: выставки декоративно-прикладного творчества, семейных альбомов, коллекций, выпуск тематических газет («Досуг семьи», «Говорят профессии родителей», «Спорт в семье»), конкурсы, встречи поколений, дискуссионные клубы, открытые уроки, проблемные мосты, конкурсы («Семья-эрудит», «Папа, мама, я – спортивная семья» и др.), семейные праздники и фестивали (День бабушек и дедушек, День отца, День матери и др.), праздники знаний и творчества, КВНы, участие в походах, вечерах, турнирах, состязаниях и др., участие в ремонте и благоустройстве образовательного учреждения и др.

По приемам и методам, которые используются в работе с родителями их можно разделить на: традиционные и инновационные.

Традиционные формы работы:

Класноеродительское собрание до сих пор остается основной формой взаимодействия учителя с родителями. Оно ставит перед собой целью не только повышение педагогической культуры родителей. Это и сплочение коллектива родителей, и различные организационные вопросы. На собрании разрешается целый ряд задач, возникающих в процессе учебно-воспитательной работы, вопросов, поставленных жизнью на каждом конкретном этапе деятельности учителя и родителей. Это может быть подведение итогов учебно-воспитательной работы, обсуждение оформления класса, подготовка к зиме, к каникулам, знаменательным датам (3, с.114).

Классное родительское собрание – одна из форм осуществления педагогического всеобуча родителей.

По существующему положению, классные родительские собрания должны проводиться раз в четверть. Но практика показывает, что эффективнее собирать родителей чаще.

Педагогический лекторий. Эта форма работы применяется с целью предоставления родителям систематизированных знаний по теории воспитания, привлечения их внимания к актуальным проблемам воспитания с помощью лекций, бесед.

День открытых дверей ставит целью показать работу школы, привлечь внимание родителей к проблемам воспитания.

Тематические вечера вопросов и ответов – форма работы, проходящая с участием сотрудников правоохранительных органов, врачей, психологов, социальных работников и способствующая глубокому познанию методики семейного воспитания.

Посещение родителей дома имеет целью установление связей со всей семьей, выяснение общей и педагогической культуры, условий жизни ученика, отношение к нему старших, ознакомление с опытом родительского воспитания, дать советы и договориться о единых требованиях ребёнка.

Консультации родителям предполагают предоставление конкретных рекомендаций и советов по актуальным для родителей вопросам.

Индивидуальная работа, групповые формы взаимодействия педагогов и родителей. Особенно важной формой является деятельность родительского комитета, который избирается из актива родителей класса и призван стать связующим звеном между семьей, школой, общественностью и учащимися класса.

Инновационные формы работы – формы работы с родителями, основанные на использовании достижений науки и передового опыта. Большинство из них являются интерактивными, так как предполагают активную позицию родителей в педагогическом диалоге (выдвижение идей, обмен опытом), партнерство с педагогами, инициативность в процессе сотрудничества, побуждения к действиям и применение их в семейной среде. Интерактивная форма работы с родителями предусматривает моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, применение наглядности, что способствует повышению педагогических знаний родителей, побуждает их пересматривать неправильные методы и приемы домашнего воспитания.

Инновационными формами сотрудничества с родителями являются родительские вечера, тренинги для родителей, групповые семинары, круглый стол, диспуты, практикумы, ролевые игры, интернет-консультации,

информационный лист ученика, портфолио учащегося, электронный журнал.

Интересной и достаточно новой формой работы с родителями являются *родительские вечера*. Родительские вечера – форма работы, которую целесообразно проводить, когда классный руководитель только начал формировать родительский коллектив класса. Эта форма прекрасно сплачивает родительский коллектив. Они обычно проводятся 2-3 раза в год либо в присутствии детей, либо без них.

Родительские вечера можно проводить по самым разнообразным темам:

«Первые книжки ребёнка», «Будущее моего ребёнка. Каким я его вижу?», «Как научиться говорить спасибо своему ребёнку?»

Такие темы позволяют родителям высказывать свое мнение об обсуждаемой теме, услышать нечто полезное для себя в рассуждениях других родителей, сделать определенные выводы, чему-то научиться. Эта форма работы сближает семьи, помогает преодолеть недоверие и враждебность во взаимоотношениях взрослых и детей.

В последнее время достаточно эффективной формой формирования педагогической культуры родителей стали *родительские тренинги*. Это активная форма работы с теми родителями, которые осознают проблемные ситуации в семье, хотят изменить свое взаимодействие с собственным ребенком, сделать его более открытым и доверительным и понимают необходимость приобретения новых знаний и умений в воспитании ребенка.

Родительский тренинг проводится, как правило, психологом школы. По результату тренинга психолог проводит собеседование с классным руководителем и дает ему рекомендации по организации взаимодействия с каждым ребенком и с каждой семьей, участвовавшей в тренинге (5).

Помимо тренингов с учащимися и их родителями, хорошей формой просвещения родителей является *родительский ринг*. Это дискуссионная форма общения родителей. Родительский ринг проводится в виде ответов на вопросы по педагогическим темам. Ответы даются двумя семьями, у которых могут быть разные позиции, разные мнения. Особенностью этой формы работы является возможность утверждения родителями правоты своих методов воспитания или проведение ревизии своего педагогического арсенала, задуматься над тем, что в воспитании своего ребенка они делают правильно, а что не совсем так.

Темы родительских рингов могут быть самыми разнообразными. «Что делать, если папа не интересуется воспитанием собственного ребенка?», «За и против» школьной формы, «Трудности школьного урока. В чем они состоят?»

Действующей инновационной формой работы с родителями является *просвещение через интернет*. Это создание специального сайта для родителей, на котором они могли бы находить интересующие их материалы по проблемам образования и воспитания.

Достаточно эффективны такие групповые интерактивные формы работы с родителями как: «Синтез мыслей», «Диалог», «Совместный проект», «Круг идей», которые позволяют родителям общаться друг с другом, критически мыслить, принимать совместно продуманные решения.

Также инновационными можно считать проведение традиционных родительских собраний в нетрадиционной форме: *собрание-деловая игра*, имеющая целью выявить в ходе игры мнение родителей по обозначенной проблеме, путях и способах ее решения, а так же способствовать сплочению родительского коллектива и формированию доброжелательных, доверительных отношений между родителями и педагогами; *собрания-конкурсы*, где участники могут продемонстрировать свои успехи в обсуждаемых областях.

Необходимо отметить, что эффективность и результативность работы по формированию педагогической культуры родителей выше, когда коллективные формы сочетаются с групповой и индивидуальной работой; педагогическое просвещение с активным включением родителей в воспитательную работу; теоретические знания – с решением практических задач воспитания: обменом опытом родителей по вопросам семейного воспитания, разбором конкретных жизненных ситуаций (1, с.20).

Этим не исчерпывается арсенал форм повышения педагогической культуры родителей. Педагоги и практики ищут новые пути взаимодействия с родителями, сохраняя и совершенствуя уже имеющиеся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головина Г.Н. Семья – забота общая. М.: УЦ «Перспектива», 2010. – 136 с.
2. Гребенников И.В. Школа и семья: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 176с.
3. Урбанская О.Н. Работа с родителями младших школьников: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 192с.
4. www.festival.1september.ru/articles/533620
5. <http://nsportal.ru/shkola/klassnoerukovodstvo/library/2013/11/21/innovatsionnye-formy-raboty-s-roditelyami>

XÜLASƏ

Məqalədə müasir zamanda valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinin artırılmasına artan ehtiyacdən bəhs olunur. Bu işdə məktəblə ailənin sıx əməkdaşlığının mahiyyəti vurğulanır. Məktəblə valideyn əməkdaşlığının ənənəvi formaları ilə yanaşı müxtəlif innovativ formalar da məqalədə göstərilir.

SUMMARY

The article is about need on increasing demand of parents' pedagogical culture. The importance of close cooperation with the school is mentioned. Not only traditional school parent cooperation but also various innovative forms are shown.

VAHABOVA T.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“MOLLA NƏSRƏDDİN”ÇİLƏRİN VƏ “FÜYUZAT”ÇILARIN QADIN TƏRBIYƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: *tərbiyə nəzəriyyəsi, pedaqoji fikir, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, qadın tərbiyəsi*

Ключевые слова: *теория воспитания, педагогическая мысль, «Молла Насреддин», «Фузат», женское воспитание.*

Key words: *theory of education, pedagogical thought, "Molla Nasreddin", "Fusat", women's upbringing.*

Məlum olduğu kimi, “Molla Nəsrəddin” (1906-1931, nəşiri və redaktoru C.Məmmədquluzadə) və “Füyuzat” (1906-1907, nəşiri və redaktoru Ə.Hüseynzadə) jurnalları XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-pedaqoji həyatında, maarifçilik hərəkatında, milli ideya və idealların oyanmasında, inkişarında misilsiz rol oynadı. Bu jurnalların ətrafında toplaşanlar C.Məmmədquluzadə və Ə.Hüseynzadə başda olmaqla başqa sferalarda olduğu kimi qadın tərbiyəsi, müsəlman qadınının ictimai-mədəni mühitdə rolunun və mövqeyinin artırılması, təhsilə və yeni tərbiyə sisteminə cəlb edilməsi sahəsində də mühüm təbliğat-təşviqat işləri gördülər. Deyilən problemi vacib bir milli qayə, mütərəqqi ideya kimi şüurlara yeritməkdə, kütləviləşdirməkdə, ictimaiyyətə başa salmaqda diqqətəlayiq addımlar atdılar.

1905-ci ildə (5 oktyabr) C.Məmmədquluzadənin rus dilində dərc edilən “Vozrojdeniye” qəzetində “Bəs Asipova xanımın müsəlman qızları üçün məktəbi necə oldu?” sərlövhəli məqaləsi çap olunur. Həmin məqalədə müəllif istər rəsmi hökumət dairələri, istərsə də yerli dini-ruhani rəhbərlər olan Qafqaz müftisi və şeyxülislamı tərəfindən Tiflisdə müsəlman qız məktəbinin açılmasına bəslənilən biganə, soyuq münasibəti kəskin şəkildə tənqid edir. “Axı kim və nə vaxt bədbəxt müsəlman qızlarının acınacaqlı vəziyyətini yada salıb düşünəcəkdir?” – sualı ilə ictimaiyyətə müraciət edən müəllif nəzərə çatdırır ki, dövlət məmurlarının bu iş

maneəçilik törətməsinin səbəbləri bəllidir. Onlardan ötrü müsəlman qadınlarının təhsil alması qətiyyənlə maraqlı deyil. Bəs Qafqaz müftisinin və şeyxülislamın məsələyə laqeyd yanaşmasının səbəbi nədir? Bu, millətə və vətənə biganəlikdən başqa bir şey deyildir (7, 18-19).

Naşiri olduğu "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalında Mirzə Cəlilin "tərbiyətinisvan" probleminin rəngarəng və aktual məsələlərinə həsr olunmuş məzmunlu və təsirli felyetonları, məqalələri çap olunmuşdur. Bunlardan "Keçən günlər" (1906, № 24), "Erməni və müsəlman övrətləri" (1907, № 20), "Qafqaz şeyxül-islamına iki dənə açıq məktub" (1907, № 22), "Xanımlara" (1907, № 31), "Mırt-mırt" (1908, № 6), "Zina" (1911, № 25), "Övrət məsələsi" (1913, № 3) və s. yazıları göstərmək olar. Bundan əlavə müəllifin "Arvad məsələsi" məqaləsində, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində, "Ölülər" tragikomediyasında və s. əsərlərində də müsəlman aləmindəki qadın hüquqsuzluğu, qadının zavallı, bədbəxt, faciəli taleyi böyük ürək ağrısı, vətəndaş yangısı ilə təsvir edilir.

"Keçən günlər" felyetonunda yazıçı qadının islam aləmində kütləvi miqyasda fiziki cəzaya məruz qalması, mütəmadi olaraq döyülməsi və savadsızlığı kimi ürək ağrısından bir məsələyə toxunur. Kiçik bir əhvalat fonunda böyük bir həqiqəti ifadə və tənqid edir. Qeyd edir ki, uşaqlıqda mən bibimgilə qonaq getmişdim. Söhbət əsnasında əmigəlinim Nurcahan bibigəlinim Hürnisədən bu tapmacanı soruşdu:

"O nədi ki:

Gündə döyür atası,

Alar başına tasi.

Abbasını iki şahı bilib xərcələr.

İki şahını da abbası.

Hürnisə bir az fikr edib, sevincək cavab verdi:

– A qız, o müsürman arvadı da! Başına kül!" (5, 65)

"Erməni və müsəlman övrətləri" məqaləsində Mirzə Cəlil müsəlman qadınlarının hicabda gəzməsi məsələsinə toxunur. Qurandan bir neçə surə misal gətirərək göstərir ki, qadının bütünlüklə çarşaba bürünməsi, örtükdə gəzməsi Quranın buyruğu, şəri hökm deyil. Bu islam ruhanilərinin uydurması və müsəlman kişilərinin qısqanclıq zəminində qadına verdikləri əzab, ictimai həbs cəzasıdır. Guya qadınlar üzü açıq gəzdikdə əxlaqsızlığa yol verəcəklər. Müəllif bu "xəyalın" ləyaqətsizlik və haqsızlıq olduğunu söyləyir və sual edir: "Vardır mı ixtiyarımız bu tövr xəyal eləməyə? Övrətlərimizin nədir günahı ki, biz onların xüsusunda belə bədgüman ola-ola biçarələri qatmışıq dustaqxanalara və onları özümüzə qul, kə-niz, aşpaz, fəhlə və oyun-oyuncaq eləmişik?" (5, 146) Müəllif qəzəblə bildirir ki, bəs biz, müsəlman kişiləri özümüz nəyik? Qadınları evə qatıb özümüz yüz cür əxlaqsızlıq edir, pis işlər görürük. Bəs bu işlərin çarəsi nədir? Millətpərvər yazıçı çıxış yolunu belə müəyyənləşdirir: "Bunların hamısının tək bircə çarəsi var: bunun çarəsi balaca qızlarımıza tərbiyə verməkdir və oxutmaqdır. İndi bu saat

bizim övrətlərimiz evdə oturub saqqız çeynəyirlər. Onların üzuaçıq gəzməyi indi bu saat heç lazım deyil: Biz onlara bu cür təklifi eləsək də, onlar heç bizim sözüümüzü başa düşməyəcəklər və bizə belə cavab verəcəklər: “Sən Allah, a kişi ətimizi tökmə! Elə o qalib ki, rus arvadları kimi başuaçıq gəzək!” Bu işlərin çarəsi balaca qızları məktəbə qoyub oxutmaqdır. Elə ki, qızlarımız elmlə və tərbiyəli olub, öz qədrələrini bildilər, onda özləri bilərlər ki, necə rəftar eləsinlər” (5, 147).

“Qafqaz şeyxülislamına iki dənə açıq məktub” məqaləsində Tiflisin “İnstitut” məktəbində təhsil alan azərbaycanlı qızlara ana dili və şəriət dərslərinin tədris edilmədiyini nəzərə çatdırır. Hər il Qafqaz şeyxülislamı məktəbə gedib görünmə xatirinə həmin qızlarla görüşür. Lakin deyilən vacib məsələ ilə nə maraqlanır, nə də bu barədə düşünür. Dövlət məmurları bu işə siyasi məqsədlərlə biganəlik göstərirlərsə, şeyxülislamın məsələyə laqeydliyi anlaşılmaz və səbəbi naməlumdur. Məqalədə belə bir ideya ön plana çəkilir ki, öz ana dilini, dini qaydaları bilməyən qızlar öz milli varlığından uzaq düşür, onlarda milli ögeyləşmə hissi baş verir (5, 147-149).

“Xanımlara” felyetonunda “Füyuzat” jurnalının 24-cü nömrəsində Azad təxəllüslü şairin qadınlara müraciətlə dediyi şeirin dili “Molla Nəsrəddin”in kəskin istehza hədəfinə çevrilir. “Vətən övladının təmini-istiqlalı”nın xanım qızlardan asılı olduğunu təlqin etmək istəyən şair, təəssüf ki, qəliz və anlaşılmaz bir dildən istifadə edir. C.Məmmədquluzadə şairi və onun həmfikirilərini başa salmaq istəyir ki, qadınlara və ümumiyyətlə, oxuculara təqdim olunan mətləblər sadə, onların anlayacağı dildə deyilsə, belə mətləblərin bəyanı təsirsiz və mənasızdır. Əlbəttə, felyetonda qoyulan problem haqqında bəhs açdığımız ictimai-mədəni gerçəkliyin aktual məsələlərindən idi (5, 172-173).

“Mırt-mırt” felyetonunda “Molla Nəsrəddin” o dövr üçün daha vacib və aktual olan bir milli problemin izinə düşür və haray təbili çalır. İzah edir ki, oğlanlarımız gedib Avropada təhsil alır. Qayıdanda öz səviyyə və məzaclarına müvafiq “oxumuş və tərbiyə tapmış müsəlman qızı” tapmadıqlarından “gələndə öz yanlarınca rus, yəhudi, ya qeyri bir millətlərin qızlarından birini seçib gətirirlər və kəbin kəsdirib, özlərinə övrət eləyirlər”. Belə bir sosial akt nəticədə həmin ziyalılardan və onların övladlarının millətdən qopmasına, vətənə, xalqa yadlaşmasına gətirib çıxarır. C.Məmmədquluzadə qadınları müti, əsarətdə, çadrada saxlamağa çalışan, onların imtiyaz və ixtiyarının artmasına, təhsil və tərbiyəsinə sipər olan din xadimlərini, mühafizəkarları, mövhumat düşkünlərini, aqressiv düşüncə sahiblərini kifayət qədər ironik, həm də faktlı-sübutlu şəkildə ifşa edir. Bu cür insanların tərəfini saxlayan qələm sahiblərini, yazı-pozu əhlini isə “qələm zinaları” adlandırır. Müəllifin “Zina” adlı felyetonu belə bir kəskin qəzəb və nifrətin ifadəsidir (6, 132-135).

1918-ci ildə qələmə alınmış “Arvad məsələsi” məqaləsində Mirzə Cəlil sərlövhədə qoyduğu problemə daha əhatəli, kürəvi miqyasda, tarixi-xronoloji aspektdən yanaşır. Qədim hindlilərin, romalıların, yunanların, fransızların və bəzi

başqa Avropa xalqlarının, həmçinin müxtəlif dinlərə mənsub ruhanilərin, din xadimlərinin qadınlara və qadınlığa mənfi münasibətindən, onları cəmiyyətin aşağı növ, ixtiyarsız, naqis əqlə malik, kişi ilə bərabər hüquqa malik olmağa layiq olmayan, itaətə məhkum məxluqlar hesab etdiklərindən danışır. Qadınların azadlıq və hüquq uğrunda mübarizələrinin XVIII əsrdə Şimali Amerikada başladığını, bunun onilliklər boyunca tədricən uğurlu nəticələr verdiyini və nəhayət, siyasi hüquq müstəvisinə qədər gəlib çıxdığını şərh edir. Bunun müasir sivil cəmiyyətlərin mütləq inkişafına səbəb olduğunu xatırladır (7, 42-46).

Mirzə Cəlil kimi “Molla Nəsrəddin”çi şair və yazıçılardan M.Ə.Sabirin, Ö.F.Nemanzadənin, Ə.Nəzminin, M.M.Şəbüstərinin, Ə.Qəmküsərin, B.Abbasadənin, Ə.Haqverdiyevin və b.-nin yaradıcılığında da qadın mövzusu başlıca yer tuturdu. Onlar həmin problemi xalqın, vətənin əsas dərdlərindən biri kimi sosial-mədəni və maarif-pedaqoji həyatın dövrüyyəsində saxlayır, ictimai şüura yeritməyə cəhd edir, bu yolla cəmiyyəti bu dərdin çarəsini axtarmağa sövq edirdilər.

M.Ə.Sabirin “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində işıq üzü görən “Küpegirən qarının qızlara nəsihəti” (1906, № 31), “Gavur qızı” (1908, № 3), “Qoyma gəldi” (1908, № 33), “Ay başı daşdı kişi...” (1908, № 34), “Çatlayır Xanbacı, qəmdən ürəyim” (1909, № 17) və s. şeirləri qadın azadlığı mövzusunda. Bu poetik nümunələrdə sənətkar cəmiyyətdəki rəngarəng, həm də real qadın obrazlarının ümumiləşdirilmiş tipini yaradır.

Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin”in ətrafında birləşən qələm sahibləri təsvir, təqdim və tərbiyə üsulunda belə bir əlverişli yol tuturlar: ailədə, məişətdə, cəmiyyətdə, bir sözlə, həyatda mövcud olan gerçək qadın obrazları (müsəlman qadını) yaradır, qadının həm güzəranını, zahiri yaşayışını, davranışını, məşguliyyətini, ərə, övlada və başqalarına münasibətini, həm də mənəvi, psixoloji aləmini, arzu və niyyətlərini, həmçinin başqalarının onlara münasibətlərini bütün xırda detallarına qədər əks etdirir, bununla da belə bir təsirli tərbiyə vasitəsinə əl atırlar: göstərirlər ki, müsəlman cəmiyyətində qadının yaşayışı, vəziyyəti, dünyagörüşü, ədəbi, savadı, mövqeyi, düşüncə tərz, insanlara münasibəti bax belədir. Müsəlman qadını çeşid-çeşid elə zavallı bəlalara düşür ki, istər zahiri, istərsə də mənəvi və psixoloji mənada ona aid işıqlı cəhətlər tapmaq müşkuldür. Əgər onlar bu qədər rəngarəng sosial və fərdi bəlalara məhkumdurlarsa, xalqın özünün gələcəyi qaranlıq və faciəlidir. Bəs çıxış yolu nədədir? Qadını bu rəzalət və bədbəxtlikdən xilas edib təlim və tərbiyə yoluna sövq etmək!

C.Məmmədquluzadənin məsləkdaşı Ö.F.Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində yer alan “Bir arvadın cavabı” (1906, № 28), “Xanpəri bacıya cavab” (1906, № 32), “Məktub” (1907, № 21), “Hicab məsələsi və cavabımız” (1907, № 23), “Bir neçə günlüyə-zövcü-axər məsələsi” (1907, № 23) və s. məqalə və felyetonları da qadın azadlığı və tərbiyəsi mövzusunda. Bu əsərlərdə müsəlman qadınlarının savadsızlıq və cəhalət ucbatından yol verdikləri qəbih adət və əməlləri, naqabil hərəkət və danışqları, bəsirətsiz, gülünc davranışları, kor-

koranə etiqaqları, mövhumatçı təbiətləri, cadu-pitiyə, pirlərə və s.-ə sadələvəh inancları, hicab və qadınların üzəaçıq gəzmələri, qadın hüquqsuzluğu, ruhanilərin və mühafizəkar müsəlman kişilərinin qadına aqressiv münasibəti və s. məsələlərə toxunulur.

Qadın mövzusunda ümumi məqsəd və məram baxımından “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat”ın mövqeyi üst-üstə düşsə də, taktika, üslubi ifadə, mövzuya yanaşma və onun bəyanı baxımından yolları fərqli idi. Daha doğrusu, birincilər mövzunun təqdimində tənqid, satira, yumor, istehza, rişxənd, məsxərə üslubuna üstünlük verirdilərsə, ikincilər problemə ciddi bəyan tərzilə münasibət göstərirdilər.

Müasir dövlətçiliyimizin ideoloqlarından olan, mütəfəkkir ziyalı Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda və ümumiyyətlə, müsəlman dünyasında qadınların təlim-tərbiyəsinin coşqun tərəfdarlarından biri kimi çıxış edirdi. O, özünün 1908-1910-cu illərdə hissə-hissə “İrşad”, “Həqiqət” və “Tərəqqi” qəzetlərində çap etdirdiyi iri həcmli ictimai-siyasi və tarixi mövzulu məşhur “Siyasəti-fürusət” risaləsində islam və türk aləminin tərəqqisi üçün vacib, gərək olan bir sıra problemlərə toxunur. Dəyərli, elmi nəzəri izahat və göstərişlər verir. Həmin problemlərdən biri də “tərbiyəti-nisvan” məsələsidir. İran qadınlarının təmsalında müsəlman qadınlarını kürreyi-ərzin “ən bədbəxt məxluq” adlandıran mütəfəkkir qələm sahibi zamanın “tərəqqisinin iqtizası”nın “tərbiyəti-nisvan”a bağlı olduğunu israr edir. Burada obraz kimi təsvir etdiyi xanımların dili ilə müəllif köhnəpərəstliyin, mühafizəkarlığın, cəhalət torunun simvolu kimi verilmiş Şeyx Fəzlullah (onun təmsalında cəhalətpərəst və xalqı, bütün müsəlman aləmini geridə qoyan ruhanilərə) deyir: “Biz də biliriz ki, sizin kibi vicdansız sarıqlılar İranda at oynatdıqca qızlarımıza məktəb qapıları bağlı qalacaqdır. Fəqət əmin olunuz ki, hər tərəfdən hücum edən seyli-xüruşani-mədəniyyətə qarşı tab gətirməyib girdabinqilabatda qər q və nabud olacaqların ən birinciləri sizlərsiniz” (4, 358) Müasir baxışlı bir fikir adamı kimi nadan ruhanilərin islam xalqlarını geridə qoyduqlarını, hər cür inkişafa buxov olduqlarını yaxşı dərk edən, bunun üçün onları kəskin şəkildə tənqid və ittihamla məruz qoyan Ə.Hüseynzadə “hüquqi-nisvaniyyə” istəyən, “hürriyyətə və müsavata talib” xanımların dili ilə hədisi-şərifə istinad edərək deyir: “İbtida “Tələbül elmi-fərizətün əla külli müsəlmin və müsəlumatın” (“İstər müsəlman kişilərinin və istərsə də müsəlman qadınlarının elm tələb etməsi vacibdir” – T.V.) hədisi-şərifinə ittibaən İranın hər tərəfində üsuli-cədid üzrə ünas məktəbləri açınız, sonra oradan yetişən münəvvərül-əfkari-üləma xanımlar sizə hüquqlarını bildirməyə, özlərini və özləri ilə bərabər bütün İranı məsud etməyə qadir olurlar. Qurani-əzimüşşən nisvandən Nur surəsində bəhs etməkdə ikən bizi nə haqla nuri-nurdan, ürfandan məhrum etmək istiyorlar. Bol-bol növ üsul unas məktəbləri açınız. Ünas məktəbləri!” (4, 357).

Xalqın tərəqqisi üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir şüar olan “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını ideoloji-mədəni fəaliyyət düsturu kimi

ortalığa atan Əli bəy aydın başa düşür və bəyan edir ki, irəli sürülən bu milli tərəqqi düstur-programını yerinə yetirməkdən ötrü təkcə kişilərin təlim-tərbiyəsi kifayət etmir. Belə bir iş prosesin naqis, natamam şəkildə yerinə yetirilməsinə səbəb ola bilər. Bütöv surətdə inkişafa, yüksəlişə nail olmaqdan ötrü kişili-qadınli bütöv cəmiyyət tərbiyələnməli, türkləşməli, islamlaşmalı, müasirləşməlidir.

Qadın tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirən “Füyuzat” jurnalında bu mövzu ilə əlaqəli rəngarəng məqalələr çap olunmuşdur. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: “Bakı müsəlman ünas məktəbi” (1906, № 4); “Bakıda sakinə xatunların cəmiyyəti” (1906, №5); M.Hadinin “Nisvani-islamda asari-intibah” (1907, № 17); Azadın “Xanımlarlara” şeiri (1907, №24); Həsən Səbri Ayvazovun “Qadınliq və qadınların əhəmiyyəti” (1907, №25), S.F.imzalı müəllifin “İtalya mühərrirləri və əsərləri” məqaləsində jurnalist madam Nera barədəki hissə (1907, № 26) və s.

M.Hadi “Nisvani-islamda asari-intibah” məqaləsində islam aləmində qadınlar arasında az da olsa, intibah əlamətlərinin sezildiyini, bunun fərəhli bir hadisə olduğunu söyləyir. Müəllif eyni zamanda İran xanımlarından birinin İrandakı “Tərbiyə” qəzetində çap olunan “Təzəllüm” sərlövhəli məqaləsinin ana dilimizə tərcüməsini də verir və həmin xanımın fikirlərini alqışlayır. İranlı xanım öz mətbu məqaləsində “nisvani-islam” qadınlarının “nuri-elm və maarifdən” məhrum qaldıqlarından kişilərin “xatunlara mövcudiyyət, varlıq nəzəri ilə” deyil, “laşey” (“heçlik” – T.V.), “yoxluq” nəzəri ilə baxdıqlarından, “ailə rəisi” kişilərin qadınları “vəzifeyi-insaniyyədən”, “hüququ-insaniyyədən” məhrum qıldıqlarından, onların korlar kimi ərə itaətə məcbur edildiklərindən, cəbr və zülm altında yaşayıb övladlarının yaxşı “müəlliməsi və mürəbbiəsi” ola bilmədiklərindən və s.-dən danışır. Şərqdə xanımlara münasibətdə cəmiyyətin “təqsiri-fövqəladə”yə malik olduğunu nəzərə çatdıran M.Hadi, nəhayət, çağırış notlu belə bir qənaətə gəlir: “Sözün xülasəsi: qadınların tərbiyə və təlimi xüsusunda göstərilən ehmal və qəflət hər bir şər və fəsadın məsdəri, hər bir bəla və müsibətin mənşəyidir. Binaənəleyh cümlə müsliyə bacılarımdan sədalarını bu acizənin sədasına qoşmalarını, mənimlə həmahəngi-vifaq olmalarını rica edərim. İslamiyyətin nisvanə bəxş etdiyi hüquqi-müqəddəsəyi iadə üçün hərəkət etmələri qayeyi-ümidimizdir” (3, 268).

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova Z. Azərbaycan qadın təhsili tarixindən. B., 1967
2. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992.
3. “Füyuzat” jur., (1906-1907). Tam mətni. Təkrarnəşr – Bakı: Çarşıoğlu, 2007
4. Hüseyinzadə Əlibəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə. III c., Bakı: Azərnəşr, 1984
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə. IV c., Bakı: Azərnəşr, 1985
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985
8. Məmmədova R. “Molla Nəsrəddin” jurnalında təhsil və tərbiyə məsələləri. Pedagogika üzrə fəls. dok. ... dis., Naxçıvan, 2011

РЕЗЮМЕ

Журналы «Молла Насреддин» (1906-1931) и «Фуязат» (1906-1907) сыграли особую роль в общественно-культурной и педагогической жизни азербайджанского народа. Одним из вопросов, составляющих идейную направленность обеих журналов, составила борьба за воспитание женщин. Сотрудники журналов обращали особое внимание на бесправное положение и отстранение от образования женщин в исламском мире. Указывали отрицательные факторы, серьезно влияющие на прогресс общества. В статье рассматривается борьба за женское образование обеих журналов. В научной форме излагаются работа сотрудников журнала в этом направлении. Так же превращается в объекты темы влияние этих журналов на другие органы печати в этом деле. Рассматриваются так же значение проделанных работ в области воспитания женщин в дальнейшие периоды. Доводится до внимания значение выдвигаемых идей сотрудников журнала в открытии новых образовательных и воспитательных очагов для девочек.

SUMMARY

Magazines "Molla Nasreddin" (1906-1931) and "Fuyazat" (1906-1907) played a special role in the socio-cultural and educational life of the Azerbaijani people. One of the issues that make up the ideological orientation of both magazines, was the struggle for the education of women. magazine staff pay particular attention to the powerless position and dismissal of women's education in the Islamic world. Indicates negative factors seriously affect the progress of society. The article deals with the struggle for women's education both magazines. The form sets out the scientific work of the magazine staff in this area. Just transformed into objects of influence of these topics log on other organs of the press in this matter. Considered as the value of the work done in the field of women's education in the future periods. Brought to the attention of the value of the ideas put forward by the magazine staff to open new educational and training centers of girls.

**BAXŞƏLİYEV Ə.T.
HEYDƏROVA S.N.
RƏHİMOVA Q.V.**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SADƏLİK VƏ TƏVAZÖKARLIĞIN PSIXOLOGİYASI

Açar sözlər: *lovğalıq, kamillik, sadəlik, təvazökarlıq, səbirlilik, eqoizm, bilik.*

Ключевые слова: *гордость, совершенство, простота, скромность, умеренность, эгоизм, знание.*

Keywords: *humility, perfection, simplicity, humbleness, patience, selfishness, knowledge.*

Təkmil insanın mənəvi, psixoloji simasını, əxlaqi düşüncəsini, cəmiyyətə, xalqa, millətə hörmət və ehtiramını ifadə edən sadə əxlaq normalarından biri də sadəlik və təvazökarlıqdır. Bu sadə əxlaq normalarının insan həyatında, çox böyük rolu vardır. Bütün əxlaq kodekslərində təqdir olunan sadəlik və təvazökarlıq insanın ən gözəl keyfiyyətidir. Təkmil insanın cəmiyyət üçün, xalq üçün yararlı şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onlarda sadəlik və təvazökarlığın inkişafı vacib problemlərdəndir. Xüsusi ilə müasir gənclərin mənəvi təkamülündə, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyəti var. Sadə və təvazökar insanlar (gənclər) bir qayda olaraq həmişə yeni bilik əldə etməyə çalışırlar, başqalarından öyrənməyə, öz zəhnini yeni biliklərlə zənginləşdirməyə çalışırlar. Ən sadəsi isə belə insanlar (gənclər) xalq arasında, ailədə, cəmiyyətdə həmişə sevilirlər. Əksinə lovğa, təkəbbürlü, dikbaş, eqoist adamlar (gənclər) həmişə qınaq obyektı olurlar. Sadə və təvazökar insanlar (gənclər) özlərini kollektivdən ayırmırlar, başqalarının fikirlərinə həmişə hörmətlə yanaşır, ədalətli, humanist, vətənpərvər olurlar. Sadəlik və təvazökarlığın mahiyyətindən bəhs edərək, məhşur ingilis yazıçısı P. Şeidin yazmışdır: “Lovğalıq insanda olan ən güclü ehtirasdır. Məni bu ehtirasdan xilas edin, qalanlarından özüm xilas olaram”. “Əgər lovğalıq bir adamı xoşbəxt etmişsə, bu cür adam yəqin ki, axmaq imiş. Lovğalıq hər şeyi özünə tələb edir əvəzində heç bir şey vermir. Məhəbbət isə nəinki alır, həm də verir (J.J. Russo).

Görkəmli Fransız bəstəkarı və dirijoru Ş.F.Tuno (1818-1893) gənclik yaşında onda olan lovğalıq hissinə necə qalib gəldiyindən bəhs edərək yazır. İyirmi yaşında olanda özümü ancaq dahi kimi tanıyırdım. Otuz yaşım tamam olanda artıq “mən və nöqsan” deməyə başladım. Qırx yaşım olanda “nöqsan və mən” dedim, indi isə yalnız “nöqsan” deyirəm”.

Tarix boyu xalq kütləsi həmişə sadəlik və təvazökarlığı ən yaxşı mənəvi sifət kimi fəzilət hesab etmiş, bunun əksinə olan lovğalıq və təkəbbürlüyü pisləmişlər. Lovğalıq və təkəbbürlük bəzi filosofların iddia etdikləri kimi anadangəlmə əbədi əxlaqi keyfiyyət deyildir. Sadəlik və təvazökarlığın əksi olan mənfi davranış forması təkəbbürlük, eqoizm, lovğalıq, dikbaşlıq, rəzillik, paxıllıq, saxtakarlıq, qeyri-səmimilik və.s. tarixi inkişafın müəyyən pilləsində yaranmış və inkişaf etmişdir. Tarixən bir çox varlılar, elmdən kasıb olanlar, xalqdan, millətdən ayrı düşənlər, tufeyli həyat sürməyə adət edənlər təkəbbürlüyə meyl etmişlər. Aristotelin fikrincə, təkəbbürlük savadsızlıqdan və tamahkarlıqdan irəli gəlir. Bir qayda olaraq, sadə və təvazökar insanlar özlərini ictimaiyyətdən ayırmırlar. Bu sifət insan vücudunun yaraşığı, zahiri və mənəvi mənfəətlərin mənbəyi ola bilər. Zahiri mərifət odur ki, mərifətli adamlar bir nəfəri təvazökar gördükdə onu özlərinə dost seçirlər, özlərini bəyənen xudpəsəndlər ondan hörmət gördüklərindən və onların qururuna toxunmadığından onunla mehriban olurlar. Bu surətdə onun dostları çox, düşmənləri isə az olar. Ehtimal ki, düşmənlərin özləri də onunla dost olmaq istərlər. Heç olmazsa, ona əziyyət verməkdə coşmaz və tələsməzlər. Bunun mənəvi mənfəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olar və daha fəxr etməz. Beləliklə, təvazökar adam gündən -günə özünə fikir verər, naqis sifətlərini mümkün qədər düzəldər və bununla da Allahın dərgahında bəyənilər və tükənməz feyzlərə çatır. A.A.Baxıxanov sadəlik və təvazökarlığın əxlaqi-mənəvi mahiyyətindən bəhs edərək yazır: “Təvazökarlığın mənəvi mahiyyəti odur ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olar və daha fəxr etməz” (2, s.701).

Azərbaycan maarifçilərindən olan M.T.Sidqi sadəlik və təvazökarlığın mahiyyətindən bəhs edərək göstərirdi ki, “insan cəhalətin və bilməməzliyin dərəcəsinə bilsə, ondan sonra bildiyini təkmil edib, bilmədiyinin tərifini çalışıb, çox azad öyənər” (4, s. 21-22).

Görkəmli yazıçı Mark Tven haqlı olaraq yazır ki, “hər insan aya bənzər, onun görünməyən, işıq düşməyən tərəfi vardır ki, onu heç kəsə göstərmir və ancaq özü görə bilər”. Freytaqa görə, “Hər bir insanın qəlbində onun xalqının miniatür portreti vardır”. Novalinin fikrincə, “İnsan günəş, hissləri isə onun planetləridir.

Lovğa, eqoist, təkəbbürlü, quru, paxıl, nadan adamlar başqalarından öyrənməyi özlərinə sığışdırmırlar. “Hər şeyi bilirəm” xülyası altında özünü hamıdan yüksək tutur, təxəyyül sahibi, qeyri-adi sayırlar. Ona görə də belə adamlar təbii olaraq bütün arzuladıqları, elmi yüksəlişdən, bir sözlə insanlıqdan geri qalırlar. Atalar yaxşı deyib, “Paxılın gору cəhənnəmdir”, “Paxılın axırı olmaz”. Həyatın

qəribəlikləri çoxdur. Doğrudan da dünyada hamı sadə, təvazökar olsaydı, həyat yeknəsəq olardı. Əksinə, hamı lovğa, təkəbbürlü, qeyri-səmimi, eqoist, əzazil olsaydı, onda da həyatın mənası olmazdı. Sadə və təvazökar adamlar yenilik hissinə, ətrafda baş verən hadisələri təmkinlə təhlil etmək, onlardan düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malikdirlər. O, sadə və təvazökar olduğu üçün hamı onu sevir, fikirlərinə hörmətlə yanaşır və onları qəbul edir. Sadə və təvazökar insanlar başqalarının müvəffəqiyyətinə sevinir və fəxr edirlər. Belə adamlar, adətən, ədalətli olurlar, baş verən hadisələrin təhlilinə soyuqqanlıqla yanaşır və çalışırlar ki, hadisələr ədalətli başa çatsın. Lovğa, dikbaş, təkəbbürlü insanlar isə sanki ətrafda baş verənləri heç görmür, ətrafındakılara yuxarıdan aşağı nəzərlərlə baxır, onları “qabiliyyətsiz”, “bacarıqsız” sayır. Belələrinin özləri savadsız və xudpəsənddir.

Fikir versəniz, belə adamların mimikasında bir saxtılıq, quruluq görərsiniz. Belə adamlar cəmiyyət üçün təhlükəli mikroblardır. Belələrinin daxili “evində” o qədər zir-zibil var ki, öncə özünü, sonra ətrafdakılarını zəhərləyir. Dikbaş, lovğa, təkəbbürlü adamlar başqalarının müvəffəqiyyətinin onların xəyalən təsəvvür etdikləri “şöhrətinə” xələl gətirməsindən qorxub narahat olurlar. “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” məsəli belə adamlara aiddir. Belələri paxıl, nadan və rəzil dirlər. Paxıllıq mütləq özünü biruzə verən daxili çirkinlikdir. Paxıllıq bacarığın yoxluğunu göstərir. Belə adamlar kordurlar. Öz gözlərində tiri görmür, başqalarının gözündə tük axtarırlar A.A.Bakıxanov belələrinə məsləhət görür ki, “Əsl insan odur ki, öz nöqsanını başqalarından yaxşı görə bilsin, bacarığını isə başqalarının bacarığından az hesab etsin” (3, s.115).

İnsan ancaq bu yolla özünün kim olduğunu, cəmiyyətdə necə yer tutduğunu, nəyə qadir olduğunu dərinlən dərk edə bilər. Doğrudan da, insan öz vücudundakı zəif hissəciyə belə ixtiyarı olmadığı halda, təkəbbür və lovğalıq etməyə nə haqqı vardır”. İnsan bütün ömrü boyu zənginləşməyə, kamilləşməyə can atır ki, bu da onun ən yüksək, ən ülvəi insani mədəniyyətidir. Burada görkəmli rus yazıçısı M.M.Pirişiyevin aşağıdakı deyimini yada düşür: “Təbiət haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, özün nə isə naməlum bir şey tapasan, kəşf edəsən, anlayasan” Doğrudan da, belədir, insan nə qədər ki, özünü tapmayıb, özünü dərk etməyib, özünü anlayıb başa düşməmişsə, onun dünyanı dərk edib anlamağına inanmaq çətinidir”. Hər bir insan heç bir başqa tarixə bənzəməyən bir tarixdir (La Tur Dyu Pli) Mişel isə insanı bütöv bir bəşəriyyətə bənzədərək yazır “Hər bir adam bəşəriyyətdir, ümumdünya tarixidir”. Bu mənada şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsi onun özünüdərkindən, özünü axtarışa çıxmasından keçir. İnsan yalnız bu yolla özünü tərbiyə edib təkmilləşdirə bilər. Hələ XIII əsrdə Şərfin böyük mütəfəkkiri Cəlaləddin Rumi demişdir:

Ey insan, tarixin kitabı sənsən,
Dünya gözəlliyinə bir ayınsən, sən

Nə istəyirsən özündən istə, ara,
Nə arayırsansa sənsən, sən.

Bu fikirlərdə böyük bir həqiqət var. İnsan özü-özünü tapmalı, bilməli və özündə olmayanları çalışıb özündə inkişaf etdirməlidir. İnsan bu yolla aqilləşir, biliyə, elmə, həqiqətə qovuşur. Özünü arayıb-axtarmayan, kəşf etməyən bir insan sözün əsl mənasında bütöv bir şəxsiyyət ola bilməz. Saxta, üzükürməzi üzdənirəq insanlar həmişə öz daxili çirkinliklərini gizlədir və süni donə girərək “mələk libasına” bürünməyə çalışırlar. Lakin bu çox zaman mümkün olmur. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, danışan şəxsin hərəkətsiz üzündə məlumatın 10-15 %-i itirilir. Hələ qədim roma natiqi Siseron demişdir: “Üz qəlbin surətidir”. Bununla o qeyd etmək istəyirdi ki, insanın hissləri simasında əks olunur. (xoşbəxtlik, bədbəxtlik, təəccüb, qorxu, qəzəb, nifrət, paxıllıq, təkəbbürlük, eqoizm və s.) (6, s. 45). Üzdə olan ifadələr insanların daxili aləmlərinin hisslərini ifadə edir. Bu informasiya mübadiləsində iştirak edən ən aktiv mimika sahəsi gözlər hesab edilir. Gözlər vasitəsilə həmsöhbətimiz haqqında daha çox məlumat toplaya bilərik. Məsələn həmsöhbətimiz, xoşniyyətli, səmimi olanda gözlərini üzümüzə zilləyir. Əksinə saxta, təkəbbürlü, yalançı, ilan xislətli həmsöhbət isə gözlərini qaçırməğa, baxışlarını yayındırməğa çalışır. “İnsaf”, “nəfs”, “nüfs” sözləri eyni kökdən olub, mənası adil olmaq və ədalətə çatdırmaq deməkdir. Əxlaqi gözəlliklərin ən mühüm əlamətlərdən biri də insafdır. Başqalarına qarşı insafli olmaq, güzəşt və ehtiramdan doğur. İnsafli şəxs odur ki, başqalarına qarşı bərabər hüquqla davranıb, həyatın məziyyətlərini özü ilə başqaları arasında ədalətli olsun” (1, s.326).

Əxlaqi borc hissi bir sərvət olmaq etibarı ilə əxlaqın əsas məsələsi olub, şəxsi mənafeyi ilə ümumi mənafeyi arasında bir vəhdət təşkil edir. Həqiqi əxlaqlı adamı o adamı hesab etmək olmaz ki, o, borcun əmrinə nə isə ağır bir yük kimi, “əxlaqi buxov” kimi baxsın. Əksinə yüksək əxlaqlı o adamı hesab etmək olar ki, borcun tələbləri ilə öz daxili mahiyyətinin tələbatlarını birləşdirməyə çalışır”. “İnsaf əxlaqi gözəlliklərdəndir” (A.A. Dobrolyubov).

L.N.Tolstoyun isə “əxlaqi borcsuz həyat yoxdur”, “öz borcunu yerinə yetirməyə çalışsan, o saat dərk edərsən ki, sən kimsən” deməsi insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında borc hissini nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha sübut edir.

Görkəmli fransız yazıçısı Viktor Hüqo borc hissindən bəhs edərək yazmışdır ki, “Mən populyar olmaq istəyirəm, bu xoşbəxtlikdir: lakin mən xeyirli adam olmaq istəyirəm, bu bəddur”. Rus yazıçısı isə borc hissini xarakterizə edərək göstərirdi. “Bizim hamımızın bir lövbərimiz var ki, əgər özün istəməsən heç vaxt səni bədrəməyə, yıxılmağa qoymaz, bu, borc hissidir”. “Əxlaqi borc böyük sərvət, ən ali fəzilətdir”. Heç bir əxlaqi borcla özünü məhdud etməyən adam əlil insandır. O hər gün qəbahətli hərəkətlər edə bilər. “İctimai borc-ictimai mənafeyin funksiyasıdır” (A.S.Makarenko). Borc hissi şəxsiyyətin öz iradəsini könüllü surətdə bu və ya digər əxlaqi sərvətlərin əldə edilməsi, saxlanması vəzifələrinə tabe etməsinin da-

xili psixoloji aləminin mənbəyi kimi özünü göstərən yüksək əxlaqi vəzifədir. Ümumiyyətlə müasir gənclərin mədəni davranış normaları içərisində sadəlik və təvazökarlıq problemi Türkiyə psixoloqlarının da diqqət mərkəzində olmuşdur.

Təvazökarlıq alicənablıq deməkdir və bu xüsusiyyətə sahib olan adama təvazökar insan deyirlər. Alicənab adam başqasının xoşuna gəlməyən bütün davranışlardan ehtiyatlanaraq, onun qarşısında öz mənliliyini qorumaq şərti ilə müəyyən güzəştlərə gedir. Lakin burada insan öz qürur və ləyaqətini qorumalıdır. Əgər başqasının şəxsiyyəti qarşısında öz şəxsiyyətinin sınması təhlükəsi onun xoşuna getmək, ona yaltaqlanmaq niyyətindən yaranıbsa bu qürursuz bir davranış hesab edilir. Təvazökarlıqda boş qürur və özündən razılıq yoxdur. Təvazökar insan daima özünü əsl dəyərinin altında qiymətləndirməyə çalışır: o başqa birinin önündə heç bir dəyərə sahib deyilmiş kimidir. Gərəksiz qürur sahibi biri həqiqətən var olan zəif bir cəhətini gizlətməyə çalışarkən, təvazökar insan isə sahib olduğu böyük qüvvətini gizlətməyə çalışır.

Təvazökarlıq mənafeyyatca bizdən daha böyük bir varlığa bağlılığımızın və insanlıq dünyasına, bütün həyata olan qarşılıqlı bağlılığın fərqiində olmaqdır. Əslində alçaq könüllülük, yaradılışımızdakı çatışmazlıqları və şəxsiyyətimizin qüsurlarını görə bilməkdir, eyni zamanda daha öncə etdiyimiz və yenə də edə biləcəyimiz, hər kəsin etmək ehtimalı olan yanlışlar və xətalara düşünməyə və anlamağa söykənir. Bizdən kənarda mövcud olan sonsuz varlığın və böyük həqiqətlərin qarşısında öz xırdalığımızı, kiçik olmağımızı, gücümüzün sərhəddini və insani zəifliklərimizi anlamağa, görməyə bağlı olaraq inkişaf edən bir fikir və davranışdır. Yəni alçaq könüllülük özünü kiçik görmək demək deyil, daha doğrusu göründüyü, başa düşüldüyü kimi bir kiçik görmə deyil. Nə olduğunu bilməmək deyil, nə olmadığını bilmək və bunu qəbul edə bilməkdir. Təvazökar insan necə olursa olsun, nəyə sahib olursa olsun, heç bir zaman Tanrı qədər qüsursuz olmayacağını anlayan ərđəm sahibi kimsədir. O, həqiqəti dərk edər, ona böyük sevgilə bağlanır və bu sevgiyə boyun əyər. Təvazökar olmaq həqiqəti özündən çox sevməkdir.

İnsanlar yalnız öz hərəkətlərilə deyil, sözlərilə də başqalarına pis təsir edərlər. Xalq arasında deyildiyi kimi “Gedər xəncər yarası, getməz söz yarası”. Danışdıqda nəzakətlik insanın öz danışığı zamanı müraciət qaydalarına düzgün riayət etmələrilə əlaqədardır. Xahiş edirəm, üzr istəyirəm, çox sağolun, minnətdaram və s. kimi ifadələr mədəni adamın ən çox işlətdiyi sözlərdir. Bunlar insanın kefinə, əhvalına, onun rəftar və davranışına böyük təsir edir. Çünki, insanlar bu ifadələrlə başqalarına hörmət etdiklərini, onlara diqqətli münasibət bəslədiklərini bildirir, onlara salamatlıq, xeyirxahlıq arzu edərlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və humanist şairi Nizami haqlı olaraq yazır:

Çalış ədəbli ol hər sözündə sən
Ədəblə danışsın səni dinləyən

Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq

Axmağın işidir kobudluq ancaq

Nizami Gəncəvi bütün yaradıcılığında insanları, xüsusi ilə gəncləri sadə və təvazökar olmağa çağırırdı. O gənclərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını onların sadə və təvazökar olmasında görürdü:

Lovğalıqdan əyilər bu fələyə qamətin.

Baş vaxtından əvvəl ucalsa əgər,

Özü tənəsinə sillə endirər.

Dən kimi yerə düş, başın ucalsın,

Sünbül kimi olma yel səni yerə salsın.

Bir ağac çox uca qalxmasa əgər,

Şiddətli küləkdən gəlməz bir zərər,

Ovlaqda ovçu ov atdığı zaman

Dikbaş erkəklərə çox dəyər ziyan! (5, s.103-104).

Təvazökarlıq insanın öz qüvvəsini düzgün qiymətləndirməsində, onu şişirtməsində, beləliklə başqasına xor baxmamasında ifadə olunur. Təvazökar adam heç zaman özü haqqında yüksək fikirdə olmaz, başqalarına da heç zaman aşağı nəzərlə baxmaz. Yalnız belə olduqda təvazökarlıq insanın zinetinə çevrilər, onu daha da qəşəngləşdirər, çünki ağac bar verdikcə başını aşağı əyər.

Təvazökar adam öz rütbə və vəzifəsini, məşhur adam olduğunu, öz xidmət və müvəffəqiyyətlərini heç zaman qabarıq şəkildə biruzə verməz. Gənclər heç zaman öz müvəffəqiyyətlərini şişirtməməlidirlər. Bu heç də o demək deyildir ki, təvazökar adam öz müvəffəqiyyətlərini guya gizlətməli, vəzifəsindən danışmamalı, öz nailiyyətlərini sir kimi saxlamalıdır. Əksinə, təvazökar adam öz müvəffəqiyyətlərini heç zaman unuda bilməz. Lakin, onlardan bəhs etmək lazım gəldikdə, öz müvəffəqiyyətini kollektivin müvəffəqiyyəti fonunda təsvir etməli, özündən, müvəffəqiyyət əldə etmiş yoldaşları ilə birlikdə danışmalıdır. Öz müvəffəqiyyətini fövqəladə bir şey kimi, qələmə verməməlidir. Onu adi bir vəzifə, borc kimi saymalı, daha da yüksəlməyə səy etməli, yoldaşlarının da müvəffəqiyyətinə çalışaraq, öz təcrübəsini onlara verməlidir. Təvazökar adam məhz belədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005.
2. Bakıxanov A.A. Təhziбі əxlaq. Bakı, 1986.
3. Bakıxanov A.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1986.
4. Sıdqi M.T. Həkimanə sözlər. Bakı, 1986.
5. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı, 1941.
6. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı, 2004.

РЕЗЮМЕ

Для формирования безупречного человека, подходящего народу, обществу необходимо развитие у него таких качеств, как простота и скромность. Особенно для морального роста современной молодежи, в формировании его как личности эти качества играют огромную роль. Простые и скромные люди (молодежь) как правило всегда стараются приобрести знания, учатся у других. И самое главное, такие людей любят в народе, в семье, в обществе. И наоборот, хвастливые, высокомерные, упрямые и эгоистичные люди становятся объектом осуждения в обществе. Простые и скромные люди не отделяют себя от общества, с уважением относятся к идеям других, бывают справедливыми, гуманными.

SUMMARY

The development of simplicity and modesty in perfect human is one of the important problems for society, for the formation as a personality for the community. In particular, this have an important role in spiritual evolution of modern youth, in formation as their personality. Simplicity and modesty humans (the youth) always, as a rule, try to get new knowledge, try to learn from others and enrich their minds with new knowledge. These humans (the youth) are loved among in nation, family, society. On the contrary boastful, arrogant, proud, selfish men (the youth) are object of blame. Simplicity and modesty humans (the youth) don't separate themselves from the collective, they always treat others opinions with respect, they are just, humanistic, patriotic.

AKSEL C.K.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**AZƏRBAYCAN PEDAQOQ ALİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ
TÜRKİYƏ İCTİMAİ-PEDAQOJİ MÜHİTİNDƏ**

Açar sözlər: *Türkiyə, elmi-pedaqoji əlaqə, pedaqogika, təhsil, ictimai-pedaqoji fikir*

Ключевые слова: *Турция, научно-педагогические связи, педагогика, образование, социально-педагогическая мысль*

Keywords: *Turkey, scientific and pedagogical relations, pedagogy, education, social and pedagogical thought*

XX əsrin 20-ci illərində Türkiyə pedaqoq alimlərinin əsərləri Azərbaycanda intensiv nəşr edildiyi halda, azərbaycanlı tədqiqatçılar bu imkandan yararlanı bilməmişlər. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var idi. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra bu əlaqələr yenidən intensivləşdi. Bu dəfə əlaqələr daha çox qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslandı. Azərbaycanlı tədqiqatçıların Türkiyədə xeyli əsərləri nəşr olundu. Azərbaycanın şair və yazıçılarından (Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Anar, Elçin, Məmməd İsmayıl və s.), elm adamlarının (İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev və b.) əsərləri Türkiyədə çap olunaraq böyük rəğbət qazandı.

90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan pedaqoq alimləri Türkiyə ictimai-pedaqoji fikrində tanınmağa başladılar. Türk təhsil işçiləri ilə azərbaycanlı pedaqoq alimlərin şəxsi dostluq əlaqələri yarandı. Azərbaycanlı tədqiqatçıların Türkiyədə təhsil və müəllim hazırlığı ilə bağlı konfranslarda iştirakı mütəmadi xarakter aldı. Tələbə və müəllim mübadiləsi, birgə konfrans və simpoziumlar, şəxsi əlaqələr elmi əməkdaşlığın yeni müstəviyə keçməsinə şərtləndirdi. Azərbaycanlı pedaqoq alimlər Türkiyədə tanınmağa başladı, ayrı-ayrı nəşriyyatlar və jurnallar onların kitablarını, məqalələrini nəşr etməyə maraq göstərdilər. Azərbaycan-Türkiyə çoxşaxəli əlaqələrində yeni bir elmi istiqamət - pedaqoji əməkdaşlıq yarandı. Bu əməkdaşlığın indiki səviyyəyə gəlib çatmasında tanınmış pedaqoq alimlərin prof.

Əjdər Ağayevin, prof.Kərim Məmmədovun, prof. Şəmistan Mikayılovun, prof. Fərrux Rüstəmovun, prof.Akif Abbasovun, prof.Rüfət Hüseynzadənin, prof. Hikmət Əlizadənin, prof.Oruc Həsənlinin, prof. İsmayıl Əliyevin, prof.Hümeyir Əhmədovun, prof.İntiqam Cəbrayılovun, dos.Vahid Rzayevin, dos.Kamal Camalovun və b. mühüm xidmətləri olmuşdur.

Türkiyədə pedaqoji məzmunlu irihəcmli ilk kitab erkən orta əsrlərdə Azərbaycanca pedaqoji fikrin inkişafının tanınmış tədqiqatçısı Rüfət Hüseynzadə tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitab uzun müddət Adana Milli Eğitim müdiri vəzifəsində çalışan Abdurrahman Yıldızla birlikdə nəşrə hazırlanmışdır. 1997-ci ildə Adanada çap edilən həmin kitab “Eğitim ve Öğretimde öğretmen-öğrenci ilişkileri” adlanır (1). Kitabın nəşri 90-cı illərdə Azərbaycan pedaqoji fikri üçün dəyərli bir fakt olduğundan araşdırmanı təqdir edən yazılar meydana gəldi (2; 3). Bu cəhətdən Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadənin Türkiyədə çap edilmiş pedaqoji əsəri birinci hesab edilə bilər və bu pedaqoji ictimaiyyətimiz üçün sevindirici və iftixarverici bir hal sayıla bilər” (4, s. 102). Kitaba Abdurrahman Yıldız dəyərli “Ön söz” yazmış, kitabın məqsəd və məramı haqqında türk oxucularına dəyərli məlumatlar vermişdir. Kitab “Ümumtürk milli eğitimində büyük problemler” adlı fəsilə başlayır. Əsərin “Qərb pedaqoji uzmanları müəllim–şagird münasibətləri haqqında” bölümündə müəllif Con Lokk, Jan Jak Russo, İ.H.Pestalossi, A.Disterveq, Y.A. Komenski kimi klassik pedaqoq və filosofların müəllim - şagird münasibətləri haqqında fikirlərini təhlil edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Avropa pedaqoji fikir klassiklərinin təhsil və pedaqoji fikirlə bağlı nəzəriyyələrini türk araşdırıcılarından fərqli olaraq, azərbaycanlı pedaqoq alimlər daha sistemli araşdırmışlar. Y.A.Komenskinin, İ.Pestolossinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. C.Lokk, J.J.Russo, İ.H.Pestalossi, A.Disterveq, Y.A.Komenskinin pedaqoji nəzəriyyələrinin türk ictimaiyyətinə təqdimi kitabın müsbət məziyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Monoqrafiyanın geniş bir bölümü “Eğitim tarixinə bir baxış” adlanır ki, burada müəllif qədim dövrlərdən başlayaraq son dövrümüzədək təhsil və pedaqoji fikir tarixni elmi şəkildə təhlil və tədqiq etmişdir. Əsərin mühüm bir hissəsi “Öğretmenlik” (müəllimlik) adlanır. Əsərin son bölümü “Azərbaycan-Türkiyə ilişkileri”nə həsr olunmuşdur. Müəlliflər bu iki qardaş ölkə arasında yaxın dostluq əlaqələrinin tarixi köklərdən gəldiyini, bunun təbii bir hal olduğunu və daim bu ölkələrin bütün sahələrdə sıx qarşılıqlı əlaqələri mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Kitabda Türkiyə və Azərbaycan ədəbi-pedaqoji, maarifçilik əlaqələrinə nəzər salınmış, bu günkü günlərimizdəki təcrübə mübadilələrindən, birgə keçirilən beynəlxalq simpozium və konfranslardan, tələbə, şagird və müəllim mübadilələrindən söhbət açılmışdır. Əsərin sonunda türk oxucularına ünvanlanan “Sözlük”də əsərdəki bəzi Azərbaycan sözlərinin, pedaqoji terminlərin mənalari açıqlanmışdır.

Azərbaycan–Türkiyə pedaqoji əlaqələrinin yaranmasında mühüm xidmətləri olan tədqiqatçı alimlərdən biri də Kərim Məmmədovdur. Onun “Doğu pedaqoji fikir tarixindən” kitabı 2014-cü ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Kitabı Türkiyə türkcəsinə Qayı Aslan uyğunlaşdırmışdır. Kitabda Şərq təhsil və pedaqoji fikir tarixinin diqqəti cəlb edən pedaqoji fakt və hadisələri təhlilə cəlb edilmişdir. Kitabın mühüm bir hissəsini “Qurani-Kərim”də tərbiyə məsələlərinin izahı tutur. Burada Quranda böyüyən nəslin əqli (zihinsel), əxlaq (ahlak), hüquq (hukuk), əmək (emek), fiziki (fiziksel), ailə (aile) tərbiyəsi ilə bağlı ayrı-ayrı ayə və surələrdən nümunələr verilir, tərbiyə ilə bağlı fikir və ideyalar tədqiq edilir. Bu bölmədə əxlaqın məzmununu əks etdirən dəyərlər - doğruluq, halallıq, haqq, ədalət, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, humanizm, insafılıq, yaxşılıq, sadəlik, təvazökarlıq, dostluq, qayğıkeşlik və s. təhlil edilir, həmin dəyərlər müasir pedaqoji elm üçün dəyərli vasitə hesab olunur. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, “Qurani-Kərim”in nazil olması Şərq intibahına əsaslı təkan vermişdir. İslam aləminin mənəvi zənginləşməsində, dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və islam bayrağı altında birləşməsində, maarif və mədəniyyətin yüksəlməsində “Qurani-Kərim”in əvəzsiz rolu olmuşdur. Bu müqəddəs tarixi abidədə insanın, bütövlükdə bütün cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni həyatını tənzimləyən kifayət qədər normativ prinsip və qaydalar öz elmi həllini tapmışdır. Bu prinsip və qaydalar əsrlərlə insanları mənəvi dəyərlərə alıbdırmış, onların formalaşmasına xidmət etmiş və bu gün də etməkdədir” (5, s. 19).

Türk araşdırıcılarının yanaşmalarından fərqli olaraq burada pedaqoji sistem yaradılmış, məzmun pedaqojiləşdirilmişdir. Əl Qəzali islam alimləri içərisində dini və fəlsəfi yaradıcılığı ilə seçilən məşhur alimdir. Azərbaycanda onun haqqında son illər maraqlı araşdırmalar aparmış, kitablarının bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Burada müəllif onun 2007-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilən “Əməllərin mizanı” əsərini pedaqoji cəhətdən araşdırmış, onun təfəkkür prosesi, mərhələləri, struktur elementləri, subyektin yönümü, motivlər, şəxsiyyətin inkişaf istiqamətləri, təlim metodları, yaş xüsusiyyətləri və özünütərbiyənin səciyyəvi xüsusiyyətlərin haqqında fikirlərini ümumiləşdirmiş, onun müəllim şəxsiyyətinə verdiyi tələbləri müasir tələblərlə müqayisə edərək təhlil və tədqiq etmişdir. Onun “Oğluma nəsihət” əsəri Həzrəti Əlinin oğlu Həsənə vəsiyyətnaməsini xatırladır. Müəllif “Oğluma nəsihət”ində pedaqoji məzmunu üzə çıxarmış, Ə.Qəzzalının fəlsəfi və pedaqoji irsinin islam təhsil-tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafına təsirini müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur.

Türk oxucularına təqdim edilən mütəfəkkirlərdən biri də Nəsirəddin Tusidir. Orta əsr Şərq fəlsəfi fikir tarixinin inkişafında mühüm rol oynayan N.Tusinin “Əxlaqi-Nasir” əsəri məktəb və mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur. N.Tusinin böyüyən nəslin təhsil-tərbiyəsi, elm və onun əhəmiyyəti haqqında fikirləri Azərbaycanlı alimin türk təhsil içtimaiyyətinə təqdimi kimi maraq doğurur. N.Tusinin fəlsəfi irsində pedaqoji nəzəriyyələr bir sistem təşkil edir. Burada

şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin, mühitin, təhsil və tərbiyənin rolu, təhsil prosesinin təşkilində didaktik prinsiplərin rolu və əhəmiyyəti, tərbiyədə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması kimi məsələlər araşdırılmış, təhlil və tədqiq edilmişdir. K.Məmmədovun fikrincə, N.Tusinin əsərlərinin məktəb həyatına daxil edilməsi gənc nəslin əxlaq tərbiyəsini təkmilləşdirərək möhkəmləndirir (5, s. 109).

Kitabın son bölməsi “Ziya Göyalpın pədaqoji görüşləri” adlanır. Kitabda müəllif Ziya Göyalpın həyatı və maarifçilik fəaliyyətinin ən mühüm məqamlarına diqqət yetirmiş, onun “Fəlsəfə dərsləri”, “Türk tərbiyəsi”, “Türkçülüynün əsasları” kitablarını pədaqoji aspektdən araşdırmışdır. Ziya Göyalp milliliyi, gənc nəsildə milli iftixar hissini formalaşmasını türkçülüynün əsası kimi qiymətləndirirdi. O, türkçülüynün məqsədini təlim və tərbiyə prosesində milli dəyərlərə geniş yer verməklə beynəlmiləl mədəniyyətə qovuşmaqda və bu ideyanı bütün türk dünyasına yaymaqda görürdü. Kitabda Ziya Göyalpın gənc nəslin milli ruh, milli iftixar hissini tərbiyəsi ilə bağlı ideyaları ümumiləşdirilir, təlimdə müasirliyə üstün yer verməsi, Avropa mədəniyyətinə qovuşmağın yollarını göstərməsi vurğulanır. Təlim və tərbiyənin müasir prinsipləri onun yaradıcılığında mühüm yer tutur ki, bu məsələlər də kitabda əhatəli şəkildə təhlil olunur. Təhsilin məzmunu, ana dilinin saflığının qorunması, müəllim kadrları hazırlığı və təkmilləşdirilməsi məsələləri də onun diqqət yetirdiyi məsələlərdən olub. Kərim Məmmədov öz əsərində Ziya Göyalpın “Türkçülüynün əsasları” və “Milli tərbiyə və maarif məsələləri” əsərlərini də pədaqoji cəhətdən səciyyələndirmiş, onun türkün dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin dərinədən örenməyi milliliyin əsas əlamətlərindən bir kimi şərh etmişdir. Onun “maarifimiz bir tərəfdən beynəlmiləl mədəniyyətə, digər tərəfdən isə milli ənənələrə qovuşmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsindən sonra yenidən bir mütəazzi maarif vücudə gələcək. Bu mütəazzi maarif milli dəyərlərə və beynəlmiləl mədəniyyətə müfaviq olacağı üçün həm də əsri bir mahiyyət kəsb edəcəkdir” (7, s. 128) - fikri onun pədaqoji yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin pədaqogika kafedrasının dosenti Kamal Camalovun Kafkas Universiteti Sosial Bilimler Enstitusu Dergisində nəşr etdirdiyi “Maarifçi eğitimçilerin sosyal düşünce yapısına siyasi baxışları” (8) adlı məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalında Azərbaycan maarifçilərinin millətin savadlanması ilə bağlı gördükləri işlər təqdir edir, İranda və Türkiyədə millətin inkişafına, təhsil və tərbiyə almasına mane olan mühit tənqid edilir, Molla Nəsrəddinçilərin Sultan Əbdülhəmid və Məhəmməd Şahla bağlı siyasi baxışları üzə çıxarılır.

Azərbaycanda Mustafa Kamal Atatürkün təhsil, mədəniyyət və incəsənət haqqında fikirlərinin araşdırılmasında Akif Abbasovun mühüm xidmətləri vardır. O, sistemli tədqiqatlarının nəticələrinin Türk mətbuatında da çapına nail olmuşdur. Bu baxımdan onun Atatürk'ün Vatanseverlik ve Milli Benlik Bilincine İlişkin Görüşleri (9) məqaləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

F.Rüstəmovun “Azərbaycan-Türkiyə İlmî Pedaqoji Alakaları” adlı məqaləsi “Bilge” dərgisində (10) nəşr olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrinin 20-30-cu illər və 90-cı illərin əvvəlləri mərhələsindən ümumi şəkildə bəhs olunur.

Son illərdə Türkiyədə azərbaycanlı alimlərin əsərlərinin nəşri intensiv xarakter almışdır. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Oruc Həsənlinin mühüm xidmətləri vardır. Onun türk elmi-pedaqoji mətbuatında xeyli məqalələri nəşr olunmuş, “Dərsdışı etkinliklər zamanı diyarşünaslıq materiallarını kullanmakla öğrencilerin kimlik oluşumu” (11) kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda sinifdən-xaric tədbirlərdə (kütləvi, qrup, fərdi) diyarşünaslıq materiallarından istifadənin imkan və yolları araşdırılmış, həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesində şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşması imkanları araşdırılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı müəllif sinifdən-xaric işin dərnək, görüş, gəzinti, səyahət, müzakirə, ekskursiya, söhbət, tematik axşam, diyarşünaslıq muzeylərinə baxış formalıya geniş yer vermiş, Naxçıvan şəhərinin bir sıra qabaqcıl məktəblərinin təcrübəsini ümumiləşdirmişdir. O, diyarşünaslıqla bağlı məqalə və kitablarında məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemini yaratmış, mükəmməl nəzəri konsepsiya hazırlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə R., Yıldız A. Eğitim ve Öğretimde öğretmen-öğrenci ilişkileri. Adana, 1977
2. Rüstəmov F. Türkiyədə çap edilmişdir. “Zaman” qəzeti, 24 oktyabr 1997
3. Rüstəmov F. Türkiyədə çap edilmişdir. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 13 yanvar 1998.
4. Rüstəmov F. Azərbaycan – Türkiyə pedaqoji əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələ // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası), 1998, № 1, s.102-109
5. Kerim Memmedov. Doğu pedaqoji fikir tarihinden. İstanbul, 2014, 195 s.
6. Ziya Gökalp. Türk eğitimi. Hazırlayanı Yalçın Toker.Cağaloğlu.İstanbul, 2005
7. Ziya Gökalp.Millî eğitim ve öğretim meseleleri. 2 baskı.Ankara,1972
8. Camalov K. Maarifçi eğitimçilerin sosyal düşünce yapısına siyasi baxışları // Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, № 16, s. 41-49
9. Prof. Dr. Akif Abbasov. Atatürk’ün Vatanseverlik ve Milli Benlik Bilincine İlişkin Görüşleri <http://gizliilimler.tr.gg/Atat.ue.rk.n-Vatanseverlik-ve-Milli-Benlik-Bilincine>
10. F.Rüstəmov. Azərbaycan-Türkiyə İlmî Pedaqoji Alakaları // “Bilge” dərgisi. Türkiyə, yaz 21, 1999, s. 169-170
- 11.Həsənlî O. Dərsdışı etkinliklər zamanı diyarşünaslıq materiallarını kullanmakla öğrencilerin kimlik oluşumu. Ankara:Kızılay nəşriyyatı, 2003

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются произведения азербайджанских педагогов-учёных, распространённые в общественно-педагогической среде Турции. В Турции начинается новое направление – педагогическое сотрудничество в многогранных азербайджано-турецких отношениях. В достигнутом нынешнего уровня отношениях важную роль сыграли учёные-педагоги Аждар Агаев, Керим Мамедов, Шамистан Микайлов, Фаррух Рустамов, Акиф Аббасов, Руфат Гусейнзаде, Орудж Гасанлы, Исмаил Алиев, Вахид Рзаев, Камал Джамалов и др.

SUMMARY

The article reveals the works of Azerbaijani pedagogues-scientists, disseminated in the public and pedagogical environment of Turkey. It is based that a new direction has been formed - pedagogical cooperation in the multifaceted Azerbaijani-Turkish relations. In the achieved current level of relations played an important role scientist-educators Azhdar Agayev, Kerim Mamedov, Shamistan Mikailov, Farrukh Rustamov, Akif Abbasov, Rufat Huseynzadeh, Oruj Hasanli, Ismail Aliyev, Vahid Rzayev, Kamal Jamalov and others.

HƏSƏNOVA K.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“FÜYUZAT”ÇILAR MÜASİR MƏKTƏB VƏ MÜƏLLİM HAQQINDA

Açar sözlər: “Füyuzat” jurnalı, yeni tipli məktəb, müəllim, pedaqoji fikir.

Ключевые слова: журнал «Фуюузат», школа нового типа, учитель, педагогическая мысль.

Key words: Fuyuzat magazine, new type of school, teacher, pedagogical though.

“Füyuzat”çıların fəaliyyət və hərəkət proqramında əsas fazanı təşkil edən məsələlərdən biri təhsil və təlimlə əlaqədar idi. Bu missiya onların maarif məramnaməsinin tərkib hissəsini və əsas rüknünü təşkil edirdi. Onlar bunu milli dirçəliş və tərəqqi yolunun ən mühüm stimula verici amili hesab edirdilər. Həm də problemə bir bütöv halında, yəni onun bütün atribut və parametrlərini nəzərə almaqla yanaşırdılar. Başqa sözlə, “təlim necə aparılmalıdır?” – sualına cavab verməzdən əvvəl “təlim üçün nələr lazımdır?” – probleminin həllinin zəruri olduğunu aydın dərk edirdilər. Zamanın “taqəzası”na müvafiq inkişafa nail olmaqdan ötrü maarif cəbhəsində “nələr lazımdır?” sualına “Füyuzat” əməkdaşlarının verdikləri cavab belə idi: müasir ruhlu məktəb, yeni dövrün ab-havasını anlayan bilikli, savadlı müəllim, yeni və sağlam məzmunlu dərslik və tədris-metodik kitablar, müasir məzmun və mündəricəli müəllim mənbələri, oxu materialları və pedaqoji mətbuat və s.

Deməli, mütərəqqi hərəkətin ilk məkanı və qibləsi yeni tipli təhsil ocaqları olmalı idi. Müasir məktəb olmadan müasir dünyagörüşə, bilik və bacarığa malik milli əqidəli, yeni məsləkli vətəndaş yetişdirmək mümkün deyildi. “Füyuzat”çıların fəaliyyət və idrak fəlsəfəsində bu pedaqoji məkan çağdaş maarif hərəkətinin ilk müqəddəs məbədi sayılırdı: “müasir həyat müasir məktəbdən başlayır” – ideyasını onlar tam şəkildə qəbul edirdilər.

Həsən Səbri Ayvazovun “Təlimi-ətfal məsələsi” (1907, №13) məqaləsi “Füyuzat” jurnalının böyüməkdə olan nəslin təlimi ilə bağlı məfkurəvi mövqeyini, onun əsas məqsədini və konturlarını ümumiləşmiş surətdə ortalığa qoyur.

Rusiyada yaşayan müsəlman valideynlərə (o cümlədən azərbaycanlı valideynlərə) müraciətlə yazılmış bu dəyərli pedaqoji məzmunlu məqalədə təlim və onun mahiyyəti barədə elə zəruri məsələlərə toxunulur ki, bunlar istər o zaman, istərsə də sonrakı dövr üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Məqalədə təlimlə əlaqədar şərh olunan, valideynlərə və geniş müsəlman ictimaiyyətinə təlqin olunan müddəa və tezislər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir: təlimin yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasının zərurəti; müasir təlimin yeni dövrün diktəsi, “zamanın taqazası” olması; təlimin tərbiyə ilə uzlaşdırılması; övladın təlim və tərbiyəsində valideynin üzərinə düşən vəzifələr; təlimin məqsədi; təlimdə müasirlik amilinin milli və dini tərbiyə amili ilə uzlaşdırılması və bunun vacibliyi; təlimin milli istiqamətdə aparılmasında valideynin və məktəbin vəzifələri; “təlimi-maddi” ilə “təlimi-mənəvi”nin fərqi və s. Bu müddəalardan göründüyü kimi məqalə sırf ictimai-pedaqoji məzmun daşıyıb son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərə diqqəti yönəldir.

Məqalədə əvvəlcə “tərbiyə və təlim məsələsi”nin indiki ailə və cəmiyyət miqyasında həll edilməli olan ümumi və ictimai məsələlər içərisində ən mühüm-mü (“ən əhəmmi”) olduğu nəzərə çatdırılır. Bu vacib problemin böyük əhəmiyyəti (“əhəmiyyəti-əzimi”) barədə əvvəllər də “Həyat” qəzetində danışıldığı söylənilir. Müəllif qeyd edir ki, “cocuqların” istər tərbiyəsində, istərsə də təlimində sadə, asan bir iş olmadığı ağıl, kamal sahiblərinə bəlli bir həqiqətdir. Tərbiyə ilə təlimin pedaqoji nöqteyi-nəzərdən başqa-başqa şeylər olduğu da məlumdur. Ancaq həm də bunlar bir-biri ilə ciddi surətdə əlaqədə olub biri digərini tamamlayan faktorlardır. Ona görə də onlar vəhdətdə götürülməli, proses zamanı biri digərini tamamlamalıdır. Əks təqdirdə uşağın ya tərbiyəsində, ya da təlimində naqislik yaranar, lazımi effekt alınmaz, istənilən məqsədə nail olunmaz. Məqalədə bu məsələni düzgün şəkildə analiz edən müəllif belə bir doğru qənaətə gəlir: “Elmi-pedaqojiya” nəzərində “tərbiyə” başqa, “təlim” başqa isə də hər ikisi yekdigərinin lazımi-qeyri-müfariqi bulunduğundan tərbiyə təlimin əsas və təməlidir. Binaənəleyh övlad sahibi olan ana və babaların ən əhəmiyyət verəcək cocuqlarının tərbiyəsidir. Əgər valideyn cocuqların qəlblərinə bu əsası ta kiçik yaşlarında mükəmməl surətdə atmazlar isə sonradan təlimləri və təlim ilə hasil olacaq tərbiyələri də mütləq naqis olacaqdır. Tərbiyəsi naqis olan ətfaılın təlim və təhsilə həvəsləri olmadığı dəfəatla müşahidə olunmuş həqiqətdəndir. Bunun üçün ana və babalar cocuqların tərbiyələrinə pək ziyadə etina və qeyrət etməlidirlər” (3, s. 200).

Müəllif öz övladının təlim-tərbiyəsində qayğısına qalması valideynlərin vicdan borcu sayır. Rusiya müsəlmanları arasında hələ də ata-anaların bu mühüm məsələyə soyuq yanaşdıqlarına təəssüf edir. Onları bu işdə məsuliyyətli, diqqətli, ayıq olmağa, öz vicdan borcunu yerinə yetirməyə çağıran H.S.Ayvazov təlim və təhsilin məqsədini də aydınlaşdırır. Başa salır ki, təlim iki faydalı məqsədə nail olmaq məramı güdür: 1. Fərdə və cəmiyyətə maddi xidmət, yəni maddi fayda və qazanc vermək. Bu cür xidmət fərdin və cəmiyyətin məişətini, dolanışığını, maddi

güzəranını, rifahını daha yaxşı təmin etməyə yönəlir; 2. İnsana fərd və cəmiyyət səviyyəsində mənəvi xidmət. Yəni daha mənəviyyatlı, əxlaqlı, yüksək zövqlü, ağıllı, kamil, bilikli şəxsiyyətlər yetişdirmək və nəticə etibarlı ilə cəmiyyəti mənəvi-əxlaqi, estetik zövq və duyğu baxımından saflaşdırmaq. “Əgər görülən təhsil bu iki məqsədin heç birini verməz isə o təhsildən nə fayda hasil olur?” (3, s. 200).

Müəllif “əsri-hazır”da islam şərqində ənənəvi təhsilin heç nəyə yaramadığını, gənc nəsle xeyir yox, əksinə ziyan vurduğunu da nəzərə çatdırır. Bəyan edir ki, biz “təhsil” dedikdə “mədrəsə” və mollaxanalardakı təhsili nəzərdə tuturuq. Çünki indi onlar bir ətalət yuvasına, bataqlığa çevrilmişdir. Bunlarda on beş-iyirmi il ömür çürüdüb oxuyanlar “yalnız namaz və abdestin fəsad və cəvazini, cənnət və cəhənnəmin əzab və səfasını” bildiren mövhumat nağıllarından başqa bir şey eşidib öyrənmirlər. Ona görə də vaxtı keçmiş belə təhsili atıb müasir elmləri öyrədən, yeni dövrün pedaqoji və elmi tələblərinə cavab verən, gənc nəsle həyat işığı (“iktisabi-füyuz”), faydalı elmlər və fənlər öyrədən təhsildən yapışmaq lazım gəlir.

Bəs bu işdə əsas məsuliyyət kimin üzərinə düşür? İlk növbədə valideynin. Onun vəzifəsi yalnız övladı yedizdirib, geyindirib böyütmək deyil. Həm də onu “cəmiyyəti-bəşəriyyə mənafeyinə xidmət edəcək bir dərəcədə hazırlamaq”, ailə və cəmiyyət üçün faydalı, elmi, bacarıqlı, millətsevər bir şəxsiyyət kimi yetişdirməkdir. Bunun yolu isə ancaq yeni tipli məktəbdən, yeni ruhlu təlim ocaqlarından keçir. Təəssüf ki, Rusiya müsəlmanlarının çox az bir qismi bu həqiqəti dərk edir. Ona görə də “füyuzat”çı qələm sahibi müsəlmanları ayılmağa, bu vacib işin mahiyyətini anlamağa çağırır. Bildirir ki, “cocuqların təlimi məsələsi başqa millətlər üçün mühüm isə, bizim üçün əhəmdir” (daha əhəmiyyətlidir).

H.S.Ayvazov qeyd edir ki, son zamanlar müsəlman valideynlər arasında da övladlarına təhsil vermək arzusu ilə bağlı bir “cünbüş”, hərəkət, tərpəniş duyulmaqdadır. Amma təəssüf ki, bizim milli məktəblərimiz yoxdur. Dünyəvi məktəblər rus dilində olduğundan müsəlman valideynlər övladlarını rus dilində oxutmaq məcburiyyətində qalır. Belə bir məcburi hərəkət ikinci, üçüncü fəsad və nöqsanın yaranmasına gətirib çıxarır. Daha doğrusu, rus dilində təhsil alan gənclərin çoxu milli və dini hisslərdən uzaq düşür, “tərbiyəyi-milliyəmizi”, “əhkami-diniyyəmizi” lazımı qədər mənimsəyə bilmir, xalqa və islam etiqadına ögeyləşir. Belə olduqda mənəvi tərbiyədə bir boşluq yaranır. Nəticədə “təlimi-mənəvi yoxluğundandır ki, adəti-milliyə unudularaq millət və milliyət arxaya atılıyor!..” (3, s. 201).

Məqalə müəllifi bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolunu da göstərir. Valideynləri başa salır ki, siz uşaqlarınızı rus dilində oxutmaqdan çəkinməyin. Başqa əlac yoxdur və siz bunu etməlisiniz. Amma uşaqlarda milli və dini hissləri inkişaf etdirmək üçün də çıxış yolu vardır. Bunun üçün iki vasitədən istifadə etmək olar: 1. Rus dilində təhsil alan şagirdə milli dildə dərs keçən xüsusi müəllim tutmaq olar. Bu müəllim məktəbdən sonra müəyyən vaxtlar uşağın milli və dini

istiqlamətdə tərbiyəsi ilə məşğul olar; 2. Evdə, ailədə valideynlərin özləri övladlarının deyilən aspektdə tərbiyəsi ilə məşğul ola bilərlər. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək mümkündür: milli dildə uşaqlara folklor nümunələri danışmaq, ədəbiyyat nümunələri, müxtəlif səpkili kitablar, həmçinin ana dilində qəzet və jurnallar oxutmaq, milli adət-ənənələrlə uşaqları tanış etmək və bunları öyrətmək, milli sənətkarlarımızın əsərləri ilə onları tanış etmək.

Həsən Səbri bəy valideynlərə başqa bir məsləhət də verir. Bildirir ki, gimnaziyalarda oxuyan müsəlman şagirdlərinin valideynləri balalarının milli dili yaxşı öyrənməsi, milli tərbiyəyə yiyələnməsi üçün belə bir yoldan da istifadə edə bilərlər: övladı rusca oxuyan hər on-on beş valideyn öz uşaqlarına qrup halında ayrıca milli müəllimlər də tuta bilər. Bu müəllimlər şagirdlərə ana dilində xüsusi qruplarda dərs deyər.

Göründüyü kimi, “füyuzat”çılar öz məfkurələrinə uyğun olaraq təhsildə müasirlik faktorunu milli və dini faktorla uzlaşdırmağı vacib akt kimi təlqin edirlər.

Müəllif valideynlərə məsləhət görür ki, təhsil zamanı uşaqlarına itaətkar qul kimi baxmasınlar. Onların arzu və istəklərini nəzərə alsınlar, iradələrini zorlamasınlar. Bir peşə, sənət seçərkən də övladlarının istəklərini, bacarıqlarını, qabiliyyətlərini nəzərə alsınlar. O, eyni zamanda əlavə edir ki, təhsil iki mərhələlidir: orta təhsil və ali təhsil. Orta məktəbi (gimnaziyanı) bitirən gənclər ixtisas seçərkən valideynlər mütləq onların arzu, istək və qabiliyyətləri ilə hesablaşmalıdır. Əks təqdirdə həmin müdavimdən kamil mütəxəssis çıxmaz.

“Füyuzat”ın oxuculara təqdim etdiyi (1907, № 13) müəllifi göstərilməyən “Çində asari-tərəqqi” məqaləsində də uzun əsrlərin durğunluğundan sonra Çində baş verən yüksəliş əlamətlərinin səbəbi “maarifin nəşr və təmininə, məkatibin təksirinə” bağlanır. Göstərilir ki, bu qədim ölkədə son əsrlər bir hərəkətsizlik və tənəzzül hökm sürməkdə idi. Yaponların maarif və təhsillə əlaqədar təşəbbüsündən, təcrübəsindən bəhrələnən, ruhlanan çinlilər də yaponlar kimi Avropa ölkələrinə və Amerikaya təhsil dalınca yüzlərlə “sahibi-istedad və qabiliyyət sahibi” olan şagirdlər göndərməyə, həm də özlərinin maarif ocaqlarını yeniləşdirməyə başladılar. Təlim və təhsildə kifayət qədər irəliləyiş əldə etdilər. Belə bir proqressiv addım onlar üçün “mənbəi-tərəqqiyata” çevrildi.

Məcmuədə işıq üzü görən “Ümid” sərlövhəli məqalə (1907, № 15) Orta Asiyanın Urgənc şəhərindən göndərilmişdi. Müəllif Qari ibn Tacəddin burada yığcam şəkildə Orta Asiyadakı “üsuli-cədid” hərəkətindən, onun uğurlu nəticələrindən danışdı. Qeyd edirdi ki, bu yaxın zamanlarda Xivə şəhərində Urgənc Xeyriyyə Cəmiyyəti yeni üsullu iki ibtidai məktəb açacaq. Müəllif bu cür “üsuli-cədid” məktəblərinin inkişarını xalqın ümid yeri kimi dəyərləndirirdi. Eyni zamanda bu işə rəvac verən nüfuzlu, imkanlı şəxsləri alqışlayırdı. Bir nümunə kimi Buxara qazisinin əməlini və sözünü misal gətirirdi. Belə ki, bir imkanlı əfəndi istəyir ki, yeni üsullu məktəb açsın. Bunun üçün qazidən icazə istəyir. Qazi isə

cavab verib deyir: “Üsuli-sövtiyyəmi, yaxud üsuli-cədidəmi? Nasil olsa-olsun, ancaq məktəb açılsın. Məktəb açmaya icazət istəmək lazım degildir” (3, s. 230).

Əhməd Kamal “Füyuzat”dakı (1907, № 19) “Bolqarıstan” məqaləsində Bolqarıstanda yaşayan müsəlman türklərin həyatı, məişəti, güzəranı, ictimai-siyasi həyatdakı mövqeyi, məktəb və maarif işləri və s. barədə məlumat verir. Müəllifin üzərində dayandığı məsələlərdən biri də Bolqarıstan türklərinin maarif həyatı, təhsilə münasibətləri, məktəbdarlıq işləridir. Ə.Kamal acı bir təəssüflə izhar edir ki, “Bolqariya türklərinin məskənət və qəflətlərinə baxılırsa, insan üçün mərhəmət və hiddət etməmək mümkün olmaz” (3, s. 301). Onların vəziyyəti, yaşayışı və cəhaləti Qafqaz müsəlmanlarından daha acınacaqlı, məyusedicidir. Bunun səbəbi isə onların maarifsizliyi, elmə və təhsilə biganə münasibətləridir. Müəllif təəssüflə qeyd edir ki, bolqarların özlərinin çoxlu sayda müasir məzmununda təlim verən maarif müəssisələri olduğu halda, buradakı türklərin məktəblərini barmaqla saymaq olar. Məsələn, əhalisinin böyük bir qismini türklər təşkil edən Varna şəhərində həm oğlanlar, həm də qızlar üçün bir neçə təhsil ocağı (həm gündüz, həm də gecə məktəbləri) olduğuna baxmayaraq müsəlman türklərin cəmi bir rüşdiyyə məktəbi və bir də xeyriyyəçilər tərəfindən açılmış, lakin “viran və birər qaranlıq otaqlardan ibarət” bir neçə ibtidai məktəbi vardır. Həmin ibtidai məktəblər isə şagirdlərə lazımı təlim verə bilmir. Onların yalnız adı məktəbdir. Çünki həmin təhsil ocaqlarında səriştəli pedaqoqlar, bacarıqlı, elmlə müəllimlər deyil, “Bolqariyadakı islam mədrəsələrində köhnə tədris ilə yarımoxumuş” savadsız, elmsiz, şəxslər müdərрисlik edir. Onlar biçarə şagirdlərə heç nə öyrədə bilmirlər.

Ə.Kamal Bolqariya türklərində təhsilin bu cür acınacaqlı vəziyyətdə olmasının nəticə etibarını ilə milli fəlakətə gətirib çıxardığını söyləyir. Qeyd edir ki, maarifsizlik ucbatından öz haqq və hüququnu anlamayan türklər sıxışdırılır, dolaşmaq yeri tapa bilmir və Türkiyəyə köç edir. Beləliklə, Bolqarıstanda türklərin sayı sürətlə azalır. Halbuki onların məktəbləri olsaydı, təlim görsəydilər, cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutar, bir-birinə dayaq olub ata-baba yurdlarını tərk etməzdilər.

“Füyuzat”çılar xalqın gələcəyinin bütünlüklə böyüməkdə olan nəslin sağlam təlim-tərbiyəsi ilə bağlı olduğunu aydın surətdə dərk və iqrar edirdilər. Eyni zamanda xalqın milli mənafeyi ilə əlaqədar bu taleyüklü işdə müəllimin müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyinin də fərqi varırdılar. “Füyuzat”çılara görə yeni tipli məktəbin – təlim və tərbiyə ocağının ən vacib subyekti müəllimdir. Əlverişli ictimai-pedaqoji mühit, yaxşı sinif otağı, yaxşı proqram, dərslər və tədris ləvazimatları ola bilər. Ancaq yaxşı müəllim – icraçı yoxdursa, bunlar faydasızdır. Heç bir səmərəli nəticəyə gətirib çıxara bilməz. Elə buna görə də məcmuənin əməkdaşları müasir məktəb və təlim ideyasını ortalığa atarkən onunla paralel “müasir müəllim” ideyasına da diqqət yetirirdilər. Çağdaş dövrdə müəllimlik peşəsinə, bu peşəyə verilən tələbləri, müəllimin şəxsiyyəti problemini də müzakirə obyektinə çevirir, bu barədə öz mülahizə və qənaətlərini söyləyirdilər.

Əlbəttə, deyilən məsələdə onların fikirləri maarifçilərin, “molla nəsrəddin”çilərin və ümumiyyətlə, tərəqqipərvər ziyalıların baxışları ilə uzlaşırdı.

Bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər. Bütün tarix boyu müəllim – tərbiyəçi və onun şəxsiyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaxşı müəllim həmişə hörmət və ehtirama layiq görülmüşdür. N.Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazır: “Həqiqətən, müəllim cismani ağa, ruhani atadır. İskəndərdən soruşdular: “Atanı çox sevirsen, yoxsa müəllimini?” Dedi: “Müəllimi. Atam məni fani dünyaya gətirmişdir, müəllimim isə mənə əbədiyyət bəxş etmişdir” (9, s. 188).

Bir tərbiyəçi kimi müəllimin şəxsiyyətinə yüksək qiymət verən görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski onun malik olmalı olduğu keyfiyyətlərdən də söz açır. Bu keyfiyyətlər isə çoxcəhətli, mürəkkəb, çətin, məsuliyyətli, lakin həm də şərəflidir. K.D.Uşinski doğru olaraq müəllim – tərbiyəçi şəxsiyyətini belə səciyyələndirir: “Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insanı ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında, bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir; o, insanı bütün yaşlarda, bütün siniflərdə, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmginlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda, bədənə sağlam və xəstə olan vaxt, hədsiz ümidlər içərisində ... öyrənməlidir. O, ən çirkin və ən yüksək işlərin meydana çıxması səbəblərini, ... hər cür ehtiras və hər cür xarakterin tarixini bilməlidir. Yalnız bu zaman o, insan təbiətinin özündə tərbiyə vasitələrini əxz edə bilər – bu vasitələr isə olduqca çoxdur!” (10, s. 98). Deməli, tərbiyəçi – müəllim son dərəcə həssas, ayıq, təcrübəli, bilikli, erudisiyalı, elmi, pedaqoji bacarığa malik, duyumlu bir insan olmalıdır.

Müəllim Bəkirin “Nə kibi müəllimlərə möhtacız?” məqaləsi (1906, № 6) Dərəköylü (Kırım) bir müəllim tərəfindən qələmə alınsa da, ümumiyyətlə, “füyuzat”çıların hazırkı dövrün (“əsri-hazır”ın) müəllimi, onun şəxsiyyəti və səciyyəsi barədə mövqeyini ifadə edirdi. Məqalədə izah olunurdu ki, müasir dövrün ən mühüm problemi olan “təlimi-ətfal” məsələsinin əsas icraçısı, həlledici subyekt, sütunu müəllimdir. Xalqın gələcək taleyi də müəllimlərdən asılıdır. Millətin tərəqqi yolunun əsas çiraqbanları və bayraqdarları müəllimlərdir. “Həyatı-bəşərin kamalı məarifə”, maarifin taleyi isə müəllimə bağlıdır. Müəllif sevinir ki, son zamanlar müsəlmanlar arasında da maarif işlərində, “təlimi-ətfal” məsələsində bir tərəpniş və canlanma hiss olunmaqdadır. Bu, əsl qeyrət və himmət nümunəsidir. Yeni məktəblər açılmaqda, təhsil şəbəkəsi genişlənməkdədir. Lakin təəssüflər olsun ki, həmin maarif ocaqlarında çalışacaq müasir düşüncəli, elmi, bilikli, pedaqoji bacarığa malik tərbiyəçilər çox azdır. Bu, sürət, hərəkət, çeviklik göstərən dövrün inkişaf və tələbindən geri qalmamaq yolunda böyük maneə, dərd və milli ağrıdır. Yeni tipli məktəblərin açılmasını alqışlayan müəllif arxasınca müəllimsizlikdən şikayətlənərək yazırdı: “Nə gözəl qeyrət, nə ali himmət! Bu məkatibin (açılan yeni tipli məktəblər nəzərdə tutulur – K.H.) idarəsi təlim və

tədris və tərbiyəsi icabına görə bir və ya mütəəddid müəllimə tövdi olunuyor. Fəqət o müəllimlər, o mürəbbilər kimlərdir? Onların bu xidməti ifayə iqtidar və ləyaqətləri varmıdır? Elmi-tərbiyəyi-ətfal görmüşmüdür? Üsuli-idareyi-məktəbdən xəbəri varmıdır? Məarif nə deməkdir? Sibyanın tərbiyəyi-diniyyə və fikriyyə-sindən və kəndilərinin nə edənlərindən və iləridə millətə nə kibi xidmətə bulunacaqlarından fikir verməyə iqtidarlara varmıdır? Zənnimə qalırsa, bu övsəfa haiz, bu əfkarə xadim müəllimlərimiz az olmalıdır” (3, s. 92).

Müəllif burada müəllimə aid bir sıra mühüm keyfiyyətləri sadalayır. Həmin keyfiyyətlər hansılardır? Əvvələ, müəllimin öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməyə “iqtidar və ləyaqətləri” olmalıdır. “İqtidar” dedikdə tərbiyəçinin həm fiziki, həm də mənəvi gücü, enerjisi, “ləyaqət” dedikdə isə müsbət və bütöv şəxsiyyət amili nəzərdə tutulur. Tərbiyəçi davranış, rəftar, hərəkət, əməl və sözlərində öz ləyaqətini gözləməyi bacarmalı, bu mənada başqalarına, o cümlədən şagirdlərinə nümunə olmalıdır. İkincisi, həqiqi müəllim “elmi-tərbiyəyi-ətfal” görməli, müasir anlayışla desək, pedaqogika elminə yiyələnməli, onun sirlərini bilməlidir. Onun pedaqoji ustalığı, bilik və bacarığı yoxdursa, belə tərbiyəçi kamil müəllim ola bilməz. Üçüncüsü, müəllim “üsuli-idareyi-məktəbdən” xəbərdar olmalıdır. Başqa sözlə, məktəbi, sinfi, şagird kollektivini idarəetmə üsullarını, kollektivə kompleks halda yanaşmağı, onlarla rəftar qaydalarını bilməlidir. Bunun üçün kollektivin psixologiyasına, istəklərinə, maraqlarına bələd olmalıdır. Dördüncüsü, maarifin və təhsilin fəlsəfəsini, mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini, onun taktika və strategiyasını anlamalıdır. Beşincisi, şagirdlərin dini tərbiyəsini (“tərbiyəyi-diniyyə”) diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Altıncısı, şagirdlərin fikir və hisslərini duymalı, onların gələcəkdə “millətə nə kibi xidmət” göstərmək istədiklərini, buna güclərinin, qabiliyyətlərinin nə dərəcədə olduğunu sezməlidir.

Müəllif bu cür peşəkar müəllimlərimizin cüzi olduğuna təəssüflənir. Bildirir ki, Rusiya daxilində gəzdiyim və gördüyüm yerlərdə müsəlmanlar arasında əsl müəllimlər son dərəcə azlıq təşkil edir. Kadr yoxluğundan bu müqəddəs vəzifə çox yerdə mədrəsələrdə yarımçıq təhsil almış, ərəbcə və türkcə adi ibarə və cümlələri doğru-dürüst oxumağı bacarmayan, savadı və “üsuli-tədrisi” bilməyən, naqis biliyə və düşüncəyə malik şəxslərə tapşırılır. Çarəsizlikdən “böylələrinin təhti-tərbiyələrinə övlad verilib, öylə müəllimlərdən təhsil etdigi elm və tərbiyəsilə millətə xidmət bəkləniliyor” (3, s. 92).

“Füyuzat” müxbiri müsəlmanlar arasında layiqli pedaqoqların azlığının səbəblərini də izah edir. Bildirir ki, müsəlmanlar içərisində də darülmüəllimi, müxtəlif ali məktəbləri bitirib yaxşı müəllim ola biləcək, millətə xidmət edə biləcək “zatlar” vardır. Lakin onların çoxu bu sənətin arxasınca getməyib özlərinə başqa sahələrdə iş tapırlar. Əlbəttə, bunun səbəbləri vardır. Əvvələ, müəllimlikdə aldıkları az maaş onları qane etmir, maddi sıxıntıya düşür edir. İkincisi, “sibyan müəllimi” olub min cür xəstəlik tapırlar. Bu, həmin peşəyə marağı azaldır. Üçüncüsü, qaragüruhun, köhnəpərəstlərin töhmət və tənəsi ilə üzləşirlər. Müəllif bu

işdə ictimai mühiti, camaatı da təqsirkar hesab edir. Müəllimə qayğının ümumxalq işi olduğunu vurğulayır: “Rəvamıdır ki, bir insan həyatını millətinə bəxş və fəda etsin də, müqabilində mükafat bəklər ikən, əncamında o millət onu nəzəri-etibarə almayıb, təzəllül (zəlalət – K.H.) tərki-həyat etməsinə meydan versin!” (3, s. 92).

Müəllim Bəkir Avropada və bizdə müəllimə bəslənilən münasibət və qayğını müqayisə edir. Kütləni başa salmağa çalışır ki, Avropa ölkələri bu yolda bizə bir “ayineyi-ibrətnüma” olmalıdır. Haray salır ki, əgər biz də öz pedaqoqlarımızın, tərbiyəçilərimizin qayğısına qalmasaq, “müsəlmanlar bu aləmə möhnət çəkmək üçün gəlmişlərdir” kimi bir ətalət fəlsəfəsi ilə yaşayıb hərəkət etməsək, süst və batil etiqadlar, düşüncələr içində “qərq və nabud olacağımız zahir və aşkardır”. Bizim zülmətdən və cəhalətdən qurtuluş yolumuz ancaq “müəllimlərimizi islah” və onların “istiqlallarının təminatı ilə biləcəkdir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağazadə F. Müəllimlər ictimainə dair. “İrşad” qəz., Bakı, 1906, № 177, 188
2. Əfəndizadə R. İbtidai savad təlimi haqqında müsəlmanların rəyi. “Novoye obozreniye” qəz., Tiflis, 1893, № 3487
3. “Füyuzat” jurn., (1906-1907). Tam mətni. Təkrarnəşr – Bakı: Çarşioğlu, 2007
4. Hüseynzadə Əlibəy. Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz. “Tərəqqi” qəz., Bakı, 1909, 9, 10 fevral
5. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?, Bakı: Mütərcim, 1997
6. Hüseynzadə Əlibəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973
8. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II c. (1909-1914). Bakı: Şirvanəşr, 2001
9. Tusi X.N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989
10. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1953

РЕЗЮМЕ

Журнал «Фуюузат» (1906-1907) сыграл важную роль в развитии общественно – политической, литературно – культурной и педагогической жизни нашего народа. В журнале опубликованы ряда ценнейшие статьи в связи со школой нового типа, просвещением, учителем и ее личностью. В статье повествуется о данных вопросах. При этом толкуются мнения «Фуюузатистов» о современной школе, учителе и об ее личности. Значимость этих мнений учитываются в развитии педагогической мысли в Азербайджане. При этом раскрыто воздействие этих идей на движение просветителей в начале XX века.

SUMMARY

Fuyuzat magazine (1906-1907) played significant role in development of public political, literary – cultural and pedagogical life of our people. Several valuable articles were published in the magazine in connection with new type of school, enlightenment, teacher and his personality. Followings are indicated in the article. Opinion of Fuyuzatists about modern school teacher and his personality is interpreted. Significance of those opinions is delivered in the development of Azerbaijan pedagogical opinion. Influence of such ideas to enlightenment movement in the beginning of XX century is clarified.

HƏSƏNQULUYEVA K.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN MƏQALƏ VƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ
AİLƏ-MƏİŞƏT PSIXOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ**

Açar sözlər: *Y.V.Çəmənşəminli, Qızlar bulağı, Studentlər, ailə - məişət, qadın, ana, analıq.*

Ключевые слова: *Ю.В.Чеменземинли, Девичий родник, Студенты, семья-быт, женщина, мать, материнство.*

Key words: *Yu.V.Chemenzemini, Girls' spring, Students, family-life, woman, mother, motherhood.*

Azərbaycan ictimai - ədəbi və mədəniyyət tarixində görkəmli folklorşünas, publisist, heykayəçi, tədqiqatçı, tarixçi – alim, gözəl romançı, bir neçə Şərq və Avropa dillərinin bilicisi kimi tanınan Y.Vəzirin yaradıcılığında ailə, qadın – ana, ev tərbiyəsi, ailə - məişət kamilliyi məsələləri mühüm yer tutur. Müasirlərindən heç biri qadın – ana, ailə - məişət problemini onun qədər geniş əhatəli və dərinlən tədqiq etməmiş, heç kim qadının – ananın şərəfini, ləyaqətini onun qədər yüksək qiymətləndirməmişdir. O, Kiyev universitetində tələbə ikən qadın məsələsi, uşaq tərbiyəsi ilə son dərəcədə maraqlanmış, qadın problemləri ilə bağlı müqəddəs kitabları, şərhləri, Rusiyada, Şərqdə və Qərbdə yazılmış kitabları və fəlsəfi əsərləri, tərbiyə sahəsindəki nəzəriyyələri dərinlən öyrənmişdir [2]. Onun bir sıra əsərlərində (“Studentlər”, “Qan içində”, “Qızlar bulağı”), məqalələrində, heykayələrində (“Şaqqulunun xeyir işi”, “Dərdli Züleyxa”, “Qumarbazın arvadı”, “Arvada ixtiyar verilməlidir”, “Arvad əziz məxluqdur”, “Divanə”, “Qız məktəbi açmalı”, “Yuxu”, “Hərrac”, “Ana və analıq” və s.) ailə - məişət psixologiyası məsələləri geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Y.Vəzir dərin elmi faktlar və ümumiləşdirmələr yolu ilə belə bir fikri təsdiq edir ki, ailə cəmiyyətin yaşantısıdır, onu qoruyub saxlayanıdır, cəmiyyətin özəyidir, ailə həyatı qurmaq çox incə və mürəkkəb, həm də çətin, ömürlük məsələdir. Yaxşı, kamil, düzgün ailə qurmaq səadət qapısını tapmaq və açmaq demək-

dir. Ailənin yaranma tarixindən danışan Y.Vəzir mədəşahlıq dövrünün xüsusiyyətlərini, poliqamiyadan monoqamiyaya keçidin çətinliklərini “Qızlar bulağı” romanında inandırıcı misallarla təsvir edir. O, həmin məsələləri təhlil edərkən yeri gəldikcə “insana əsarət zənciri kəsilmə” adət və ayinləri, mühafizəkar ənənələri tənqid etməklə, yaxşı mütərəqqi, yaranmaqda olan “Xoruz”, “Qoç”, “Quzğun”, “Yel” qəbilələri gənclərinin ənənələri yüksək qiymətləndirir. Monoqamiyanı təqdir edən Y.Vəzir qeyd edir ki, qarşılıqlı məhəbbət, sağlam əsaslar üzərində qurulan ailə xoşbəxt həyat sürür, şərəfli, ləyaqətli övladlar tərbiyə edərək müqəddəs ailə sülaləsinin özülünü qoyurlar. Y.Vəzirə görə yaxşı və pis balaların olması olması ailədən, ev tərbiyəsindən asılıdır. O, “Studentlər” romanında, heykəllərində pis övladlar tərbiyə edən ailələri kəskin tənqid edir və göstərir ki, ailə - məişət kamilliyi var – dövlətlə, cavahirətlə ölçülmür. Balanın yaxşısı onun atasından qalma mirasla deyil, onun ağıl və kamalı ilə ölçülür. Övlad üçün ən qiymətli miras yaxşı tərbiyə, kamaldır.

Y.Vəzir İslamın qadına münasibətinə də xeyli yer verir. Dinlərin ən cavanı olan İslamdan əvvəl qədim ərəblər qız uşaqlarını diri – diri yerə basdırırdılar. Bu adəti Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) yox etməyə çalışdı və bununla qızların da Allah məxluqu olduğunu cahil insanlara başa saldı. O, çox arvadlığa qarşı çıxaraq onu məhdudlaşdırırdı. Bu öz dövrü üçün böyük bir inqilab idi. Y.Vəzir haqlı olaraq qeyd edirdi ki, o zamanlardan çox – çox əsrlər keçsə də qadınların vəziyyəti bizim məmləkətdə dəyişilməyibdir. Bizim qadınların halını neçə min il bundan qabaqki Roma, Yunan və Tövrət zamanı qadınların halı ilə müqayisə etsək görərik ki, bizimkilərin indiki halı onların keçmişindən fənadır. Qədim əcnəbi qadınlar asudə nəfəs alırdılar, günəş işığına həsrət deyildilər. Bizimkilər isə mənhus çarşab qaranlığında bunlardan da məhrumdular. Buna görə də xalqımızın böyük oğlu N.Nərimanov 1913-cü ildə Y.Vəzirin “Qanlı göz yaşları” adlı əsərinin nəşrini alqışlayaraq “Möhtərəm Yusif Vəzirin suallarına cavab” məktubunda “Tərəqqi zəncir sevməz, çarşab bizim arvadların zənciridir”, - deyib və belə yazırdı: “...Məncə “İqbal” kimi bir qazetdə elmsiz, yalançı pəhləvanların min məqalələrindən üç-dörd “Qanlı göz yaşları” kimi kitabçalarının meydana gəlməyi əfzəldir [1].

Y.Vəzir qadınların halını təsvir edib, söylədiyi fikirləri dərinə – dərinə əsaslandırarkən özünün dediyi kimi “millətin mənəvi güzgüsü olub, onun fikir və amalını, istedad və kamal dərəcəsini” göstərən el ədəbiyyatı nümunələrindən məharətlə istifadə edir. O, zəngin faktlarla göstərir ki, qadınların halı fənadır, ev tərbiyəsi qüsurudur. Ona görə ki, qadınlar əsarətdədir. Onların təbii vəzifələri, analıq məhv olub gedir. Elm qapıları onların üzünə bağlıdır. O, millətimizin geridə qalmasının səbəbini qadınların bu halda olmasında görür və deyir ki, qadınların tənəzzülü millətin tənəzzülü deyil!? Məgər hükəma dəfəllərlə təkrar edib deməyibmi ki, hər millətin qadınlarının vəziyyəti o millətin mədəniyyət dərəcəsinin ölçüsüdür. O, böyük ürək ağrısı, həyəcanla suallar və nidalarla dövrünün ziyalılarına müraciət edir və qarşıya qoyduğu suallara belə cavab verirdi: Qadın nə

qədər mədəni olsa, nə qədər onun elmi, təhsili mükəmməl, ağıl dairəsi geniş, əri ilə hüquq və ixtiyaratda bərabər olsa bir o qədər həmin qadın tərbiyəli övlad yetişdirmiş olar. Belə tərbiyəli uşaqlardan da gələcəkdə tərbiyəli və fəal insanlar yetişib millətin xidmətində olurlar. Y.Vəzir qadınların vəzifələrinə də diqqət yetirərək qeyd edirdi ki, təbiət qadınları xəlvədə onlara insanların artması, tərbiyəsi və salamatlığı qayğısına qalmaq vəzifəsi verilmişdir. Qadınlar hər cür vəziyyətlərə qatlaşıaraq uşaqların sağlamlığı yolunda öz rahatlıqlarından əl çəkirlər. Uşaq doğulandan sonra qadın yeni bir aləmə düşərək analıq kimi pak bir vəzifəni yerinə yetirir. Qadın üçün yeni bir ailə - fədakarlıq aləmi yaranır. Ana bütün qüvvəsini uşaqların xoşbəxtliyinə sərf edir, ona tərbiyə verir, yaxşını və pisi başa salır. Təbiət anaya fədakarlıq kimi ən qiymətli hədiyyə bəxş etmişdir. Arvadların mənəvi zinətə olan fədakarlıqdan uca heç bir şey yoxdur. Analıq ucadır, əl çatmazdır. Analıq hissi müqəddəsdir.

Y.Vəzir qədim yaponların adətlərini xatırlayaraq onların günəş ilahəsi Amaterasu haqqındakı rəvayəti təhlil edib belə bir nəticə çıxarır ki, günəş dünyaya işıq və istilik bağışlayıb dirilik verən kimi qadın da insanlığa belə bir xidmətdə bulunur. Çox heyif ki, kobud və vəzifəpərəst kişilər qara bulud kimi bu nuru örtüb gizlətmək istəyirlər. Qadınlar üçün çarşablar, qifillər, uca divarlar icad edirlər.

Əsrimiz tərəqqi əsridir, qadını döymək, incitmək, təhqir etmək zamanı çoxdan keçib getmişdir. Qadına hörmət edilməlidir, o buna layıqdır. Y.Vəzir “Saç uzun ağıl gödək” fəlsəfəsini tənqid edərək Avropa və öz millətimizin həyatından gətirdiyi konkret faktlarla sübut edir ki, bu heç də düzgün deyildir. Həmidə xanım Cavanşir öz mülkünü dolandırmaqda, abad etməkdə heçdə kişilərdən geri qalmır. Hənifə xanım Məlikova qız məktəbi açaraq millətimizə tərbiyəli analar yetirir. Həkim Amina xanım Bəradərşah minlərlə qadın və kişiləri müalicə edib və ölümdən qurtarıb. Bütün bunlar təsdiq edir ki, qadınlar da həyatının keşməkeşli işlərində iştirak etməli istiqlalıyyət uğrunda, uşaqların maariflənməsi uğrunda mübarizə aparmalıdırlar.

Analığın zəruri şərtlərini və vəzifələrini təhlil edən Y.Vəzir göstərir ki, sərxoşluq, müxtəlif xəstəliklər övladların şikəst, xəstə olmasına səbəb olur. O statistik məlumatlara istinad edərək göstərir ki, Qərbi Avropadan fərqli olaraq Rusiyada cahillik artıq olduğundan burada uşaq ölümü daha çox olur.

Cismani tərbiyə ilə yanaşı uşağın ruhani və əxlaqi tərbiyəsi də var. Bu da uşaq ananın qucağındaykən başlanır. Əsl tərbiyədə bundan ibarətdir. Ailə tərbiyəsi yaxşı olduqda uşaq gələcəkdə xoşbəxt olur, yaxşı olmasa, evdə tərbiyə görməmiş uşağı məktəb düzəldə bilmir. Y.Vəzir eləburadaca ananın bala ilə necə iş aparmasına, ona nə kimi tərbiyəvi keyfiyyətləri aşılamasına dair maraqlı, bu gün üçün əhəmiyyətli tövsiyələr verir. O qeyd edir ki, uşaqlara düzgün, dəqiq məlumat verilməlidir. Çünki belə məlumatlar uşağın ağılını genişləndirir. Y.Vəzir evdar qadın anlayışını da geniş təhlil edir və göstərir ki, evdarlıq geniş məlumat və böyük məharət tələb edir. Hər qadın evdarlığı bacarmaz, xüsusilə savadsız və

avam qadın. Ev bir məmləkətə bənzəyir və evdar qadın da onun padişahına. Padişah yaxşı olsa, məmləkət də nizam və qaydayla dolanar. Y.Vəzir evdar qadının bu gün də əhəmiyyətini itirməmiş görəcəyi işlərin proqramını verir və qeyd edir ki, qadın oxumuş, savadlı və bacarıqlı olsa ailənin üzünü hər zaman güldürəcək. Kişilərin əksəriyyəti özlərini oda – közə vurub ailəsini dolandırmaq üçün pul qazanırlar. İşdən sonra yorğun halda evə qayıtdıqda ev kişilər üçün gərək bir dincəlmək imkanı olsun. Evdə onlar gərək dərdlərini unudub rahat olsunlar, özlərini xoşbəxtlik aləmində hiss etsinlər. Kişi üçün bu xoşbəxtliyin reallaşmağı qadının kimliyindən asılıdır. Kişi axşam evə gəldikdə evi təmiz, yeməyi hazır və uşaqlarını tərbiyəli gördükdə əlbəttə dərdlərini unudur. Həyat yoldaşının xoş rəftarı və uşaqlarının mehribanlığı kişi üçün böyük xoşbəxtlikdir. Y.Vəzir qadını millətin fəxri hesab etmiş, sağlam ailənin məhək daşını ağıllı, ziyalı qadınların yetişməsində görmüşdür. O ideal hesab etdiyi belə bir qadının obrazını “Studentlər” romanında böyük bir məhəbbətlə təsvir etdiyi tələbə qız Fatma xanımın timsalında vermişdir. Yazıçı bunu tələbə Xəlilin ad gününə toplanmış gənclərin məclisində Səlimin dili ilə belə təsvir edir:

- “Qaranlıq bir gecə idi. Xalq tamam yatmışdır. Təkcə bir gənc yuxudan oyanıb səhəri gözləyirdi. O... sübhün əlaməti olan dan ulduzunu axtarırdı. Lakin ulduzdan əsər görməyərək məyus bir halda yatağına uzanırdı. Yatmaqdan usanmışdı. İztirab içində çırpınaraq işıq arayırdı. ...Ey münəvvərlər, qaranlıq hökumuranlığı artıq bitmişdir. Dan ulduzunu görürsünüzmü! (əlini Fatma xanıma uzatdı). Sübh yaxınlaşır, günəş çıxacaq, həyatverici şüası yeni aləmi təsvir edəcək. Ey xalqın ümidi! Ey sevgili bacımız! Mübarək qədəmləriniz xeyirli olsun!” [3].

Y.Vəzir qadının zövcəlik həyatını geniş təsvir edərək deyir ki, ər və arvad iki yoldaşdır. Nigah ömürlük dostluq deməkdir. Nigah qarşılıqlı sevgiyə, təsvirə əsaslanır və ər və arvad arasında mənəvi birliyə çevrilir. Y.Vəzir “Qızlar bulağı” əsərində deyirdi ki, eşq atəşdir, yanaraq iki qəlbin alovunu bir – birinə qovuşdurur. Eşq ruh məbədlərində yanan əbədi məşəldir. Qarşılıqlı eşq totem qədr müqəddəsdir. Eşq varlıq çeşməsinin müsəlsəl axını, əbədiyyətin təməl daşındır. Ata və ana üçün ən böyük səadət övladının salamat və xoşbəxt olmasıdır. Qadının üç mühüm vəzifəsini “analıq, evdarlıq, zövcəlik” qeyd edən Y.Vəzir göstərir ki, bu vəzifələr çətinliklidir və bu vəzifələri ağıl el işığı ilə nurlanmış kamil və bilikli qadınlar yerinə yetirə bilər. Savadlı, elmi qadınlar kişiləri evə, uşaqların tərbiyəsinə bağlaya bilər. Alman filosofu F.Nitşe nigahı uzun bir səbətə oxşatmaqda haqlıdır. Nigah vaxtında özünü sual verin; görün evləndiyiniz qadınla qocalanadək söhbət etməyə qadir ola biləcəksinizmi? Çünki nigahda hər şey ötəri olur və vaxtın çoxunu söhbət məşğul eyləyir. Ailə üzvləri savadlı oxumuş olduqda ər-arvad tərəzisi həmzəvi olur. Buna görə də qadınlara təhsil verilməlidir. Çünki onların xoşbəxtliyi elmlə bağlıdır. Y.Vəzir qız məktəblərində hansı fənləri keçməyi, nələri öyrətməyi də müəyyən edir. Onun fikrincə qız məktəblərində analığa, evdarlığa, zövcəliyə və bəzi iqtisadi məsələlərə artıq nəzər yetirilməlidir.

Qadınların avamlığını yox etmək üçün nizamlı, geniş proqramlı qız məktəbləri lazımdır. Məktəblərdə başqa fənlərlə yanaşı pedaqogika, gigiyena, fiziologiya, kimya və gimnastikaya diqqət yetirilməlidir. Anaya tibbə dair məlumat vacibdir. Y.Vəzir məktəblər yanında böyük mətbəxlər tikdirib qızlara biş-düslər hazırlamağı, paltar yumağı, biçməyi, tikməyi, əl işləri, xana toxumağı, öyrətməyi zəruri sayır. Kənd məktəblərində isə bağçılıq, mal-qara bəsləmək, toyuq-cücəyə baxmaq, barama qurdu və arı saxlamaq öyrədilməlidir. Məktəb proqramları elə tərtib olunmalıdır ki, məktəb ömrümüzünü işıqlandırsın, bizi xoşbəxtlik və rahatlığa çıxartsın. Adi paltar yumaq da savad tələb edir.

Yeni məktəblərdə qızlara sənət öyrətməyə xüsusi fikir verilməlidir. Sənət qızlar üçün vacibdir. Sənətin ən üstün faydası odur ki, qadınlığı özgələre möhtac olmaqdan qurtarır. Sənət yazıq və kimsəsiz qızları çətinlikdən xilas edir; - öz əli, öz başı olur, namusunu da gözləməyə qadir ola bilir.

Y.Vəzirin həmin fikirləri bugünkü məktəb məsələləri, təlim – tərbiyə məsələləri ilə daha çox səsleşir. Y.Vəzir “homoferez” (vəhşiləşmiş insan) faktlarını təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir ki, anasız uşaq çətin böyüyür, tərbiyəsiz olur. Analı uşağın tərbiyəsi olmasa, ona da anasız demək düzgün olar. Nadan anaya ana demək yaraşmaz. Analıq yalnız uşağı dünyaya gətirmək deyil. Ana insanlara fiziki və mənəvi dirilik verən qadına deyilir. Elm və çox bilik əldə etməklə kamilliyə çatan qadın anadır. Ana cəmiyyət üçün yararlı övladlar tərbiyə edən qadındır. Tərbiyə verib böyütdüyü övladı ata və anasının başını uca edir, xoş əxlaqlı, elm və istedadı ilə hamının rəğbətini qazanırsa, belə qadın əsl anadır.

Y.Vəzir görkəmli şəxsiyyətlərin həyatına dair maraqlı faktları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, analar savadlı və elmlə olsalar öz övladlarının qabiliyyət və istedadının üzə çıxmasına nail olurlar. Ana savadsız və avam olsa övladların istedad və qabiliyyəti məhv olub gedir. O, böyük bir ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, islam aləmində bir nəfər də olsun yeni bir şey ixtira və icad etməyib. Avropada nə qədər insanlar qanunlar kəşf etmiş, ixtira və icadlar etmişlər. Məgər aləmi - islamda, bizlərdə qabil və mahir uşaqlar yodurmu? – Vardır, lakin onlar ev tərbiyəsinin yoxluğundan və yaşadıkları mühitin müzür havasından istedadlarına meydan tapa bilmirlər. Avam qadınların dövlətindən işıqlar qaranlığa dönür. Y.Vəzir qeyd edir ki, Avropa millətində belə deyil, analar hamıdan birinci öz övladlarının qabiliyyət və istedadını görürlər. Buna dəlil Şiller, Höte, Şenye, Lamartin, Herbart kimlərinin tərcümeyi – hallarıdır. O, yana – yana yazır ki, hərgah Şillerlər, Hötelər bizim qadınların tərbiyəsi ilə böyüsə idi, baqqaldan ya hanbaldan biri olub adları çoxdan itib getmişdi. Deməli, qadınlar təhsil almalı, elm öyrənməli, ailə - məişət həyatının kamilliyinə nail olmalıdırlar [2].

Y.Vəzir “Ana və analıq” əsərinin sonunda həqiqi ananın kamilliyini açıb göstərir. Nizamlı, milli bir məktəb qurtarmış, çox bilikli, açıq fikirli bir qadın təsəvvür edin. Bu anadır. Ananın qəlbi dili ilə, dili də qəlbi ilə müvafiqdir. Həqiqi ana həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən sağlam olar. Ana salamat və tərbiyəli

balalarını göstərib həmişə fəxrlə deyir: - bu övladlar mənimdir. Ana belə hesab edir ki, övladsız onun diriliyi meyvəsiz bir ağac kimidir. Ana kamildir, asudəlik onun əxlaqını pozmaz, namus ona övladları qədər qiymətli və əzizdir. Ananın zinəti həyatdır, həya bir gözəl tacdır, qadın bu tacı başına qoymasa, analıq mülkünə sultan olmağa layiq görülməz. Əsil, həqiqi ananın bər – bəzəyi, ev – eşiyin səliqəsidir, uşaqlarının təmizliyi və tərbiyəsidir, ailə qarşısında açdığı bol nemətin süfrəsidir. Həqiqi ana milli bayramları təntənə ilə qeyd etməyi, musiqini dinləməyi, mətbuatdan xəbər tutmağı bacarır. Ana xalqının ucalığına, ağıl və istedadına şükürlər edər. Ana övladlarına xalqını tanımaq üçün müxtəlif mövzularda söhbətlər edir, təbiətin gözəlliyini onlara nişan verir. Uca dağların heybətini, çayların lətif şırıltısını, sabahın pak şəhləri ilə bəslənmiş qönçələri, göylərin bakir səhəri, incə buludları, tül dumanları, gecələr dərin və nəhayətsiz göyün sirri ilə əhatə olunmuş ulduzları balalarına tanıtməqlə onların ürəyində həqiqi bir dünyapərəstlik hissi oyadır. Ana insaniyyətin məşəl aparanıdır. Ana nə qədər elmlə, qabil və kamil olsa, bir o qədər insanlığın getdiyi yolu lazımınca işıqlandırmağa qadir olar. Ərlə arvad hər bir ailənin özəyidir, onun qanadlarıdır. Bu özək və qanadlar sağlam və möhkəm olduqda onların üzərində saf pöhrələr yetişir, qol – budaq açıb pərvazlanır.

Beləliklə, şagirdlər təlim prosesində dərk edirlər ki, ailənin qurulması bir tərəfdən nəslin davamı, digər tərəfdən gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət edirsə, bu iki vəzifədən onun üçüncü bir müqəddəs vəzifəsi meydana çıxır. Bu vəzifə ailədə böyüyən uşaqların qocalmaqda olan valideynlərinə hörmət və qayğısıdır. Hər bir gənc yaşlı nəslin nümayəndələrinə hörmət etməlidir. Ona görə də gəncləri ailə həyatına hazırlayarkən təkcə onların öz ailə büdcəsi və s. haqqında deyil, gələcəkdə onlara hörmət və qayğı göstərə biləcək övladların düzgün tərbiyəsi haqqında da danışmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildlik, I cild. Bakı, Azərnəşr, 1971, s.111-112.
2. Talıbov Y.R. Sadıqov F.V. Quliyev S.M. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri, Bakı, "Ünsiyyət", 1998, s. 98-104.
3. Y.Vəzir. Əsərləri, II cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1976, s.135.

РЕЗЮМЕ

Ю.В.Чеменземинли отмечает, что семьи, построенные на здравых смыслах, где царит взаимная любовь бывают счастливыми, воспитывают здоровых детей и сохраняют семейный очаг. По мнению автора, воспитание детей зависит от семейного воспитания. Брак основывается на взаимной любви. В произведении Ю.В.Чеменземинли «Девичий родник» автор говорит, что любовь – это огонь, объединяющий два сердца. Любовь – это горящий вечный огонь в духовном храме.

SUMMARY

J.V.Chemenzemlinli notes that families built on common sense, where mutual love reigns, are happy, bring up healthy children and preserve a family hearth. According to the author, the upbringing of children depends on family upbringing. Marriage is based on mutual love. In the work of Yu.V. Chemenzemeli "The Girl's Spring" the author says that love is a fire that unites two hearts. Love is a burning eternal flame in a spiritual temple.

PƏLƏNGOV Ə.

*Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, Matematik ve Enformatik Fakültesi,
Uygulamalı Matematik ve Enformatik Bölümü*

ATILLA BİNGÖL

Fırat Üniversitesi, Bilgi İşlem Daire Başkanlığı, Elazığ / Türkiye

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİLGİSAYAR KAYGI DÜZEYLERİ İLE DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ ARASINDAKI İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Anahtar Sözcükler: bilgisayar, bilgisayar kaygısı, bilgisayar kaygı ölçeği

Açar sözlər: kompüter, kompüter qaygısı, kompüter qayğı miqyası

Ключевые слова: компьютер, компьютерная тревога, компьютерная шкала тревоги.

Keywords: computer, computer anxiety, computer anxiety scale

Günümüzde toplumların ihtiyaç duyduğu birey nitelikleri değişmiştir. Teknolojinin etkisiyle sürekli değişen ve gelişen bilgi karşısında var olan teknolojiyi kullanmak, birey için bir ayrıcalık değil zorunluluk halini almıştır. Bu ortamda yer alan bireylerin bilgiye nasıl erişilebileceğini bilen, gerektiğinde bilgilerini ihtiyacına yönelik kullanabilen ve yeni bilgiler üretebilen nitelikte olmaları istenmektedir (Geçer ve Dağ, 2010: 20).

Bilgisayar ve iletişim teknolojileri bankacılıktan ticarete, iletişimden eğitime kadar pek çok alanda yaygınlaşmaya devam etmektedir. Bu durum pek çok insanın doğrudan ya da dolaylı olarak bilgisayar kullanımına ilişkin bir deneyim yaşamasına aracı olmaktadır. Ancak herkes bilgisayar kullanırken kendini rahat hissedememekte dahası bilgisayarlar ile etkileşim kurmaya gereksinim duyduğunda çoğu kez korku, stres ve iş yaşantısındaki kontrolünü kaybedeceği gibi duygu-

lar yaşayarak bu teknolojiyi kullanmaya karşı direnç göstermektedir. Başka bir deyişle bilgisayarlara ilişkin bir kaygı durumu yaşamaktadır. (Öztürk, 2013: 275).

Goldstein, Dudley, Erickson ve Richer (2002) çalışmalarında bilgisayar kaygısının psikolojik boyutunu bilgisayara ilişkin tutum, benlik algısı, özyeterlik, kişilik tipleri ve bilgisayardan kaçınma gibi psikolojik ve duygusal özelliklerin oluşturduğunu; Durndell ve Haag (2002), Namlu ve Ceyhan (2002) ise önceki deneyimlerin, bilgisayar kullanım sıklığının, bilgisayara başlama yaşının ve bilgisayara sahip olma gibi doğrudan bilgisayarla ilişkili olan özelliklerin bilgisayar kaygısının işlevsel boyutunu oluşturduğunu ifade etmişlerdir. (Öztürk, 2013: 276).

Çavuş ve Günbatır (2008: 107), bilgisayarların verimli şekilde kullanıldığında hayatın her alanında bireylerin işlerini kolaylaştırabildiğini, kullanamama veya kendini yetersiz hissetme durumunda ise hayatı kolaylaştıran bir cihaz olma durumundan çıkarak, yeni bir problem şeklinde bireyin yaşamında yer alabileceğini vurgulamışlardır.

Eğitim kurumlarından; günümüz toplumunun ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünün yetişilebilmesi için, bilgi becerileriyle donatılmış, teknolojiyi kullanabilen ve kendi kendine öğrenebilen bireyleri yetiştirmesi beklenmektedir (Akkoynlu ve Kurbanoglu, 2003: 1). Ülkemizin Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesinde; Eğitim alanında, bireyin yaratıcılık ve hayal gücünü geliştiren; bireysel farklılıkların gözetilmesi ve değerlendirilmesi ile her bireyin özellikleri doğrultusunda en üst düzeyde kendini geliştirebildiği; zaman ve mekan kısıtlarından arınmış, kendi özgün öğrenme teknolojilerini yaratmış ve değişim esnekliğiyle kendini yenileme gücüne sahip; öğrenme ve insan odaklı bir eğitim sistemine sahip olmak gerekliliği vurgulanmıştır (Tübitak, 2004: 9).

Çalışma sonucunda elde edilen bulguların, üniversiteye yeni başlayan ve farklı deneyimlere sahip öğrencilerin bilgisayar kullanmaya karşı duydukları kaygı düzeylerinin bazı değişkenlere göre belirlenmesinin bu kaygıların giderilebilmesi yönünde, eğitim ve iş bulma süreçlerinde de verimliliği artırabilmesi yönünde faydalı olabileceği söylenebilir.

Bu araştırma, üniversite 1. sınıf öğrencilerinin bilgisayarlara karşı duydukları kaygının belirlenmesi ve kaygı düzeylerinin; cinsiyet, bilgisayar veya benzeri taşınabilir cihaz sahipliği, öğrenim görmekte oldukları fakülte veya meslek yüksekokulu değişkenleri arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın çalışma evrenini; Üniversitelerde öğrenim gören Temel Bilgi Teknolojileri dersini alan öğrenciler, örneklemini ise; 2015-2016 eğitim-öğretim yılı güz döneminde Fırat Üniversitesinin çeşitli fakülte ve yüksekokullarında öğrenim gören ve Temel Bilgi Teknolojileri dersini alan 1. sınıf öğrencileri oluşturmuştur.

Evrenden örneklem seçmek için fakülte ve meslek yüksekokullarının öğrenci sayıları belirlenerek, öğrenci sayısına göre Basit Tesadüfi Örnekleme (BTÖ) yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada belirtilen amaca ulaşılması için gerekli

olan veriler Çavuş ve Günbatar (2008) tarafından geliştirilen "Bilgisayar Kaygı Ölçeği" ve araştırmacılar tarafından oluşturulan "Demografik Bilgi Formu" olmak üzere iki bölümden oluşan çevrimiçi (on-line) anket tekniği ile elde edilmiştir. Araştırmada verilerin analizinde tanımlayıcı istatistik teknikleri, tek yönlü varyans (ANOVA) analizi, t-testi ve CHAID analizi uygulanmıştır.

Kayri ve Boysan (2010)'a göre CHAID analizi sonucunda elde edilen regresyon denklemi, bilinen klasik varsayımlardan (normallik, doğrusallık, homojenlik vb.) bağımsız tutulmaktadır. Çünkü güçlü bir öteleme algoritması (iteration algorithm) ile bütün olan evren birden fazla alt düğümlere (node) bölünebilmektedir. CHAID analizinde bağımlı ve bağımsız değişkenlerin tümünün aynı tip ölçekle ölçülmüş olmasına gerek bulunmamaktadır. Bu nedenle CHAID analizi parametrik olan ve parametrik olmayan (nonparametrik) ayrımını ortadan kaldırmakta ve istatistiksel olarak yarı parametrik (semi-parametric) bir özellik taşımaktadır. CHAID analizi özellikle bağımsız değişkenlerin birbirleriyle olan ilişki ve etkileşimleri konu edildiği için değişkenler arasındaki bağımlılığı ele alan ki-kare (X^2) istatistiği kullanılmaktadır (aktaran Üngüren ve Doğan, 2010: 42).

Çalışmadaki istatistiksel analizlerde anlamlılık düzeyi ".05" olarak belirlenmiştir.

Yedi sorudan oluşmaktadır. Bu sorular araştırmaya katılanların cinsiyetlerini, yaşlarını, fakülte veya yüksekokullarını, memleketlerini, şu an ikamet ettikleri yeri, öğrenim görmekte oldukları bölüm veya programın puan türünü, bilgisayar veya taşınabilir cihaz sahipliğini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Çavuş ve Günbatar (2008) tarafından geliştirilen ölçek 20 maddeden oluşmaktadır. Yanıtlar, 5'li likert tipi olarak "Çok Fazla...5, Hiç...1" şeklinde puanlanmıştır. Kullanılan ölçeğin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı 0.883 olarak bulunmuştur.

Temel Bilgisayar Teknolojileri dersini alan Fırat Üniversitesi 1. Sınıf öğrencilerinin Bilgisayar Kaygısı Ölçeği puanları ile bilgisayar veya taşınabilir cihaz sahipliği değişkeni arasında ilişki olup olmadığını belirlemek için CHAID; cinsiyetleri ve eğitim gördükleri fakülte veya meslek yüksekokulu değişkenleri arasında ilişki olup olmadığını belirlemek için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve t-testi kullanılmıştır. Varyans analizinin anlamlı çıktığı durumlarda, farkın hangi gruptan kaynaklandığını tespit etmek için Scheffe tekniği kullanılmıştır.

Aritmetik ortalamaların aralığını belirlemek amacıyla 5 sütun 4 aralık mantığından hareket edilmiştir. Bu aralığın değeri $4/5 = 0.8$ 'dir. Buna göre:

1.00 - 1.79 : arası Hiç (çok düşük)

1.80 - 2.59 : arası Az (düşük)

2.60 - 3.39 : arası Kısmen (orta)

3.40 - 4.19 : arası Çoğunlukla (yüksek)

4.20 - 5.00 : arası Çok Fazla (çok yüksek) şeklinde ifadelendirilebilir.

Bu bölümde araştırma sorularına uygun olarak verilerin analizi sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo-1. Çalışmaya katılanların öğrencilerin demografik dağılımı

Fakülte / Meslek Yüksekokulu	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu	67	16,1	16,1
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu	14	3,4	19,5
Eğitim Fakültesi	75	18,1	37,6
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi	151	36,4	74,0
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	49	11,8	85,8
İletişim Fakültesi	59	14,2	100,0
Toplam	415	100,0	
Bilgisayar veya Taşınır Cihaz Sahipliği	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Yok	118	28,4	28,4
Sadece Bilgisayar	41	9,9	38,3
Taşınabilir Cihaz	137	33,0	71,3
Her İkisi	119	28,7	100,0
Toplam	415	100,0	
Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kız	245	59,0	59,0
Erkek	170	41,0	100,0
Toplam	415	100,0	

Çalışmaya katılan 415 öğrencinin demografik dağılımı Tablo-1’de olduğu gibidir.

Tablo 2. Bilgisayar Kaygısı Ölçeği puan ortalaması

N		Ortalama	Std.Sapma
415	Cinsiyet	1,41	0,492
	Bilgisayar veya benzeri taşınabilir cihaz sahipliği	2,62	1,175

Tablo 2’ye göre öğrencilerin kaygı düzeylerinin cinsiyete göre puan ortala-

ması 1,41 iken, cihaz sahipliğine göre 2,62 olduğu görülmüştür. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 5'dir. Bu sonuç, Fırat üniversitesi 1. Sınıf öğrencilerinin bilgisayar kaygılarının puan ortalamasının cinsiyete göre düşük, cihaz sahipliğine göre orta düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo-3. Bilgisayar Kaygı Düzeyleri ile cihaz sahipliği varyans analizi

		Kareler Top- lamı	s.d	Kareler Ortala ması	F	P
S.2-Biraz bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat etmek beni kaygılandırır.	Gruplar arası	21,142	3	7,047	4,708	,003
	Gruplar içi	615,230	411	1,497		
	Toplam	636,371	414			
S.8-Bilgisayarın toplumda artan rolü ile ilgili haber programları izlemek veya dinlemek beni kaygılandırır.	Gruplar arası	10,859	3	3,620	2,869	,0036
	Gruplar içi	518,577	411	1,262		
	Toplam	529,436	414			
S.10-Bilgisayar çıktığında bilgiye ulaşamamak beni kaygılandırır.	Gruplar arası	14,599	3	4,866	2,554	,050
	Gruplar içi	783,199	411	1,906		
	Toplam	797,798	414			

Farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testinin sonuçlarına göre;

- “Biraz bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat etmek beni kaygılandırır.” sorusu ile bilgisayar (PC, notebook) ve taşınabilir cihazın (Akıllı Telefon, Tablet vb.) her ikisine sahip olanların kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır.

- “Bilgisayarın toplumda artan rolü ile ilgili haber programları izlemek veya dinlemek beni kaygılandırır.” sorusu ile sadece taşınabilir cihaza sahip olanların kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır.

- “Bilgisayar çıktığında bilgiye ulaşamamak beni kaygılandırır.” sorusu ile sadece bilgisayara sahip olanların kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır.

Tablo-4. Bilgisayar Kaygı Düzeyleri ile bölüm değişkeni varyans analizi

		Kareler Toplamı	s.d	Karele r Ortala ması	F	P
S.2-Biraz bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat etmek beni kaygılandırır.	Gruplar arası	23,312	5	4,662	3,110	,009
	Gruplar içi	613,059	409	1,499		
	Toplam	636,371	414			
S.8-Bilgisayarın toplumda artan rolü ile ilgili haber programları izlemek, dinlemek beni kaygılandırır.	Gruplar arası	19,325	5	3,865	3,099	,009
	Gruplar içi	510,111	409	1,247		
	Toplam	529,436	414			
S.13-Bilgisayar kullanmak beni kaygılandırır.	Gruplar arası	18,174	5	3,635	2,500	,003
	Gruplar içi	594,559	409	1,454		
	Toplam	612,733	414			

Farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testinin sonuçlarına göre;

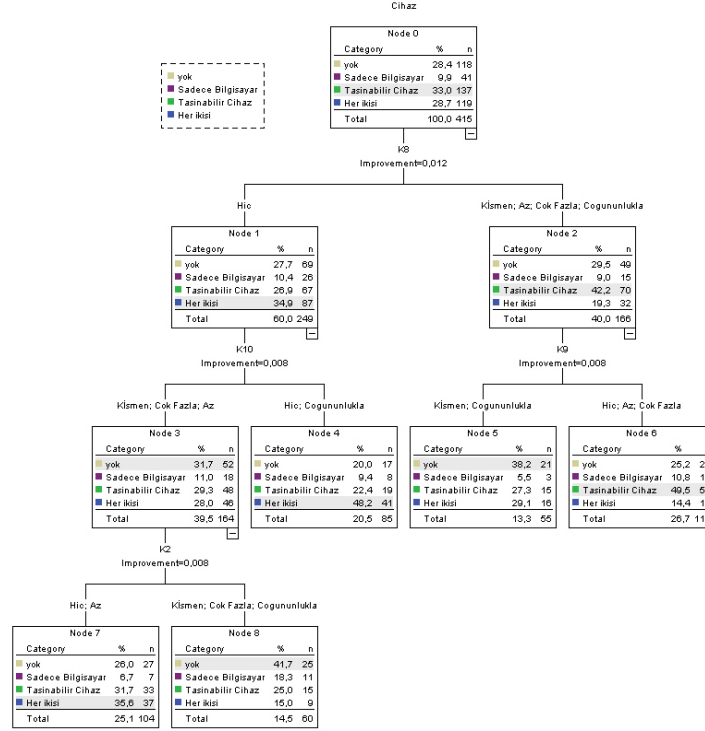
- “Biraz bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat etmek beni kaygılandırır.” sorusu ile “İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi” ve “İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi” öğrencilerinin kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır. Ayrıca “Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu” ile “İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi” öğrencilerinin kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır.
- “Bilgisayarın toplumda artan rolü ile ilgili haber programları izlemek veya dinlemek beni kaygılandırır.” sorusu ile “Eğitim Fakültesi” ve “İletişim Fakültesi” öğrencilerinin kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır. Ayrıca “İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi” ile “Eğitim Fakültesi” öğrencilerinin kaygı düzeyleri arasında da ilişki vardır.
- “Bilgisayar kullanmak beni kaygılandırır.” sorusu ile “Eğitim Fakültesi” ve “İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi”, “Eğitim Fakültesi” ve “İletişim Fakültesi”, “Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu” ve “İletişim Fakültesi” öğrencilerinin kaygı düzeyleri arasında ilişki vardır.

Tablo-5. Bilgisayar Kaygı Düzeyleri ile cinsiyetleri arasındaki t-testi sonuçları.

	F	Sig.	Cinsiyet	$\bar{X}$	ss	t	s.d
S.12- Bilgisayar programlarını yazmayı öğrenmek beni kaygılandırır.	3,797	,050	Kız	1,95	1,234	2,365	413
			Erkek	1,68	1,052	2,433	
S.15- Bilgisayarların kullanımı ile ilgili toplantılara (çalışmalara) katılmak beni kaygılandırır.	8,058	,005	Kız	1,92	1,268	1,732	413
			Erkek	1,72	0,986	1,811	
S.18- Bilgisayar kullanımı ile ilgili ders almak beni kaygılandırır.	5,922	,015	Kız	1,71	1,154	1,368	413
			Erkek	1,56	0,960	1,413	
S.19- Bilgisayar terminolojisini öğrenmek beni kaygılandırır.	11,231	,001	Kız	1,99	1,271	2,935	413
			Erkek	1,65	0,969	3,080	

($t_{(413)}$ p< 0.05)

Bilgisayar kaygısı cinsiyete göre incelendiğinde kızların kaygı düzeyleri 4 soruda belirleyici olmuştur; “Bilgisayar programlarını yazmayı öğrenmek beni kaygılandırır.” sorusunda ($X=1,95$) erkeklere ($X=1,68$) göre anlamlı derecede yüksek olduğu görülürken; “Bilgisayarların kullanımı ile ilgili toplantılara (çalışmalara) katılmak beni kaygılandırır.” sorusunda ($X=1,92$) erkeklere ($X=1,72$) göre anlamlı derecede yüksek olduğu, “Bilgisayar kullanımı ile ilgili ders almak beni kaygılandırır.” sorusunda ($X=1,71$) erkeklere ($X=1,56$) göre anlamlı derecede yüksek olduğu, “Bilgisayar terminolojisini öğrenmek beni kaygılandırır.” sorusunda da yine ($X=1,99$) erkeklere ($X=1,65$) göre anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, kız öğrencilerin bilgisayar kaygısının erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu biçiminde yorumlanabilir.

Öğrencilerin bilgisayar veya taşınabilir bir cihaz sahipliğine göre kaygı durumları incelendiğinde; ölçeğin “Bilgisayarın toplumda artan rolü ile ilgili haber programları izlemek veya dinlemek beni kaygılandırır.” ile ifade edilen 8.sorusu en belirleyici soru olarak ortaya çıkmıştır. Bu soruya yanıt verenler 2 alt kümeye ayrılmış ve “Hiç” kaygı duymam diyenlerin oranı %60 , “Az, Kısmen, Çoğunlukla, Çok Fazla” kaygı duyarım diyenlerin oranı ise %40 olarak elde edilmiştir.

8. soruda hiç kaygı duymam diyen %60’lık grup “Bilgisayar çöktüğünde bilgiye ulaşamamak beni kaygılandırır.” ile ifade edilen 10. sorusunda yine 2 alt kümeye ayrılmış ve %39,5 oranında “Kısmen, Çok fazla, Az” kaygı duyarım cevabı elde edilmiştir. Ancak %39,5 oranında “Kısmen, Çok fazla, Az” kaygı duyarım cevabı veren bu grup ölçeğin “Biraz bilgisayar bilmeyi gerektiren bir iş müracaat etmek beni kaygılandırır.” ile ifade edilen 2. sorusuna %25,1 oranında “Hiç, Az” kaygı duyarım cevabını vermişlerdir.

Ölçeğin en belirleyici sorusu olan 8. sorusuna “Az, Kısmen, Çoğunlukla, Çok Fazla” kaygı duyarım diyen %40’lık grup 9. soru olan “Bilgisayar basında çalışanları izlemek beni kaygılandırır” sorusunda %13,3 oranla “Kısmen, Çoğunlukla”, %26,7 oranla “Hiç, Az, Çok fazla” kaygı duyarım cevabını vermişler ve alt kümeler bu soruda sonlanmıştır.

Araştırma bulguları; üniversiteye yeni başlayan öğrencilerin bilgisayarlar karşısında yaşadıkları kaygı düzeylerini belirlemek için uygulanan Bilgisayar Kaygısı Ölçeği analiz sonuçlarına göre Fırat Üniversitesi 1. Sınıf öğrencilerinin bilgisayar kaygı düzeylerinin orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Araştırmada yapılan istatistiki analizler neticesinde öğrencilerin cinsiyete göre kaygı düzeyi puanı düşük, cihaz sahipliğine göre ise orta düzeyde olduğu gözlemlenmiştir.

Araştırmada; yapılan varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre bir bilgisayar veya taşınabilir cihaz sahibi olan öğrenciler gelecekte bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat edeceklerini düşündüklerinde bilgisayar kaygısı yaşamaktadırlar. Ayrıca t-testi sonuçlarına göre kız öğrencilerin bilgisayar kaygı düzeyleri erkek öğrencilerin bilgisayar kaygı düzeylerinden daha yüksek çıkmıştır.

Bu araştırmadaki bulgu ile benzer sonuçlara ulaşan bazı araştırmacılar, kızların daha yüksek bilgisayar kaygısına sahip olmalarını feminist bir yaklaşımla açıklayarak (Turkle, 1995), teknolojik araçların erkek egemen bir anlayışla ve daha çok da askeri amaçlı kullanıldığını, insanların yararı yönünde daha az kullanıldığını; bu nedenle kızların, teknolojiye ve dolayısıyla bilgisayar kullanımına karşı daha uzak durduklarını savunmaktadırlar (aktaran Öztürk, 2013: 283).

Ayrıca araştırmacının CHAID analizi sonuçlarına göre; bir bilgisayar veya taşınabilir cihaza sahip olmayanlar hem gelecekte bilgisayar bilmeyi gerektiren bir işe müracaat edeceklerini düşündüklerinde hem de kullandığı bilgisayarın bozulması durumlarında en yüksek kaygıyı yaşamaktadırlar. Diğer yandan kendi bilgisayarı veya taşınabilir bir cihaz sahibi olanların ise bu yöndeki kaygı düzeyleri daha düşük bulunmuştur.

Araştırmadaki bu bulgular bilgisayar kaygısına ilişkin yapılan bazı çalışmaların sonuçları ile de benzerlik göstermektedir; Bahar ve Kaya (2013: 78) kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre, bilgisayarı olmayan öğrencilerin bilgisayar sahibi olanlara göre, bilgi teknolojilerine (BT) erişim olanakları düşük olan öğrencilerin erişim olanakları çok daha iyi olanlara göre, bilgisayar teknolojileri konusunda daha yüksek düzeyde kaygı taşıdıklarını ve BT ile ilgi sorunları çözmede kendilerini daha zayıf hissettiklerini vurgulamışlardır.

Üniversite öğrencilerinin bilgisayar destekli ve uygulamalı derslerin saatlerinin artırılması; bilgisayar laboratuvarlarının ve öğrencilerin serbest zamanlarında kullanabileceği bilgisayar sayılarının artırılması; bilgisayar destekli derslerde öğrencilere hata yapma esnekliği verilmesi (Çırakoğlu O. C., 2004: 17) öğrencilerin bilgisayar kaygılarını en aza indirebileceği söylenebilir.

Ayrıca; çalışma, anket yapılan üniversite ve bölümlerdeki öğrencileri temsil etmekle birlikte, diğer üniversitelerde de farklı değişkenler ile yapılacak benzer araştırmalardan elde edilecek sonuçların bu çalışmanın bulguları ile kıyaslanması, üniversite öğrencilerinin yaşadıkları bilgisayar kaygılarının nedenlerinin tespiti ve bu kaygıların nasıl azaltılacağı konularında fayda sağlayacağı düşünüldüğünden benzer deneysel akademik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Akkoyunlu, B. & Kurbanoglu, S. (2003). Öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlığı ve bilgisayar öz-yeterlik algıları üzerine bir çalışma, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 24, 1-10.
2. Bahar E. & Kaya F. (2013). Meslek yüksekokulu sosyal programlar öğrencilerinin bilgi teknolojileri kullanımlarına yönelik tutumları. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi. DOI: 10.5961/jhes.2013.061. Cilt 3, Sayı 1, 70-79.
3. Çavuş, H., & Günbatır, M. S. (2008). Bilgisayar kaygı ölçeğinin Türkçeye uyarlama çalışması. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 28, Sayı 3 (2008), 147-163.
4. Çevik, V., & Baloglu, M. (2007). Okul yöneticilerinin bilgisayar kaygısı düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Güz 2007, Sayı 52, 547-568
5. Çırakoğlu, O. C. (2004). Bilgisayar kaygısı. Pivolka - Başkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Eleştirel - Yaratıcı Düşünme ve Davranış Araştırmaları Laboratuvarı, Yıl 3, Sayı 13, 15-18
6. Geçer, A. K., & Dağ, F. (2010) Üniversite öğrencilerinin bilgisayar okur-yazarlık düzeylerinin belirlenmesi: Kocaeli Üniversitesi örneği. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Haziran 2010. Cilt:VII, Sayı:1, 20-44.
7. Manav, F. (2011). Kaygı kavramı, Toplum Bilimleri, Ocak - Haziran 2011, 5 (9) : 201-211.
8. Namlu, A. G., & Ceyhan, E. (2003). Bilgisayar kaygısı: Öğretmen adayları üzerinde çok yönlü bir inceleme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice 3 (2). November 2003. 401-432.
9. Öztürk, E. (2013). Öğretmen adaylarının bilgisayar kaygısı ve bilgisayar özyeterliklerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 44, 275-286.
10. TÜBİTAK (2004). Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu. Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesi. s.9 http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/Vizyon2023_Strateji_Belgesi.pdf [erişim tarihi: 23.04.2016]
11. Üngüren, E., & Doğan H., (2010). Beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışanların iş tatmin düzeylerinin CHAID analiz yöntemiyle değerlendirilmesi. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2010. 39-52

РЕЗЮМЕ

Целью этого исследования является исследование уровней тревог в компьютерах студентов университетов по некоторым переменным. Студенты, обучающиеся в университетах, прошедшие курс «Основные информационные технологии», составили основу исследования, а студенты, обучающиеся в Университете Фирата, прошедшие курс базовых информационных технологий в 2015-2016 учебном году,

составили образец исследования. В исследовании 20-элементная «шкала компьютерной тревоги», разработанная Чавушем и Гюнбатаром (2008) и 7-позиционная «Демографическая информация», разработанная исследователями, была применена в качестве онлайн-опроса для определения трудностей, которые испытывали студенты на компьютере. Согласно результатам, полученным при анализе данных, было отмечено, что компьютерные тревоги студентов, обучающихся на первом курсе в Университете Фирата, получили 2,54 балла, а компьютерные тревоги варьировались на низких уровнях в зависимости от пола на 2.14 очков. Они варьировались на более высоком уровне с точки зрения владения переменной компьютера или мобильного устройства на 4,16 пункта. Следовательно, следует уделять внимание этим видам исследований с точки зрения определения и устранения тревог, которое испытывают студенты.

SUMMARY

The purpose of this study is to investigate the computer anxiety levels of university students by some variables. Students studying at Universities who took Basic Information Technologies course constituted the population of the research, and students studying at Firat University who took Basic Information Technologies course in the fall semester of the 2015-2016 academic year constituted the research sample. In the research, 20-item "Computer Anxiety Scale" developed by Çavuş and Günbatar (2008) and 7-item "Demographic Information Form" developed by researchers were applied as online survey to determine the difficulties that students had on the computer, and 415 answers were evaluated. According to the results obtained by the analysis of the data, it was observed that the computer anxieties of students studying in the 1st grade in Firat University were at moderate-level by 2.54 points, while computer anxieties varied at low levels according to gender by 2.14 points, they varied at higher level in terms of the ownership of computer or mobile device variable by 4.16 points. Consequently, attention should be paid to these kinds of studies in terms of determining and eliminating the anxiety felt by students.

SƏMƏDOVA G.A.

Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN BİLİKLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *şifahi nitq bacarıqları, kommunikativ kompetensiya, qiymətləndirmə obyekti, danışiq diskursu, stimullaşdırma*

Ключевые слова: *навыки устной речи, коммуникативная способность, объект оценивания, разговорный дискурс, стимуляция*

Key words: *oral speech skills, communicative competence, the object of assessment, speaking discourse, stimulation*

Azərbaycanda ictimai həyatın bütün sahələrində iqtisadi və sosial dəyişikliklərin artdığı müasir dövərdə peşəkar ali təhsilin yeni keyfiyyəti daha aktual mənə daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı sistemində öz xidmətlərinin rəqabətə davamlı olmasını təmin edə bilməyən heç bir ali təhsil müəssisəsini heç bir maddi yatırım xilas edə bilməyəcək. Rəqabətə davamlılığın əsasını isə təhsilin keyfiyyəti təşkil edir. Təhsilin rəqabətə davamlılığını isə təhsil müəssisəsinin rəqabətə davamlılığı təmin edir ki, bu da öz növbəsində ümumilikdə təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərir. Buradan belə nəticə çıxır ki, xarici dil müəlliminin rəqabətə davamlılığı birbaşa müasir müəllimin yiyələnməli olduğu müəyyən kompetensiyaların formalaşmasından asılıdır.

Elmi ədəbiyyatın analizi, tələbələrin və gənc xarici dil müəllimlərinin şifahi nitq bacarıqlarının yoxlanmasının tətbiq etməsi sahəsində xarici dil müəllimlərinin lazımi peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılması ilə bağlı praktik təcrübə göstərir ki, ənənəvi proqram və kurslar əsasən xarici dildə kommunikativ kompetensiyaların formalaşdırılmasına və öyrənmənin nəticələrinin qiymətləndirilmə kriteriyalarının hazırlanmasına deyil, dilin tədrisinə diqqət ayırır. Müasir xarici dil müəlliminin təhsilin keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirə bilməsi, ali təhsildə xarici dil tədrisinin keyfiyyətini idarə etmək üçün lazımi bir sıra kompetensiyalara malik olması vacibdir. Müasir elmdə xarici dil öyrənənlərin linqvistik və interaktiv

kompetensiyalarının formalaşdırılması məsələləri kifayət qədər öyrənilmişdir. Lakin öyrənənlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinə nəzarəti həyata keçirmək üçün müəllimlərdə lazımi kompetensiyaların formalaşdırılması məsələsi hələ xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Müasir cəmiyyətdə öyrənənlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirə bilmək üçün lazımi kompetensiyalara yiyələnmiş müəllimlərə ehtiyac duyulur.

Xarici dillərin tədrisinin nəzəriyyə və təcrübəsinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə təhsilin müxtəlif səviyyələrində öyrənənlərin biliklərinin qiymətləndirilməsi probleminin həlli prioritet sahə kimi çıxış edir. 2005-ci il mayın 19-da Norveçin Berqen şəhərində Azərbaycanın təhsil sisteminin Bolonya prosesinə qoşulması ilə bağlı rəsmi sənəd imzalandı ki, bu da Azərbaycan təhsil cəmiyyətində universal və müqayisə edilə bilən nəticələri almaq imkanı verən vahid qiymətləndirmə praktikalarını tətbiq etmə sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Burada əsas məsələ kimi xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasının səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi öyrənənlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi durur. Öyrənənlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin mövcud müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri fonunda test üsulundan istifadə getdikcə daha çox yer tutur. Xarici dildə şifahi nitq bacarıqları səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün testlərdən yüksək nəticə əldə edilməsi öyrənənlərin xarici dildə şifahi ünsiyyətə hazırlığının mühüm göstəricisi kimi qəbul edilir. Orta məktəblərdə 11-ci sinf şagirdlərinin xarici dildə kommunikativ kompetensiyalarının formalaşmasının obyektiv qiymətləndirilməsinin instrumental həlli kimi yekun test imtahanlarına Xarici dil fənni üzrə imtahanın da əlavə edilməsi qərara alınmışdır. Lakin orta məktəb sistemində (9-cu sinif) öyrənənlərin obyektiv yekun qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi hələ də açıq qalmışdır ki, bu da şagirdlərin biliyinin yekun qiymətləndirilməsi sistemində ardıcılığı pozur.

1960-1970-ci illərin sonlarında dil testdən keçirməsinin əsas komponentləri kimi dilə yiyələnmənin diskret aspektləri çıxış edirdi ki, bu zaman "qiymətləndirmə" termini "dilə yiyələnmə"ni onların linqvistik tərkibini (qrammatika, söz ehtiyatı, tələffüz, orfoqrafiya və s.) nəzərə alaraq dörd bacarığa (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) yiyələnmə kimi nəzərdə tutulurdu [6, 8]. 1980-ci illərdən dilə yiyələnmə kompleks və ardıcıl diskursiv hadisə kimi qəbul edilməyə başladı. Tədqiqatçılar tərəfindən diskursun kommunikativ proses kimi nəzərdə tutulması üçün nəzəri və praktik əsasları təklif olunmuşdu ki, bu da dilə yiyələnmənin nəticələrinin yalnız dörd bacarığa və onların linqvistik komponentlərinə yiyələnməsi kimi qəbul edilməsi ilə razılaşmırdı [9, 15]. Nəticədə testdən keçirmənin komponentlərinə dilin diskursiv və sosio-mədəni aspektləri də əlavə edilmişdi ki, bu da testlərin diskretliyini azaltmış oldu.

Təqribən bu zaman kommunikativ testdən keçirmə haqda məsələ qaldırıldı [14, 4, 7, 12, 11, 13]. O.Q.Polyakovun [17] qeyd etdiyi kimi, dilə yiyələnmənin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən kriteriyalar diapazonu tədricən

dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının siyahısından diskursiv biliklərə, sosio-mədəni aspektə və konkret testin keçirilməsi strategiyasına qədər genişlənir.

Şifahi nitq qabiliyyətlərinin testdən keçirilməsinin qiymətləndirilməsi zamanı testdən keçirilən qurucu tərkib hissələri kimi tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilənlərin qrammatik, leksik [8, 6, 3], diskursiv, strateji [16, 15, 9, 5] və sosio-mədəni kompetensiyalarının [17], həmçinin onların səthi bilikləri [1] qeyd olunur.

L.Bahman [2] tərəfindən kommunikativ bacarığın təsviri əvvəl adı çəkilmiş müəllimlərin erkən tədqiqatlarında olan təsvirlə ayaqlaşır. Onlar kimi L.Bahman hesab edir ki, xarici dili ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığı həm dilə yiyələnmək (kompetensiya) həm də onu həyata keçirməyi özündə birləşdirir.

Beləliklə şifahi nitq bacarıqları qiymətləndirmə obyektini kimi öyrənilənlərin öz nitq və qeyri-nitq davranışını ünsiyyətin məqsədinə uyğun təşkil etmək qabiliyyətidir, şəxsiyyətin xarici dildə ünsiyyət bacarığı və ona hazırlığıdır. Öz növbəsində nitq bacarığının formalaşmasının nəticəsi kimi kommunikativ kompetensiyanın tərkib hissələrindən çıxış edərək, onların qiymətləndirilməsi obyektini kimi nəinki sözün geniş mənasında yalnız dil\nitq kompetensiyası, həmçinin diskursiv və sosio-lingvistik kompetensiya çıxış edir.

Bu günlər dil tədrisində dinləmə və danışmaya daha çox diqqət verilməyə başlamışdır. Daha çox tələbənin IELTS və TOEFL imtahanları verməyə can atması həyatın tələbindən irəli gəlir ki, bu onların gələcəkdə daha yaxşı iş yerləri tapması üçün zəmin yaradır. Bu beynəlxalq imtahanlar isə bütün dil vərdişlərinin yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. İngilis dili müəllimlərimiz bu tələblərə cavab verən tələbələr yetişdirməyi bacarmaq üçün dinləmə və danışma vərdişlərini necə inkişaf etdirməyin effektiv yollarını bilməlidirlər. İngilis dilində sərbəst danışmağa tələbat bunu diktə edir. Bu isə öz növbəsində son illər İngilis dilində dinləmənin tədrisinə əvvəlki illərdə olduğundan daha artıq maraq cəlb edir. Riçards qeyd edir ki, əvvəllər dinləmənin tədrisi əsasən qısaldılmış sözləri tanımaq, mətnə mənanı açmağa kömək edən ifadə vasitələrini tanımaq, mətnə açar sözləri müəyyən etmək kimi bacarıqlara yiyələnməyi nəzərdə tuturdu və bu bacarıqlar dinləmə tədrisinin əsasını təşkil edirdi. Sonralar dinləmənin tədrisində nəzərlər artıq koqnitiv psixologiyaya tərəf çevrildi, hansı ki aşağıdan yuxarı və yuxarıdan aşağı təhlilin ilkin biliyin və modelin anlamadakı rolu kimi məfhumları təqdim edirdi. Diskurs analizi və ziddiyyətlər analizi danışmaq diskursunun mənşəyi və təşkilatı haqda çox şeyi açıqladı və yazılı mətnlərin bərkədən oxunuşunu real zamanda autentik diskurs yaratmaq üçün lazım olan bacarıqlar labüd bazanı təmin etmir. Dinləməyə müasir baxışlar dinləyənin rolunu vurğulayır, hansı ki dinləmənin aktiv iştirakçısı kimi görünür, kimdəsə dinləməyə maraq yaratmaq, onu idarə etmək və qiymətləndirmək kimi strateqiyalara malikdir. Son illərdə dinləmə həmçinin başqa perspektivlərdən nəzərdən keçirilmişdir ki, bu zaman o yalnız anlama deyil, həmçinin dil öyrənmək baxımından da tədqiq edilmişdir.

Dinləmə dil öyrənməsi zamanı öyrənənlərin aldığı məlumat və informasiyanın çox hissəsi ilə təmin edilməsi üçün vacib amildir və bununla bağlı bir sual ortaya çıxır ki, dinləyənin eşitdiyi dilə diqqəti ikinci dil öyrənməyə necə həvəs yarada bilər. Bu, diqqətin və dil formasından şüurlu xəbərdar olmağın əhəmiyyətli olması məsələsini qaldırır və diqqətin öyrənənlərin yeni söz formalarını anlaması və bu formaları özlərinin inkişaf edən kommunikativ kompetensiyasına çevirməsi prosesinin bir hissəsinə çevrilə bilər.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində danışmaq tədrisi dinləmənin tədrisindən daha çox təsirlərə məruz qalmışdı. Ənənəvi metodologiyada danışma müəllimdən sonra təkrar etmə, dialoqu yadda saxlama və ya suallara cavab vermə kimi audio-lingual və başqa çalışmalar şəklində, peşəkarlığın cümləyə əsaslanan baxışını əskərtirən 1970-ci illərin metodologiyasında öz əksini tapırdı. Kommunikativ dil tədrisinin vacibliyi 1980-ci illərdə proqramlara və metodologiyaya baxışlarda dəyişikliyə gətirib çıxartdı ki, onlar bu gündə danışmaq vərdişlərin tədrisinə yanaşmalarına təsir edir. Qrammatikaya əsaslanan proqramlar məfhum funksiya bacarıq, tapşırıq və başqa qeyri-qrammatik təşkilatı bölmələr üzərində qurulmuş kommunikativ proqramlarla əvəz olundu.

Sərbəst danışmaq kursların məqsədinə çevrildi və bu informasiya boşluğu və başqa tapşırıqların vasitəsi ilə inkişaf etdirilə bilərdi ki, onlar öyrənənlərin ingilis dilində çərçivədən çıxaraq real kommunikasiyaya cəhd etməyə şərait yaradır. Beləliklə, onlar kommunikasiya strateqiyalarını yaradır və mənalı danışmalara can atır. Bunların hər ikisi şifahi nitq qabiliyyətin yaradılması üçün vacibdir. İngilis dilinin beynəlxalq dil kimi məna kəsb etməsi ona gətirib çıxartdı ki, kommunikativ kompetensiyalar anlayışına mədəniyyətlərarası kompetensiya anlayışı daxil edildi. Bu artıq diqqəti qarışıq mədəniyyətlər mühitində necə əlaqə yaratmağı öyrətməyə çevirirdi. Həmin mühütdə kommunikasiyanın öz dilində danışanlar üçün normaları prioritet olmaya bilər. Eyni zamanda indi artıq qəbul olunmuşdur ki, sinif materiallarında nəzərdə tutulan şifahi ünsiyyət modelləri sadəcə dərslük yazanların intuisiyasına əsaslanmamalı, həmçinin real nitqin və danışmaları araşdırarkən irəli gələn tapıntılardan yararlanmaqla qurulmalıdır.

Danışmaq diskursu adətən planlaşdırılmış olmur və tez tez tərəddüdlər, qısaltdılmış formalar, zaman doldurucuları və təkrarlardan qurulma proseslərini özündə əks etdirir. Danışmaq diskursları özündə həmçinin düzxətli struktura malik olur. Yazılı diskurslarda olan uzun, mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunur. Şifahi mətnlər mövzudan asılı və şəxsi olur, ümumi biliyin bölüşməsinə əsaslanır. Danışmaq mətnləri çoxlu müxtəlif aksentlərlə danışla bilər; standartdan başlamış qeyri-standarta, regional, qeyri-yerli və s. qədər. Danışmaq diskursunun anlaması: aşağıdan yuxarı və yuxarıdan aşağı mənimsəmə: Danışmaq diskursunun anlanmasına iki müxtəlif növ proses cəlb olunmuşdur: bunlar aşağıdan yuxarı, yuxarıdan aşağıda mənimsəmə kimi tanınır. Aşağıdan yuxarı mənimsəmə məlumatın anlanması öyrədilmiş materialı baza kimi qəbul edir.

Universitetlərdə öyrənənlərin, konkret olaraq, 1-ci və 2-ci kurs tələbələrinin xarici dil biliklərinin qiymətləndirilməsi əsasən aşağıdakılara əsasən aparılır:

- Gündəlik şifahi sorğu
- Yazı işləri
- Kollokviumlar
- Sərbəst işlər
- İmtahan

Hər bir qiymətləndirmə tələbə, yəni öyrənənin fəaliyyətində həm də stimullaşdırmaya müsbət və mənfi təsir edəcək bir faktordur. Bunu nəzərə alaraq qiymətləndirmə, tələbə, yəni öyrənənin fəaliyyətinin göstəricisi kimi həm öyrənənin, həm də müəllimin, yəni öyrədənin lazımı kompetensiyalara yiyələnməsinin vacibliyini aşkara çıxarır. Belə ki, tələbənin, yəni öyrənənin biliyinin qiymətləndirilməsi üçün meyarların təyin edilməsi, sistemləşdirilərək rubrik halına salınması müəllimlərdən - öyrədənlərdən xüsusi kompetensiyalar tələb edir.

Qiymətləndirmə müəllimlərin işinin mühüm tərkib hissələrindəndir. Buna görə də müəllimlərin bu sahədə bacarıqları və qiymətləndirmə sahəsindəki biliklərə yiyələnməsi səviyyəsini artırmaq onların professional səriştələrinin yüksəlməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alderson J.C. This test is unfair: I'm not an Economist / J.C. Alderson, A.H. Urquhart / In Hauptman, P., LeBlanc, R. and Wesche, M., (Eds.) Second Language Performance Testing. Ottawa: University of Ottawa Press, 1985.
2. Bachman L.F. Fundamental Consideration in Language Testing / L.F. Bachman. - Oxford, 1990. - 408 pp.
3. Bachman L.F. Language testing in practice / L.F. Bachman, A. Palmer. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - 377 pp.
4. Canale M. On Some Dimensions of Language Proficiency / M. Canale // Issues in Language Testing Research / J.W. Oiler (ed.). - Rowley, MA: Newberry House, 1983. - Pp. 333-342.
5. Canale M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing / M. Canale, M. Swain // Applied Linguistics, Vol. 1, No. 1. - Oxford: Oxford University Press, 1980. - Pp. 1-47.
6. Carroll J.B. The psychology of language testing / J.B. Carroll // Language Testing Symposium: A Psycholinguistic Perspective / A. Davies (ed.). London: Oxford University Press, 1968. Pp. 46-49.
7. Harrison A.A. Language Testing Handbook / A.A. Harrison. - London & Basingstoke: Macmillan, 1983.
8. Lado R. Language testing: The construction and use of foreign language tests / R. Lado. - London: Longman, 1961.
9. Savignon S.J. Communicative competence: Theory and classroom practice / S.J. Savignon. - Second Edition. - N.Y.: McGraw Hill, 1997. - 350 pp.

10. Savignon S.J. Cultures and comparisons: strategies for learners / S.J. Savignon, P.V. Sysoyev // *Foreign Language Annals*. - 2005. - № 38 (3). - Pp. 237-258.
11. Shohamy E. A Practical Handbook for language testing for the foreign language teacher / E. Shohamy. Internal Press, 1985.
12. Shohamy E. Interrater and intrarrater reliability of the oral interview and concurrent validity with cloze procedure in Hebrew / E. Shohamy // *Issues in language testing research* / J. W. Oiler (ed.). - 1983. - Pp. 229-236.
13. Shohamy E. Introducing a New Comprehensive Test of Oral Proficiency / E. Shohamy, T. Reves & Y. Bejerano // *English Language Teaching Journal*, 1986. - Vol. 40. - № 3. - Pp. 212-220.
14. Spolsky B. Introduction: linguistic and language testers / B. Spolsky // *Approaches to Language Testing. Advances in Language Testing Series 2* / B. Spolsky (ed.). Arlington, VA.: Center for Applied Linguistics, 1978.
15. Widdowson H.G. Learning Purpose and Language Use / H.G. Widdowson. - London: Oxford University Press, 1983.
16. Widdowson H.G. Rules and procedures in discourse analysis / H.G. Widdowson // T. Myers (ed.) *The development of conversation and discourse*. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 1979. - Pp. 93-129.
17. Поляков О.Г. Тестирование по английскому языку (теория и практика): Монография / О.Г. Поляков. - Тамбов, 1999. - 133 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается оценивание знаний у обучаемых в области преподавания иностранного языка и особое внимание уделяется оцениванию устных навыков, которые являются необходимыми в развитии коммуникативных компетенций.

SUMMARY

The article deals with the assessment of the learners' knowledge in foreign language teaching and focuses on the assessment of oral skills, which are necessary for the development of communicative competencies.

CƏLİLOV A.M.
Gəncə Dövlət Universiteti

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX TƏLİMİNDƏ
ŞAĞIRDLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQLARININ YOXLANILMASI VƏ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Açar sözlər: *testlə sorğu, formativ və summativ qiymətləndirmə, tənqidi təfəkkür mövqeyindən qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə.*

Ключевые слова: *тестовый опрос, формирование и суммативное оценивание, оценивание с точки зрения критического мышления, самооценка.*

Keywords: *test request, formative and summative assessment, evaluation from the point of critical thinking, self-assessment.*

Oxuculara təqdim etdiyimiz məqalə aktual bir problemin həllinə yönəldilib. Çoxillik təcrübəmizə və çoxsaylı müşahidələrimizə, eləcə də real faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ümumtəhsil məktəblərinin əksəriyyətində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi ənənəvi təlimin tələbləri əsasında aparılır. Azsaylı nümunəvi məktəblərimizdə var ki, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi fəal təlimin tələbləri əsasında aparılır. Odur ki, məqalədə hər iki təlim metodlarının tətbiqi prosesində tarix təliminin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə dair öz mülahizə və təkliflərimizi ümumiləşdirmişik.

Şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması və hesaba alınması tarixin tədrisi metodikasının ən mürəkkəb problemlərindən biridir. Bu dəfələrlə müzakirə obyektinə olmuş və nəhayət onun məzmunu, metodikası və çoxcəhətli funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu funksiyalar əsasən aşağıdakılardır:

1. Biliklərinin yoxlanılması prosesində şagirdlərin tədris fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı əldə edilmiş nəticələr hesaba alınır, qiymətləndirilir, bilik və bacarıqların daha da təkmilləşdirilməsi, materialın dərk edilməsi və möhkəmləndirilməsi həyata keçirilir.

2. Bilik və bacarıqların müntəzəm yoxlanılması şagirdlərin təfəkkürünün, nitqinin, bacarıq və vərdislərinin daha da inkişaf etməsinə kömək edir.

3. Şagirdlərə tərbiyəvi təsir göstərərək onları səylə çalışmağa sövq edir, onlarca əməksevərlik və möhkəm iradə tərbiyə edir.

4. Biliklərinin yoxlanılması prosesində müəllim həm də öz işinin nəticəsini yoxlayır [1, 25].

Yoxlama təkcə ev tapşırıqlarının yoxlanılması deyil, o həm də şagirdlərin bütün tədris fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır. Sorğu zamanı hər şeydən əvvəl şagirdlərin fənnə dair əldə etdikləri biliklər, bacarıqlar və onların inkişafı yoxlanılmalıdır. Həm də bu biliyin təkcə həcmi yox, eyni zamanda onun möhkəmliyi, şüurlu dərk etməsi, eləcə də şagirdin biliyi tətbiq etmək qabiliyyəti və s. Yoxlanılmalıdır. Şagirdlərin ümumiləşdirici nəticələrindən həyatda istifadə edə bilmələri yoxlanılmalıdır.

Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin müntəzəm yoxlanılması onların fəallıqlarının azalmasına imkan vermir. Müəllim nə tərzdə soruşsa şagird də ona uyğun cavab hazırlayır. N.Dayri qeyd edir ki, şagirdlər materialı müəllimin izah etdiyi, dərslikdə yazıldığı kimi yox, müəllimin soruşduğu kimi, onun tələbləri səviyyəsində öyrənirlər [2, 13].

Yoxlama şagirdlərin özlərinə də imkan verir ki, təlim prosesində öz inkişaflarını görsünlər.

Tarix təliminin tərbiyəvi cəhətinin də yoxlanılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yoxlama zamanı məlum olur ki, tarixi biliklər şagirdlərin əqidəsinə necə və nə dərəcədə çevrilir, onlarda hansı hisslər tərbiyə edir, şəxsiyyətinin formalaşmasına necə təsir göstərir.

Təlimin tərbiyəvi cəhətlərinin yoxlanılması dərnək məşğələlərində, ekskursiyalarda, kitab müzakirələrində və s. davam etdirilir, həm də bu zaman şagirdlərin müxtəlif hadisələrə münasibəti daha yaxşı üzə çıxır.

Sorğu zamanı mümkün qədər aşağıdakı tipik nöqsanlara mümkün qədər yol verilməməlidir:

1. Sadəcə olaraq mətni danışmaqla kifayətlənmək; 2. Cavab verən şagirdi dinləyərkən şagirdlərin fəallıqlarını təmin etməmək (şagirdlər cavab verənə düzəliş və əlavələr etmirlər); 3. Şagirdlərin cavablarına rəy verməmək; 4. Şagirdlərə differensial yanaşmamaq; 5. Yoxlama zamanı alınmış biliklərin, əvvəlki biliklərlə əlaqələndirməmək; 6. Şagirdlərin inkişafında mühüm rol olan tapşırıq və suallardan az istifadə etmək; 7. Şagirdlərə verilən əlavə sualları dərsin əsas mövzusu ilə əlaqələndirməmək; 8. Biliklərin yoxlanılmasına dərsin vaxtının yarısından çoxunu sərf etmək; 9. Şagirddən rüb ərzində cəmi 1-2 dəfə dərs soruşmaq; Bu zaman fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da işə ziyan vurur [3, 105].

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi formalarının daha geniş yayılanları aşağıdakılardır:

1.Şagirdin geniş cavab üçün çağırılması. Bu üsul şagirdin nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır, dərslərin mətni və ya illüstrasiyanın məzmunu üzrə nağılın hazırlanmasına şərait yaradır, lakin bu üsulla sorğu çox vaxt aparılır və

bütün şagirdlərin iştirakını çətinləşdirir. (Bu nöqsanı qismən aradan qaldırmaq üçün bəzi müəllimlər sorğunun bu formasını bütün sinfin diqqətini cavabların təhlilinə və tamamlanmasına yönəldir); 2. Şagirdin qısa cavab üçün çağırılması. Yoxlamanın bu forması şagirdləri dərsin məzmunundakı başlıca cəhətləri ayırmağa və cavabları qısa ifadə etməyə öyrədir. Bu zaman az vaxtda daha çox şagirddən soruşmaq olur. Lakin bu halda cavablarda sxematizm və ümumi müddəaların lazımınca konkretləşdirilməsi meydana çıxır. Dərsliyin mətni ilə işləməyə diqqət zəifləyir, tələbkarlıq azalır və çox vaxt qısa cavablara verilən qiymətlər təsadüfi xarakter daşıyır; 3. Dərsdə biliklərin şifahi və yazılı yoxlanılmasının uzlaşdırılması. Şagirdlərin geniş və qısa cavabları eyni zamanda başqa şagirdlərin yazı taxtasında plan, xronoloji cədvəl, sxem, xəritə-sxem və s. tərtib etmələri ilə uzlaşdırılır. Yazı taxtasında yerinə yetirilmiş işin təhlili bütün sinfin fəallığı ilə keçirilir. Lakin bunun müəyyən çətinlikləri vardır. Yazı taxtasındakı bir və ya iki şagirdin işi yoldaşlarının diqqətini həmin vaxt cavab verən şagirddən yayındıra bilər. Ona görə də bu üsul sorğu zamanı bütün şagirdlərin işinə bacarıqla rəhbərlik etməyi tələb edir [4, 27].

Təxminən hər rübdə bir-iki dəfə şagirdlərin biliklərinin yazılı (və praktik) sürətdə yoxlanılması məqsədəuyğundur. Adətən belə yoxlamanın vaxtı və məzmunu qabaqcadan xəbər verilmir. Bu yoxlama sadə və ya geniş plan, cədvəl sxem tərtib edilməsi, bir-iki suala cavab verilməsi və s. ilə həyata keçirilə bilər. Yaxud, müəllim hər hansı bir bölməni keçib qurtardıqdan sonra elan edir ki, gələn dərsimizdə bölmə üzrə yazılı sorğu aparılacaq. Növbəti dərsdə müəllim şagirdlərə 10-15 sual yazdırır. Şagirdlər bu suallara qısa cavab yazırlar. Sonra müəllim onları yoxlayıb qiymətləndirir. Həm də bu zaman səhv cavablar siniflə birlikdə təhlil edilir.

Bilik və bacarıqların müxtəlif yoxlama formalarından istifadə edilməsi və bunların uzlaşdırılması ayrı-ayrı formaların aradan qaldırılmasına kömək edir və bununla da yoxlamanın bütün funksiyalarının həyata keçirilməsi təmin olunur. Bilik və bacarıqların yoxlanılmasının aşağıdakı növləri vardır. 1) Cari yoxlama. Cari yoxlama öz operativliyi, çevikliyi, işlədilən vasitə və üsulların müxtəlifliyi ilə səciyyələnir; 2) Tematik yoxlama müəyyən mövzunun məzmununu təşkil edən dərslər sisteminin materiallarını əhatə edir; 3) Vaxtaşırı yoxlamanın məzmunu proqramdakı rüblük mövzuları əhatə edir. Bu yoxlama daha çox ümumiləşdirilmiş xarakter daşıyır; 4) Yekun yoxlaması bütün kurs üzrə keçirilir; 5) İmtahan şagirdlərin bilik bacarıq və vərdislərinin yekun yoxlaması və qiymətləndirilməsi formasıdır.

1. Şifahi yoxlama üsulları (müşahidə, şagirdin nəqli, kitabın, sənədin oxunması və s.). Şifahi yoxlama üsulları içərisində yoxlama müsahibəsi geniş yayılmışdır. Şagirdin nəqli bilik və bacarığın keyfiyyət və kəmiyyəti haqqında dolğun məlumat əldə etməyə imkan verir. Dərsliyin, kitabın, tarixi sənədin yoxlama üçün texnikanın və materialın necə başa düşüldüyünü aşkara çıxarır.

2. Yazılı yoxlama üsulları (yazı işləri, inşa, referat) eyni vaxtda bütün şagirdləri əhatə etməyə imkan verir.

3. Qrafik yoxlama üsulları şagirdlərin qrafiklər, cədvəllər və sxemlər çəkməsi, rəsmlər üzərində işləməsi ilə əlaqədardır.

4. Praktik yoxlama üsulları. Bu üsul az vaxt ərzində sinifdəki bütün şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılmasına imkan verir. Test üsulu ilə müəllim təlimi fərdiləşdirə bilər. Zəif, orta və güclü şagirdlərin bilik və bacarıqlarını eyni vaxtda, səviyyələrinə və fərdi keyfiyyətlərinə uyğun formada yoxlaya bilər.

Lakin qeyd edilməlidir ki, testlə yoxlama üsulundan istifadə olunmağa başlanmasından xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq müəllimlərimizin heç də hamısının bu barədə kifayət qədər təsəvvürü yoxdur.

Abuturiyentlərə kömək məqsədilə buraxılmış test kitabçaları və jurnallarda elə test nümunələrinə təsadüf olunur ki, bunların düzgün cavabını tapmaq üçün yalnız güclü hafizəyə, yaddaşa arxalanmaq lazım gəlir. Belə testlər şagirdləri elmi bilikləri şüurlu surətdə mənimsəməyə deyil, faktları əzbərləməyə sövq edir. Halbuki, test tapşırıqları tərtib edilərkən təhsilin məzmunu, onun komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq nəzərə alınmalıdır. Belə olarsa test tapşırıqları aşağıdakı istiqamətlərdə tərtib oluna bilər. 1) terminoloji testlər, bunlar anlayışları ifadə edən terminlər haqqında bilikləri, onlarla bağlı bacarıq və vərdişləri yoxlamaq məqsədi daşıyır; 2) faktlar və proseslər haqqında bilik və bacarıqları yoxlayan, testlər; 3) ümumiləşdirici testlər qanun və prinsipləri əhatə edən müddəaların nəticələri fakt və proseslərin xarakteristikasını bilməyi, həmçinin müqayisə, ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə və dərk etmə fəaliyyəti üsullarının tətbiqini tələb edir; 4) izahat testləri təzahür və hadisələrin, proseslərin, səbəblərin, əlaqələrin izahını, bunlarla bağlı vərdişlərin, formalaşmasına xidmət edir; 5) hesablama testləri xronologiya, statistika məlumatları ilə bilik və bacarıqları yoxlamaq məqsədi güdür; 6) proqnozlaşdırma testləri müəyyən bilgilər arasında fakt və proseslərin gələcək inkişafını göstərməyi tələb edir; 7) fəaliyyəti tələb edən testlərdə nə etmək, necə etmək lazım gəldiyi göstərilir. Hər bir test qrupuna daxil edilən testlər müxtəlif xarakterli, çoxcəhətli olurlar.

Ənənəvi və fəal/interaktiv təlimdə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsindəki fərqli cəhətlərə diqqət yetirək:

Məktəb hər bir uşağa həyatın ən əsas tələbatı olan özünü tam mənada şəxsiyyət kimi hiss etmək istəyini gerçəkləşdirmək üçün yol açmalıdır.

Bütün uşaqların müvəffəqiyyətlə oxuya bilməsi və öz imkanlarını aşkara çıxarması üçün müəllim və tədris prosesinin başqa iştirakçıları tərəfindən nailiyyətlərə həvəsləndirən dayağın olması, onların xeyirxahlığının, uşağın təlim-tərbiyə sahəsində əldə etmələri nailiyyətlərin uğurların əldə edilməsində şəxsən maraqlı olmasının çox böyük əhəmiyyəti var.

Qiymətləndirmə ilk növbədə uşağda müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Fəal (interaktiv) təlimdə müəllim ən çox şagirdin səhvlərini deyil, nailiyyətlərini

vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə arxalanmalıdır. Qiymətləndirmə “Səhv cavablar olmur, sadəcə, onlar müxtəlif olur” prinsipi əsasında qurulur. Çox vacibdir ki, müəllim səhv cavaba “Sən düz demirsən” əvəzinə “Bir daha fikirləş”, “Bu maraqlı fikirdir, lakin sualımız başqadır” kimi əks əlaqə yaratsın. Cəzalandırmağa gəldikdə isə, müəllim çalışmalıdır ki, aqressiv cəzanın əvəzinə şagirdə həm özünün, həm də sinfin münasibətini çatdırsın və bununla müsbət münasibət qazanmaq ehtiyacını canladırınsın.

Ənənəvi olaraq şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilmə obyektini kimi, əsasən onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlər götürülür. Bunların qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı işləri (və ya tetslə) və şifahi cavablardır. İki qiymət növü mövcuddur: cari və yekun qiymət. Cari qiymət ayrı-ayrı mövzu və bölmələrin şagird tərəfindən mənimsənilməsini yoxlayır, yekun isə tədrisin nəticələrini ümumiləşdirir. Qiymətləndirmə daha çox kəmiyyətə aparılır.

Təəssüf ki, qiymətləndirmənin ənənəvi praktikası ancaq cəmləyici qiymətə əsaslanır. Həm yekun qiymət, həm də cari qiymət cəmləyici xarakter daşıyır. Bundan başqa qiymətləndirmənin əsas problemlərindən biri yekun qiymətinin cari qiymətlərdən asılılığıdır. Yekun qiymətin çıxarılması praktikası şagirdin bütün cari qiymətlərinin ortalanmasından ibarətdir. Əgər şagird müxtəlif səbəblərə görə cari qiymətləndirmədə aşağı qiymətlər alıb, lakin yekun yoxlamalarda yüksək qiymətlər qazanıbsa, onun müsbət qiymət almaq imkanı çox azdır, orta qiymətin çıxarılması buna mane olur. Bu halda cari qiymət biliklərin əsl səviyyəsini əks etdirmir. Cari qiymət dəyişməz xarakter alır və şagirdlərin nailiyyətlərinin gələcək qeyri-obyektiv mənzərəsini “formalaşdırmağa” başlayır. Bununla da cari qiymətləndirmə bilikləri əldə etmək yolunda yeni məqsəd və vəzifələrin qoyulmasına sövq etmir.

Şagirdin aşağı qiymətləndirilən materialı yenidən cavab verməyə (bununla əvvəlki cari qiyməti ləğv etməyə) imkanının olmaması aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

1) keçmiş kurs üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşməsinə meylin qabaqcadan azalmasına; 2) dərs materialının uzunmüddətli deyil, operativ yaddaşa arxalanmaq vərdişinə (biliklərin ümumi, tam mənzərəsini yaratmaq yox, ancaq yaxın dərsə hazırlaşmaq vərdişinə) əsaslanan hissə-hissə mənimsənilməsinə; 3) nailiyyətləri sabit olmayan şagirdlərdə “məhkumluq” hissəsinin əmələ gəlməsinə, qiymətləndirmənin qeyri-obyektivliyinə və nəticə ifadəsinə, dərsə biganəlik və s. kimi psixoloji müdafiə mexanizmlərinin meydana gəlməsinə motiv yaradır.

Fəal (interaktiv) təlimdə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirmə obyektləri sırasına daha biri də şagirdin şəxsi keyfiyyətləri (məsələn, biliyə yiyələnmək həvəsi, sosial keyfiyyətlər, yaradıcılıq keyfiyyətləri, mənəvi keyfiyyətlər və s.) əlavə olunur. Ənənəvi olaraq şagirdin təlim nəticələrini müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyildir. Daha təəccüblüsü

budur ki, təlimin məqsədlərini əks etdirən ənənəvi sənədlərin hamısında şəxsiyyətin təlim və tərbiyə prosesində formalaşmalı olan müxtəlif keyfiyyətləri haqqında danışılır. Ola bilsin bu bununla əlaqədardır ki, şəxsi keyfiyyətlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi praktiki olaraq həyata keçirilməsi çətin olan bir məsələdir. Buna baxmayaraq bilik, bacarıq və vərdişlərlə yanaşı, şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri də nəzərə alınması təlim prosesinin yekunları haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər. Fəal (interaktiv) təlimdə bu istiqamətdə müəyyən irəliləyiş vardır.

Formativ və Summativ qiymətləndirmə. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi qiymətin iki əsas funksiyasını nəzərə almalıdır:

1) öz nailiyyətlərini yüksəltmək həvəsini saxlamaq məqsədilə bu və ya digər bilik sahəsindəki irəliləyiş dərəcəsi barədə şagirdlərə, onun müəllimlərinə və valideynlərinə bildirmək (formativ/formalaşdırıcı/carı);

2) şagirdlərin tədris proqramında qoyulmuş təlim məqsədlərinə nail olması dərəcəsi haqqında məlumat vermək (summativ/yekunlaşdırıcı/yekun).

Formativ (CARİ) qiymət	Summativ (YEKUN) qiymət
1. Formalaşdırıcı qiymət	1. Cəmləşdirici qiymət
2. Cari tədris fəaliyyəti zamanı verilir	2. Tədris fəaliyyətinin yekun qiymətləndirilməsi zamanı verilir
3. Dəyişkəndir: geriye dönmə xüsusiyyətinə malikdir (yeni cavabla düzəlmə imkanına malikdir)	3. Sabitdir: geriye dönmə xüsusiyyətinə malik deyil
4. Hər hansı bir bilik sahəsinin öyrənilməsində şagirdin irəliləyiş dərəcəsi haqqında məlumat verir	4. Təlim proqramı üzrə qarşısında qoyulan məqsədlərə şagirdlərin nail ola bilmələri haqqında məlumat verir (öyrənmənin nəticələrini ümumiləşdirir)

Təəssüf ki, təlim prosesində qiymətin rolu o dərəcədə böyükdür ki, o yeganə təlim motivinə çevrilmək dərəcəsinə çatmışdır. Halbuki qiymət ilk növbədə şagird üçün özünüqiymətləndirmə və özünə nəzarət vasitəsi kimi çıxış etməlidir. Özünüqiymətləndirmə vərdişlərini yaratmaq üçün bütün sinif və müəllimin iştirakı ilə qiymətin şagirdin özü tərəfindən qoyulmasını və eləcə də şagirdlərin işinə qiymət qoymasını tətbiq etmək olar. Bununla yarış həvəsinin oyadılması, təbii nailiyyət tələbatının (yəni daha yüksək bilik zirvələrinə qalxma istəyi) formalaşması mümkün olur. Nəticədə təlimə müsbət motivasiyanın yaradılması müşahidə olunur.

Keyfiyyətə qiymətləndirmə. Qiymətləndirmə prosesində kəmiyyət cəhətdən yanaşmanın ənənəvi olaraq üstün olması və bunun keyfiyyət cəhətdən az istifadə edilməsi daha bir mühüm problemdir.

Məsələn, kəmiyyət qiymətləri ilə yanaşı formativ qiymətləndirmədə aşağıdakı “keyfiyyətə qiymətləndirmə” üsullarından da istifadə oluna bilər:

1. yazılı testlərdə və yoxlamalarda konstruktiv qeydlər:

2. ibtidai məktəbdə ən səmərəli qiymətləndirmə mexanizmi “portfolio” sistemidir. “Portfolio” sistemi hər şagirdin xüsusi dosyesidir ki, burada şagirdə aid olan və aşağıda adları çəkilənlərlə birlikdə bütün məlumat və sənədlər qeydə alınır:

1) cari qiymətlər; 2) şagirdin dərslər fəaliyyəti, onun əhval-ruhiyyəsi, iş qabiliyyəti, yaşdları və yaşlılarla münasibəti üzərində gündəlik müşahidələr; 3) meydana çıxan problemlərin təsviri və onların təhlili; 4) müəllimin şagirdə yanaşmasına düzəlişlər edilməsi haqqında, təliminin fərdiləşdirilməsi istiqamətləri haqqında qeydləri və proqnozları; 5) valideynlərin gəlib-getmələrinin qeydiyyatı, müəllimin onlarla müzakirə etdiyi mövzular, şagirdin ailə şəraiti haqqında qeydlər; 6) psixoloqların psixoloji tədqiqatın nəticələri əsasında rəyi.

Formativ və summativ qiymətləndirmə formalarının və yeni “keyfiyyətə qiymətləndirmə” üsullarının tətbiqi qiymətləndirmənin keyfiyyətini, obyektivliyini və diferensiallığını yüksəldir.

Qiymətləndirmənin “keyfiyyət” üsulları. Yalnız “kəmiyyətə qiymətləndirmə” üsullarından istifadə etmək kifayət deyil. Onunla yanaşı aşağıdakı “keyfiyyətə qiymətləndirmə” üsullarından istifadə etmək məqsədəuyğundur: 1) yazı və yoxlama işlərində konstruktiv qeydlər; 2) “portfolio” sistemi; 3) verbal (sözlə) qiymətləndirmə; 4) qarşılıqlı qiymətləndirmə; 5) özünüqiymətləndirmə; 6) reytingin çıxarılması; 7) rənglərlə qiymətləndirmə; 8) şəkillərlə qiymətləndirmə; 9) emosional münasibət yolu ilə qiymətləndirmə; 10) meyar cədvəli.

Tənqidi təfəkkür mövqeyindən və dərəcələr üzrə qiymətləndirmə üsulları. Görünür, şagirdləri öz biliklərinin qiymətləndirməsi prosesinə cəlb etməyin ən sadə üsulu onlara yaxşı nəticə dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu anlatmaqdır. Qiymətləndirmə meyarlarını maksimum dərəcədə aydınlaşdıran zaman buna nail olmaq xeyli asandır. Tənqidi təfəkkürün hökm sürdüyü sinif auditoriyasında müəllimlər nəticəni qiymətləndirərkən, heç də yaxşı və ya pis cavabların riyazi cəmini əsas götürmürlər. Bu halda, biliyin qiymətləndirilməsi üçün dərəcələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Dərəcələr dedikdə, şagirdlərin fəaliyyətini yüksək, orta və ya aşağı balla qiymətləndirməyə imkan verən dəqiq ifadə olunmuş qaydalar nəzərdə tutulur. Məsələn, tutaq ki, şagirdlər “1848-ci il Fransa və Macarıstan inqilabları” mövzusunda inşə yazmışlar və müəllim bu inşaları ballıq sistemlə qiymətləndirmək fikrindədir. Bu məqsədlə o, aşağıda verilən nümunəyə uyğun olaraq, qabaqcadan qiymətləndirmə dərəcələrini hazırlamalıdır.

Yazı işini qiymətləndirmə dərəcələri

“5” almaq üçün inşə müəllifi:

1. Orijinal fikir söyləməlidir (daha siniflə deyilənləri təkrar etməməlidir).

2. Öz fikrini yaxşı əsaslandırmalıdır. (Burada bəzi müəllimlər hər hansı bir fikri əsaslandırmaq üçün ən azı neçə dəlil gətirmək lazım olduğunu göstərə bilirlər.

3. Əsas əks dəlilləri nəzərə almalıdır.

4. İnşanın giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət planını tərtib etməlidir.

5. Yazının üslubu və orfoqrafik cəhətdən savadlı olması qayğısına qalmalıdır.

6. İnşa 5-7 səhifə həcmində yazılmalıdır.

“4” qiymət o zaman verilir ki, inşa müəllifi:

1. Orijinal fikir söyləmiş olsun (daha sinifdə deyilənləri təkrar etməsin).

2. Öz fikrini yaxşı əsaslandırmış olsun (Burada arqumentlərin sayı “5” qiymət verilən inşadakına nisbətən az da ola bilər).

3. İnşanın giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət planını tərtib etmiş olsun.

4. Yazı işini aydın dildə, səhvsiz yazmış olsun.

5. İş 5-7 səhifə həcmində yazmış olsun.

“3” qiymət almaq üçün inşa müəllifi:

1. Dəqiq ifadə olunmuş fikir söyləməlidir.

2. Bu fikri əsaslandırmalıdır.

3. İnşanın giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət planını tərtib etməlidir

4. yazı işini aydın dildə, səhvsiz yazmalıdır.

5. “İş 4-5 səhifə həcmində yazmalıdır.

“2” və ya “1” qiymət o zaman verilir ki, inşa müəllifi:

1. Öz fikrini aydın ifadə edə bilməmişdir.

2. Bir dənə də aydın dəlil gətirə bilməmişdir.

3. Yazı işini giriş, əsas hissə və nəticə hissələrinə ayırmamışdır.

4. Üslubi, qrammatik, orfoqrafik səhvlər buraxmışdır.

Özünüqiymətləndirmə. Şagirdlərin təcrübəli polemikacı kimi yetişməsinə arzu edən müəllimlər üçün özünüqiymətləndirmə üsulu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sınıf diskusiyasından əvvəl müəllim şagirdləri həvəsləndirmək üçün aşağıdakı qaydada özünüqiymətləndirmə apara bilər:

1. Mən mətnin adına və şəkillərinə baxarkən onun nədən bəhs etdiyini anlayıram.

2. Oxuduğum hekayənin janrına əsasən burada nələrin baş verəcəyini təxmin edə bilərəm.

3. Oxuyuram və özümün bütün təxminlərini beynimdə saxlayıram.

4. Mənə təxminlər irəli sürməyə kömək edən xırdalıqlara diqqət yetirirəm.

5. Hətta başqa nə isə oxuduqda da dayanır və öz-özündən soruşuram ki, mən artıq bu barədə nələri bilirəm və nələrin baş verə biləcəyini güman edirəm.

Şagirdlər bu cədvəli doldurur və öz cavablarını qrupda müəllimlə birgə müzakirə edirlər. Beləliklə, müəllim şagirdlərə sinifdəki öyrənmə prosesindən

daha yaxşı baş çıxarmaqda və sinif işindən daha çox faydalanmaq yollarını tapmaqda kömək edir.

Özünüqiymətləndirmə digər pedaqoji vəzifələrin həlli üçün də tətbiq olunur.

Elmi nəticə: Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində tarix təlimində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılmasında və qiymətləndirilməsində həm ənənəvi, həm də yeni təlim metodlarının qarşılıqlı əlaqəsindən səmərəli istifadə tarix təliminin keyfiyyətini yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi yenilik: Şagirdlərin bilik bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsinin forma və metodlarının işlənib hazırlanması və onun reallaşdırılması istiqamətlərinin şərhidir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalədə irəli sürülən müddəlar, işlənmiş texnologiyalar müəllimlərin bu sahədə nəzəri biliklərinin formalaşmasını və məktəblərdə tarix təliminin nəticələrinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi işlərinin səmərəsini yüksəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Актуальные вопросы, методики обучения (Род. Ред. А.В.Колоскова) М.2004, 415 с.
2. Дайри Н.Г. Проверка знаний и познавательная деятельность учащихся VII класса. М., 1960, 375 с.
3. Вагин А.А. Методика обучения истории в средней школе. М., 1972, 575 с.
4. Методика обучения истории древнего мира в средней веков в V-VI классах. М., 1970, 395 с.
5. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim, müəllimlər üçün vəsait. Bakı: 2007, 149 s.

РЕЗЮМЕ

В статье комментируется проверка и оценка знаний и умений учащихся в преподавании истории в общеобразовательных школах. Также была создана система применения различных форм и методов проверки и оценки знаний и умений учащихся в процессе взаимной связи традиционных и активных методов обучения. Эта система своей продуктивностью повышает эффективность обучения истории в полной средней школе.

SUMMARY

The verification and assessment of the students knowledge and abilities in the history training at general education schools were interpreted in the article. As well as the application system of different forms and methods of verification and assessment of students knowledge and abilities in the process of mutual relation of traditional as well as active training methods was also created. That system with its productivity improves the effectiveness of history training at full secondary school.

ABBASOVA X.D.

Fövqəladə Hallar Nazirliyi

İNKLUZİV TƏHSİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: inkluziv təhsil, integrasiya, özünəinam, defekt, integrasiya, adaptasiya, optimal təhsil, sosializasiya.

Key words: inclusive education, integration, self-confidence, defect, integration, adaptation, optimum education, sociology

Ключевые слова: инклюзивное образование, интеграция, самодоверие, дефект, интеграция, адаптация, оптимальное образование, социализация.

Məqalədə inkluziv təhsilin əhəmiyyətindən və xüsusi ilə qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə integrasiyasından bəhs olunur. Burada, həmçinin, fiziki qüsurlu uşaqlarla işləmə mexanizmi və problemin həlli yollarından bəhz olunur. Inkluziv təhsil - ümumi təhsilin hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutan və bütün uşaqların təhsilin müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına əsaslanan inkişaf prosesidir. Bu, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb olunmasını da təmin edir. Inkluziv təhsil uşaqların müstəqil bir fərd kimi təhsil zamanı onların hərtərəfli inkişafına istiqamətlənib. Inkluziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır (4).

Inkluziv təhsil istər sağlam, istərsə də əlillərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına, əlil uşaqların təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış olur (1). Əgər uşağın fiziki sağlamlığı sinif şəraitində təhsil almağa imkan vermirsə onların təhsili xüsusi mərkəzlərdə və məktəblərdə həyata keçirilməlidir. Bu hal onların cəmiyyətə tez adaptasiyasına və özünəinamına şərait yaratmış olar.

Əgər uşaq əlil arabasına məkkumdursa, ancaq əqli cəhətdən sağlamdırsa bu onun məktəb mühitində təhsil almasına mane olmamalıdır. Təhsil strategiyaları haqqında qanuna əsasən distant təhsil bu çətinliyin öhtəsindən gələ bilər. Bu kimi

uşaqlar həm məktəbdə, həm də evdə təhsil ala bilər. Ancaq mümkün qədər onların cəmiyyətdən və məktəb mühitindən ayrılmamasında fayda vardır.

İnklüziv təhsilin məğzi nəyinki fiziki məhdudiyyətli uşaqların təhsilinə, eyni zamanda onların psixoloji durumuna da müsbət təsir göstərəcək. Hər rayon üzrə əlil və ya hər hansı fiziki məhdudiyyəti olan uşaqlar yerli icra orqanları tərəfindən müəyyən edildikdən sonra ərazidəki uşaq bağçaları, məktəb və universitet tələbələri tərəfindən xüsusi tədbirlər hazırlanmalı və mütamadi olaraq onlara baş çəkilməli, hazırlanan tədbirlərdə iştirak etmələri üçün müəyyən şərait yaradılmalıdır. Əminliklə söyləmək olar ki, uşaqlar tərəfindən hazırlanan kiçik hədiyyələr və maraqlı görüşlər onların psixoloji durumuna müsbət təsir edəcəkdir.

Bu kimi görüşlər xəstəxana və reabilitasiya mərkəzlərində müalicə alan uşaqlar üçün də təşkil edilməlidir. Bu tədbirlər nəyinki, inklüziv təhsilə ehtiyacı olanlara, eyni zamanda sağlam uşaqlara da müsbət təsir edər onlarda qayğı və diqqət kimi gözəl keyfiyyətlər formalaşdırar. Inklüziv təhsillə bağlı beynəlxalq praktikaya görə, bir sinifdə təhsil alan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin sayı 5-10% olmalıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda 60 minə yaxın sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq var. Onlardan yalnız 12 mini təhsilə cəlb olunub, o cümlədən 1105-i xüsusi məktəblərdə, 2664-ü xüsusi internat məktəblərində, 7750-si evdə, 268-i isə inklüziv təhsil alır. Qalanlarının isə təhsil almasında ümumiyyətlə valideynlər maraqlı deyillər. Təhsilə cəlb olunanların əksəriyyəti xüsusi məktəb və internat-məktəblərdə oxuyurlar. Belə təlim-tərbiyə uşağın diqqətini onun defektinə cəmləyir. Onlar digər uşaqlarla ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkir və özlərini bir növ cəmiyyətdən təcrid olunmuş kimi hiss edirlər. Sağlam uşaqlar da eyni zamanda, bu və ya digər məkanda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqla rastlaşdıqda ona təəccüblə baxır, sanki o tamam başqa bir dünyadan gəlib, bəzən isə gülür və ələ salırlar. Bunun əsas səbəbi isə onlar arasında ünsiyyətin, əməkdaşlığın olmamasıdır. Bunun nəticəsində onlar bir-birilərini dərk etmir və nə hiss keçirdiklərini başa düşmürlər.

Bundan əlavə inklüziv təhsil məktəbəqədər və orta məktəb təhsili ilə məhdudlaşmamalı və onların peşə məktəblərində və ali təhsil ocaqlarında təhsil almaları üçün də şərait yaradılmalıdır. Belə ki, orta məktəblərdən fərqli olaraq, ali təhsil müəssisələrində müəyyən təhsil haqqı var ki, bu da bir qisim tələbələrin təhsilinə maneəçilik törədir. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin böyük bir qismi bu və ya digər formada aşağı imkanlara malik olduqlarından, onlar üçün ali təhsillə bağlı dövlət və müəssisələr tərəfindən xüsusi yardımlar ayrılmalıdır (4).

Azərbaycanda «İnklüziv təhsil layihəsi»nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarına əsasən "Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsili"nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir. Inklüziv təhsilin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün faydaları

çoxdur. Belə ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar kollektivə uyğunlaşır, cəmiyyətə integrasiya edir. Onlarda özünə inam hissi formalaşır, onlar cəmiyyətin digər üzvləri kimi bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi formalaşır. Gələcəkdə onların məşğulluq kimi problemi də aradan qaldırılmış olur (5).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24.10.2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili, cəmiyyətə integrasiyası və onların sosial adaptasiyası məsələləri qeyd olunmuşdur. Bu sənəddə nəzərdə tutulur ki, təhsil alanların istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasına ehtiyac vardır.

Strategiyanın məqsədi: 1) Səmərəli təhsil modelinə əsaslanan standart və kurikulumların hazırlanması; 2) Kurikuluma əsaslanan yeni dərsliklərin yaradılması, şagird və müəllimlərin müvafiq dərslik seçiminin təmin olunması; 3) Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inklüziv təlim proqramlarının hazırlanması; 4) Təhsil verənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəlməsini təmin edən sistemin yaradılması; 5) Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyata və təhsil mühitinə integrasiyasını təmin edən inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması; 6) Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil və sosial adaptasiyası üçün imkanların təmin edilməsi məqsədi ilə optimal inklüziv təhsil modelinin tətbiq edilməsi; 7) Distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil müəssisələri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin yaradılması.

Belə ki, Strategiyanın 1.2.4 bəndində, “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inklüziv təlim proqramları”nın hazırlanması barədə söz gedir. Respublikanın xüsusi təhsil müəssisələri üçün korreksiyaedici təhsil sahələri üzrə proqramların hazırlanmasına ehtiyac vardır: kar və zəifşidən uşaqlar internat məktəbləri üçün proqram və dərsliklərin hazırlanması; görməsi problemlili uşaqlar internat məktəbi üçün yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alan proqram və dərsliklərin hazırlanması; xüsusi təhsil müəssisələrində işləyən müəllim və tərbiyəçilər üçün metodiki vəsaitlərin hazırlanması; xüsusi məktəbə qədər müəssisələr üçün tərbiyə proqramlarının hazırlanması; korreksion pedaqogikanın sahələri üzrə (surdopedaqogika, tiflopedaqogika, oliqofrenopedaqogika, loqopediya) dərsliklərinin hazırlanması və ya rus dilindən tərcümə edilməsi; defektoloji kadrların təkmilləşməsi məsələlərinə yenidən baxılması.

Məktəblərdə defektoloji kadrların hazırlanması məsələlərinə yenidən baxılması, bu sahələr üzrə tələbə qəbulunun artırılması, korreksion pedaqogikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyata və təhsil mühitinə integrasiyasını təmin edən inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması. Inklüziv təhsil metodologiyasının əsasını “Bütün uşaqlar təhsildə ehtiyacı olan uşaqlardır” fikri durur. Buna görə də inklüziv təhsil təlim və tərbiyədə müxtəlif ehtiyacları

ödəməyə hazır olan yanaşma və metodologiya işləməlidir: 1) Inklüziv təhsilin hüquqi – normativ bazasının inkişafı; 2) Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların erkən diaqnostikası və erkən kömək sisteminin yaradılması inklüziv təhsil sisteminin ilkin məsələlərindən və başlanğıclarından biri olmalıdır; 3) Inklüziv təhsilə cəlb olunmuş müəllim və tərbiyəçilərin təkmilləşməsi və yenidən hazırlanması; 4) Inklüziv təhsilin psixoloji-pedaqoji müşayiəti; 5) Inklüziv təhsilə cəlb olunmuş uşaqların psixi inkişafının qiymətləndirilməsi.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili və sosial adaptasiyası üçün imkanların təqdim edilməsi məqsədi ilə optimal inklüziv təhsil modellərinin tətbiq edilməsi. Inklüziv təhsilin əsas məqsədi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil ehtiyaclarını ödəmək, onların tam və bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi inkişaf etmələrinə kömək etməkdir.

Bunun üçün aşağıdakıları təklif edirik: Arasıkəsilməz inklüziv modelin yaradılması, yəni inklüziv təhsil məktəbəqədər müəssisəyə və inklüziv məktəb arasında varisliyin yaradılması. Inklüziv təhsil variativ modellərinin inkişaf etdirilməsi. Inklüziv təhsili, inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bu prosesə valideynlərin və müəllimlərin diqqətinin cəlb edilməsi. Uzunmüddətli və gələcəyə istiqamətlənmiş bir məsələ kimi inklüziv cəmiyyətə keçid - xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların cəmiyyətə sosializasiyası, integrasiyası, adaptasiyası. Məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələri təhsil verənlərin inklüziv təhsil məqsədli əlavətəhsilin təmin edilməsi.

Qeyd edək ki, inklüziv təhsil sahəsini formalaşdıran mütəxəssislərə - ibtidai sinif müəllimlərinə, fənn müəllimlərinə, köməkçi sinif müəllimlərinə, defektoloq, loqoped, psixoloq, tərbiyəçilərə və s. xüsusi tələblər irəli sürülür. Bu tələblər həm onların peşəkar, həm də şəxsiyyət hazırlığına aiddir. Bunun üçün aşağıdakılar çox vacibdir: inklüziv təhsildə çalışan mütəxəssislər üçün peşəkarlığın və təcrübənin artırılması məqsədi ilə müntəzəm olaraq, elmi-praktik seminarların, konfransların, treninqlərin keçirilməsi. Inklüziv təhsil sahəsində işləyən kadrların təkmilləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 19.01.2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin tədbirlər planında da strategiyadan irəli gələn tədbirlər daxil edilmişdir.

Bu planda 1.4. maddə altında “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin həyata və təhsil mühitinə integrasiyasını təmin edən inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması”dır. Metodologiyanın yaradılması deyəndə yuxarıda qeyd etdiyimiz strateji hədəflər nəzərdə tutulur, həm xüsusi təhsilə, həm də inklüziv təhsilə aid olanlar. Bundan başqa, 2.3. maddədə “Müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması məqsədi ilə dövlət siyasətinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi”nin hədəflərindən biri də 2.3.8. məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələrinin

təhsilverənlərinin inklüziv təhsil üzrə məqsədli əlavə təhsil proqramlarının hazırlanması, həyata keçirilməsidir.

Inklüziv təhsilin həyata keçirilməsində valideyinlər və müəllimlər birgə fəaliyyət göstərməlidir. Valideyin fiziki qüsurlu uşağı cəmiyyətdən kənar tutmamalı və utanmamalıdır. Bu halın uşağa sirayət etməməsi üçün valideyin uşağı ilə sağlam uşaq kimi rəftar etməli və ona daim inam aşılmalıdır. Bu işdə sinif müəlliminin əməyi və psixoloji biliyi böyük rol oynayır. O, sinif mühitinə bu kimi uşaqları alışdırmalı və özünəinamı formalaşdırmalıdır. Fiziki qüsurlu uşağın nitq, eşitmə, görmə və digər fiziki məhdudiyyəti onun sağlam düşünməsinə digər uşaqlarla birgə oynamasına və təhsil almasına mane olmamalıdır. Əgər sinifdə belə uşaq varsa müəllim əvvəlcədən digər sağlam uşaqlarla söhbət aparmalı və sağlam fikir və münasibət formalaşdırmalıdır. Əlbətdə ki, uşağın fiziki defekti sinifdəki sağlam uşaqların inkişaf tempindən nəzərə cəpacaq dərəcədə geri qalmamalıdır. Belə olarsa təlimin səviyyəsi aşağı düşər. Bu baxımdan fiziki qüsurlu uşaq sağlamlıq dərəcəsinə və əqli inkişaf səviyyəsinə görə müəyyən edilməli və məktəb mühitinə buraxılmalıdır. Fiziki qüsuru nəzərəcəpacaq dərəcədə əhəmiyyətli olanlar isə xüsusi məktəblərdə təhsil almalıdır.

Təcrübələr sübut etmişdir ki, hər hansı fiziki qüsuru olan insanın digər duyğu orqanları misal üçün görmə problemi olanın eşitmə və toxunma hissiyyəti, nitq qüsuru olanın gözəl əl qabiliyyəti və s. olur. Məsələn, Yasamal rayonu 13 sayılı orta məktəbin 2 b sinfində Rafael adlı uşağın nitq qüsuru (kəkələmə) vardı. Ancaq uşaq bu qüsurluna baxmayaraq çox yaxşı oxuyur, riyazi bilikləri yüksək səviyyədə qavrayırdı. Bu səbəbdən də sinifin əlaçısı idi. Sinif müəllimi sinifdə çox gözəl mühit yaratdığından Rafaelin bu qüsuru yoldaşları tərəfindən qətiyyən qeyri-adi qarşılanmır, əksinə ona böyük hörmət vardı.

Cəmiyyətdə Rafael kimi uşaqlar çoxdur. Ancaq onlarda olan istedadı, qabiliyyəti üzə çıxarmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl uşaq dünyaya gəlməmişdən öncə ana mütamadi həkim müayinəsində olmalı və aşkar olunan və müayinəsi mümkün olan xəstəliklər vaxtında müalicə olunmalıdır ki, sağlam cəmiyyətimiz və sağlam gələcəyimiz formalaşsın. Bunun üçün də dövlətimiz həm səhiyyənin, həm də təhsilin inkişafına böyük önəm verir və dünyanın inkişaf etmiş dövlətlətinin üstün təcrübəsindən yararlanır. Hal-hazırda Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil almağı üçün xüsusi təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Görmə qabiliyyəti məhdud uşaqlar üçün Loqopedik xidmət məktəbəqədər müəssisələri, uşaq bağçaları, internat məktəbləri və ümumtəhsil müəssisələrində təşkil edilir. Bununla yanaşı, müxtəlif dərəcədə eşitmə qüsuru olan uşaqlar üçün də internat məktəblərinin bəzilərində təhsil xidmətləri təşkil edilir. Görmə qabiliyyəti məhdud vətəndaşlar üçün kitabxananın yaradılması və xüsusi şriftlərlə və brayl əlifbası ilə dərsliklərin çap olunması da bu işdə mühim addım ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı". 19.01.2015-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) Bakı, 2006
3. Cabbarov M. Təhsil dövlət siyasətinin prioritetləri sırasında ilk yerlərdən biri olduğunu tutur. Azərbaycan məktəbi, 2014
4. "İnklüziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr" V Elmi-praktiki məqalələr toplusu .14-15 oktyabr 2011 Bakı N-5
5. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarı

РЕЗЮМЕ

Статья повествует о важности инклюзивного образования и об интеграции детей с особыми потребностями в обществе.

SUMMARY

The article speaks of the importance of inclusive education and integration into society of children with special needs. It also reflects the mechanism of work with children with disabilities and the ways of solving the problem.

ГУЛИЕВА Э.

Бакинский славянский университет

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Ключевые слова: *информационно-коммуникационная технология, модернизация образования, обучение иностранному языку,*

Açar sözlər: *informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təhsilin modernləşdirilməsi, xarici dil təhsili*

Keyword: *information-communication technology, education modernization, foreign language training,*

Русский язык является одним из самых распространенных языков современного мира. Сегодня, по данным ЮНЕСКО, человечество говорит на более двух тысяч семистах языках. Русский язык является родным языком или наиболее активным вторым языком для более двухсот двадцати миллионов человек. По статистике ООН, русским языком сегодня владеет в общей сложности около 500 млн. человек, в том числе более 300 млн. за рубежом. Среди мировых языков он занимает третье место после китайского языка, на котором говорит свыше одного миллиарда человек, и английского языка, которым повседневно пользуются около 750 млн. человек на планете. Русский язык является официальным или рабочим языком в ряде международных организаций – ООН, ОБСЕ, МАГАТЭ, ЮНЕСКО и др. В целях развития культурного многообразия и для поддержания равноправия ЮНЕСКО учредила дни языков для шести официальных языков ООН: английского, арабского, испанского, китайского, русского и французского.

С крахом советской системы функции русского языка как одного из мировых изменились, хотя во многих странах постсоветского пространства он до сих пор является языком межнационального общения. Около 70% населения стран бывшего СССР владеет им достаточно свободно, он ис-

пользуется в деловой сфере, государственных учреждениях. В то же время, в этих странах тенденция получения образования на русском языке постепенно снижается. Вместе с тем нельзя не заметить, что ситуация с русским языком в Азербайджанской Республике изменяется в лучшую сторону, открываются филиалы российских вузов, где местная молодежь получает высшее образование на русском языке. Ежегодно растёт число детей желающих получить образование на русском языке.

В Европе наблюдается новая волна интереса к русскому языку, всё больше студентов выбирают его в качестве второго иностранного. В связи с появлением единого экономического и образовательного пространства в современной Европе возникли термины «рыночные языки» и «языки маркетинга». К таким языкам относят английский, немецкий, французский, испанский, русский и португальский языки. Считается, что сотрудники каждой европейской фирмы, имеющие торгово-экономические отношения, обязательно должны владеть этими языками. Изучая язык и культуру партнера, можно понять его психологическую стратегию, его поведение в рамках предпринимательской деятельности и добиться успеха в бизнесе, в сотрудничестве в сфере экономики и торговли. Многие западные фирмы, особенно немецкие бизнес-структуры при контактах с российскими компаниями чаще используют именно русский язык, чем английский, ибо считают это с одним из путей для успешных переговоров с российскими партнёрами. В современной лингводидактике данное явление называется «коммуникативное удобство».

«Коммуникативное удобство», безусловно, служит важным стимулом в изучении русского языка в странах мира, с которыми у России сложились активные деловые отношения в политической, в социально-экономических и культурных сферах. В последние годы в странах Европы (Испания, Кипр, Греция) появилось больше русских туристов, многие россияне приобрели здесь недвижимость. В связи с этим возникла острая необходимость в специальном изучении русского языка для работников сферы обслуживания и гостиничного бизнеса. По данным статистики, в университетах стран Западной Европы русский язык изучают более 28 тыс. студентов и около 225 тыс. школьников. В государствах Азии русским языком владеют десятки тысяч специалистов, получивших когда-то высшее образование в России. Русский язык изучается сегодня в Индии, Китае, Монголии, Северной Корее, Вьетнаме, не так давно его начали изучать в Индонезии и на Филиппинах. В Израиле шестая часть населения говорит и по-русски и на иврите, в Африке работают десятки тысяч специалистов, получивших образование в СССР и России.

Даже в Северной Америке более полутора миллионов человек считает русский язык родным.

В целом русский язык за рубежом в той или иной форме изучают около 14 млн. человек. Несмотря на то, что после распада Советского Союза общее число изучающих русский язык значительно сократилось, он функционирует, развивается и укрепляет свои позиции. Этому во многом способствует современная государственная политика РФ: создана государственно-правовая основа русского языка, принят закон о русском языке, учреждён Совет по русскому языку при правительстве Российской Федерации. Русский язык продолжает быть языком межнационального общения народов России, он стал официальным языком-посредником между Россией, странами СНГ и странами Балтии. Пропаганда русского языка за рубежом является приоритетным направлением внешней политики России. Активная деятельность проводится Росзарубежцентром при МИД РФ, Международной ассоциацией преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ), Центром развития русского языка и Российским обществом преподавателей русского языка и литературы (РОПРЯЛ), Фондом «Русский Мир», регулярно выделяющим ощутимые гранты зарубежным и российским Центрам русского языка. Все это даёт возможность активно поддерживать миллионы русских людей, проживающих за рубежом и иностранцев, изучающих русский язык. Кроме этого, сейчас активно действует русская зона глобальной сети Интернет – зона.ru, которая является мощным ресурсом и мотивационной базой изучения русского языка. Базисные факторы, делающие для иностранных граждан изучение русского языка практической необходимостью, определяются перспективой международного торгово-экономического сотрудничества с Россией.

Большую роль в усилении мотивации к изучению русского языка, наряду с профессиональным фактором (получением специальности в стране изучаемого языка), играет русская культура, которая издавна рассматривалась как часть европейской и шире – мировой культуры. Феномен интереса к русской культуре, общечеловеческая ценность русской классической литературы, тематическое разнообразие и фактическая доступность литературы на русском языке играют важную роль и выступают в качестве постоянно действующего фактора в популяризации русского языка в мире, а также в повышении мотивации его изучения.

Многие иностранные граждане, изучающие русский язык, высказывают мнение относительно красоты русского языка. И действительно, в изучении таких языков, как испанский, итальянский, русский, ощущается несомненная поддержка лингвоэстетической стороны, а поэтому можно предположить, что занятия русским языком в определённой мере расширяют чувство вкуса и красоты языка у иностранных учащихся. К тому же понятие «эстетической ценности» какого-либо языка является, по мнению многих исследователей, первопричиной возникновения широкого интереса к нему и

массового его распространения в иноязычной среде. Безусловно, что это понятие представляет собой категорию весьма относительную и порождённую в большей мере субъективным восприятием и оценками, тем не менее подобные оценки способствуют созданию положительного образа русского языка и могут использоваться в практической деятельности преподавателей РКИ в качестве основного фактора, усиливающего мотивацию его изучения.

Среди субъективно-психологических факторов, также влияющих на мотивацию изучения иностранных языков, присутствуют и представления об их «лёгкости» и «трудности», причём русский язык пользуется репутацией «трудного» языка. Данное утверждение является достаточно устоявшимся стереотипом, а поэтому учёным, методистам и преподавателям РКИ необходимо попытаться разрушить его, поскольку при наличии качественных учебных материалов и хорошо отлаженной системы обучения русский язык оказывается не более трудным, чем любой другой язык.

Таким образом, современная языковая ситуация в мире позволяет утверждать о существенной популярности русского языка. Нынешний подъем интереса к русскому языку напрямую связан с экономическими, политическими и социальными факторами. Русский язык для иностранных студентов – это не только важное средство общения, но и средство, обеспечивающее их участие в образовательном процессе, а также в научно-техническом, профессиональном и культурном развитии.

В начале 90-х годов прошлого столетия в России произошла смена исторических эпох, оказавшая значительное влияние на изучение русского языка как иностранного как в самой России, так и за рубежом. Из исторических событий и сопутствующих им факторов, которые привели к существенным изменениям в области обучения РКИ, следует назвать следующие:

Возникновение на территории бывшего СССР 15 независимых государств, каждое из которых стало проводить свою собственную внешнюю и внутреннюю политику, в том числе языковую политику, особенно в области русского языка. Стремление Российской Федерации сохранить единое информационное и образовательное пространство на основе русского языка поддерживается далеко не всеми новыми независимыми государствами. В некоторых государствах, возникших на постсоветском пространстве, даже входящих в Содружество Независимых Государств, русский язык постепенно вытесняется и из системы образования, и из многих сфер жизни. Все это приводит к многообразию языковых ситуаций в новых независимых государствах, к многообразию систем преподавания русского языка. В некоторых из этих государств русский язык получил статус иностранного языка. В целом в государствах, возникших на территории СССР, за прошедшие 25 лет существенно сократилось число граждан, владеющих русским языком. Сократилось и количество русских школ, а также количество учащихся,

изучающих русский язык в национальных школах. В школах некоторых государств он изучается как второй или третий иностранный язык.

Развитие современной методики тесно связано с поиском инновационных путей и средств, способствующих оптимизации процесса обучения иностранному языку и повышению эффективности преподавания русского языка как иностранного. Потребность сделать процесс обучения полезным и интересным заставляет исследователей и специалистов постоянно совершенствовать учебные программы, разрабатывать новое поколение учебников и учебных пособий, искать способы повышения мотивации обучаемых и пути превращения обязательного и трудного по характеру обучения в интересное и увлекательное путешествие в мир неродного языка и иной культуры. Важно не только обеспечить введение и закрепление большого объема информации, но и увеличение времени для активной речевой деятельности каждого обучаемого. Поэтому остаётся актуальным вопрос о том, какая методика поможет специалистам в организации учебного процесса в сложившихся условиях, когда становится вполне возможным привлечение за минимальные затраты времени и материальных средств максимального количества желающих изучать русский язык в качестве иностранного.

Проблемы интеграции компьютерных, другими словами, современных информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в сферу обучения РКИ сегодня достаточно актуальны. Накопленный практический опыт внедрения ИКТ в сферу образования и в частности, в сферу обучения РКИ, показывает глобальность этой проблемы. Вопросы внедрения новейших технологий в сферу преподавания русского языка, а также повышения эффективности традиционных педагогических технологий путем их интеграции в современные условия обучения сегодня определяют основные направления интегративной деятельности по повышению качества обучения РКИ. Специалисты отмечают, что говорить об интеграции не так-то легко. Как правило, проблемы интеграции возникают в силу отсутствия естественности в осуществлении какого-либо процесса, разрушения или утраты целостности. Понимая сложности в определении понятия «интеграция» относительно процессов информатизации сферы обучения РКИ, мы, тем не менее, должны отметить, что для решения задач обеспечения результативности обучения в условиях информатизации образовательной сферы существующая практика использования ИКТ в методике и компьютерной лингводидактике сегодня должна осмысливаться в едином концептуальном ключе с должным вниманием к рассмотрению текущих процессов интеграции на всех системных уровнях обучения, которые определяются в методической литературе: методологическом, методическом, технологическом, организационном и уровне управления обучением. Необходимость единых оснований в осмыслении и поиске решения проблем интеграции в информатизации обучения языку

привносится в лингводидактику единой физической природой ИКТ и равным образом относится к обучению любому иностранному языку. Исследования и разработки в сфере обучения иностранным языкам, таким образом, актуальны и для сферы РКИ. Сегодня в лингводидактике ставятся и решаются вопросы изучения дидактического и методического потенциала современных информационных, коммуникационных технологий, а также разрабатываются методики использования ИКТ в обучении иностранному языку, поднимаются вопросы интеграции педагогических и компьютерных технологий в современные условия обучения языку с применением ИКТ (Э.Г.Азимов, А.Д.Гарцов, Е.И.Бегенева, А.Н.Богомолов, Л.А.Дунаева, Е.В.Рублёва, А.В.Тряпельников, А.Н.Щукин и др.).

П.В.Сысоев справедливо отмечает, что эти проблемы ещё не находят единого системного решения. Интеграция информационных технологий в обучение РКИ не может рассматриваться упрощенно, односторонне, как только внедрение представляемых в сферу образования современных технических и информационных средств и технологий. Это обоюдное и единое движение друг к другу процесса обучения языку (в лице профессиональных участников этого процесса) и новейших технологий со стремлением обретения целостности и результативности в этом движении. Изменения парадигмы образования и новые телекоммуникационные и информационные условия, в которых осуществляется обучение, поднимают новые, ранее не известные в методике и лингводидактике проблемы. В понятия лингводидактики включаются новые понятия и термины. Возрастает значимость исследований, посвященных проблемам лингводидактики в постиндустриальном, информационном обществе при наличии новых условий обучения и образования. Сегодня становится известным, что цифровая революция как общественное явление свершилась. И современные информационные технологии как результат цифрового технологического прорыва, в том числе и в сфере РКИ, вызывают необходимость изменения существующих педагогических технологий обучения, что, собственно, и происходит в системе образования. Важно разобраться с использованием современных информационных технологий в теории и практике обучения языку, увидеть возможности интеграции, продвижения в методике и лингводидактике к представлению нового в живом педагогическом процессе, определиться с методологическими соответствиями заявляющего себя информационного (цифрового) формата задачам обучения языку. Сегодня актуальность поиска решений этих проблем не вызывает никаких сомнений. Так или иначе, цифровой формат новых учебных материалов, пособий, учебников по русскому языку и их информационно-коммуникационное включение в процесс обучения наиболее полно и системно (на всех уровнях: методологическом, методическом, технологическом, организационном и управления обучением) обозначаются сегодня в

новом направлении исследований в компьютерной лингводидактике – информационном. Это отвечает задачам приведения содержания обучения в соответствие с предлагаемыми высокими технологиями формами его презентации в учебном процессе, задачам гармонизации предъявления зафиксированных в изучаемом языке традиционных социокультурных ценностей с условиями их современного восприятия в обучении. Информационные и коммуникационные технологии, опирающиеся на цифровую природу существования и функционирования информации, предоставляют нам новые возможности: инструменты, способы и формы предъявления и обработки информации.

Цифровой формат новых учебных материалов, пособий, учебников по РКИ наиболее полно отвечает современным задачам приведения содержания обучения в соответствие с формами его представления в учебном процессе (связанными с развитием высоких технологий), задачам гармонизации предъявления зафиксированных в изучаемом языке традиционных социокультурных ценностей с условиями их восприятия учениками. Подвергаются изменениям средства, способы, формы обучения, пересматриваются подходы, разрабатываются новые методы и приемы обучения. В лингводидактике появляются такие термины, как «киберпространство», которое определяет свойства глобального информационного поля, «текст с характеристиками линейности», «гипертекст с нелинейным содержанием», «кибертекст», «цифровой формат обучения».

ЛИТЕРАТУРА

1. Когнитивные аспекты языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М., 1988. – С. 66-78.
2. Кожевникова Т.В. Методика составления упражнений для работы с компьютером // Вариантность в обучении иностранным языкам в неязыковом вузе. – М., 1999, – С.126-134.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е. С. Полат. - М., 1999. – 378с.
4. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества // http://www.nazarchuk.com/books/book1/chapter3/chapter3_2.html.
5. Тихомирова В.П. Открытое дистанционное образование в России: опыт и перспективы развития// www.mesi.ru.

PE3IOME

Məqalədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının mahiyyəti açıqlanır, təhsilin modernizasiya şəraitində xarici dillərin öyrənilməsinin rolu müəyyən edilir. Xarici dillərin öyrənilməsində istifadə edilən yeni informasiya texnologiyalarının təsnifatı təklif olunur. Tədrisdə yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsi tədris prosesinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsinin vacib aspekti olaraq işin formasını müxtəlifləşdirir, metodik vasitə və üsullarını zənginləşdirir və tələbələr üçün xarici dilin öyrənilmə prosesini maraqlı edir.

SUMMARY

The essence of information-communication technology usage is revealed in the article; the role of the technologies is determined during the foreign language training under conditions of the education modernization; the classification of means of the new information technologies used in the foreign language training is suggested. The usage of new technologies in training is one of the most important aspects of the training improvement and optimization, and the enrichment of methods and techniques allowing diversification of work forms and transformation of the training process into an interesting foreign language training process for students.

ГАСАНОВА С.Р.

Азербайджанский университет языков

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМА КОЛЛАЖИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ВТОРОГО КУРСА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Ключевые слова: коллаж, устная речь, межкультурная компетенция, аутентичные материалы

Açar sözlər: kolaj, şifahi nitq, mədəniyyətlərarası kompetensiya, autentik materiallar

Keywords: collage, oral speech, intercultural competence, authentic materials

Актуальная задача современного иноязычного образования – развивать индивидуальность студентов, расширять круг его познания и адекватного восприятия чужой и своей родной культуры, развивать интеллектуальные способности человека, способствовать становлению его духовности, нравственности, высоких моральных качеств, т.е. готовить к диалогу культур [4, 70]. В связи с этим возникает вопрос, как изменить практику преподавания немецкого языка так, чтобы диалог имел место и был продуктивным? Одним из путей является моделирование культурного пространства и предоставление студентам дидактических возможностей длительного и активного пребывания в нем посредством полимодальных наглядных средств. С нашей точки зрения, таким средством является коллаж. Уникальность коллажа как дидактической единицы обусловлена тем, что в нем нашло воплощение изменение перцептивных особенностей (таких как нарушение последовательности, мгновенность восприятия, телесность); отражение открытий в области психологии, физиологии; формирование культуры нового типа; информационно-коммуникативные изменения; развитие городской среды. Вероятно, назрела необходимость теоретической разработки проблем, связанных с коллажем как методическим средством овладения иностранным языком и

коллажированием как способом организации этой деятельности, где коллаж рассматривается как методическое средство организации разных видов деятельности на занятиях по немецкому языку, в частности, организации межкультурного диалога [6, 92]. Первое определение коллажа как методического средства принадлежат немецкому методисту Б.Д. Мюллеру (1983). Он трактует коллаж как «осознанное построение социального значения, который протекает аналогично процессу овладения понятием при неуправляемом усвоении языка с использованием различной, актуальной информации». С его точки зрения, коллаж появляется в процессе переработки страноведческого содержания понятия и является способом организации деятельности по овладению информацией об иной культуре и результатом данной деятельности. То понятие коллаж Б.Д. Мюллер употребляет в двух разных смыслах: 1) как способ организации деятельности по овладению определенным объемом страноведческого понятия, 2) как продукт этой деятельности. Очевидно, что понимание коллажа Мюллером редуцировано до описания его возможностей в процессе подачи и усвоения страноведческой информации, т.е. ученый трактует коллаж только как средство семантизации и осознанного запоминания страноведческого понятия [6, 93].

Коллажирование определяется как методический прием, который предполагает построение образно-смыслового страноведческого коллажа путем ассоциативного наращивания лексикосемантического фона ключевого понятия – реалии. Ведущие азербайджанские и российские методисты трактуют коллаж сугубо как средство наглядной семантизации понятий, обозначающих реалии иноязычной культуры. Тем не менее, несомненной заслугой этих ученых является то, что они увидели в коллаже мощное «средство методико-педагогического и образовательного воздействия на студентов, формирующее цельное и образное представление о той или иной реалии иноязычной культуры» [3, 132]. Работы М.Ю. Казиевой, М.А. Нефедовой, Л.Н.Яковлевой, Н.П.Грачевой, В.С Красильниковой, Л.А. Чайниковой, Н.А. Суховой убедительно доказывают, что коллаж как способ презентации иной действительности позволяет студенту:

- последовательно осуществлять опору на жизненный опыт в родной культуре;
- проникать в другую культуру;
- активно включаться в диалог культур, где коммуниканты имеют возможности реального контакта [5, 27-28].

В формировании межкультурной компетенции на основе аутентичных материалов коллаж выполняет две функции. Для преподавателя это инструмент управления познавательной деятельностью студентов. Для студентов коллаж - это средство познания, применения знаний и опора для устной речи.

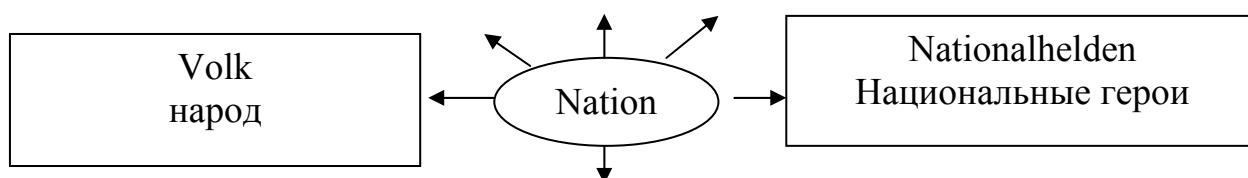
Форма работы с применением коллажирования в формировании межкультурной компетенции у студентов на основе аутентичных материалов в устной речи студентов могут быть следующими:

1. Применение аутентичных диалогов в контексте межкультурной коммуникации;
2. Ролевая игра;
3. Беседа по содержанию просмотренного фильма с опорой на коллаж;
4. Коллаж в виде монологического высказывания;
5. Составление диалогов на основе прослушанной информации и составленного в ней коллажа.

По форме коллаж напоминает плакат или стенгазету. В центре находится ключевое понятие-ядро, а вокруг него располагаются понятия-спутники, составляющие его фоновое окружение. По содержанию коллаж характеризуется информативностью и наглядностью – обилие картинок, изображений, короткой разноплановой текстовой информации, наличие схем, диаграмм, связей. Коллажирование реализуется посредством создания визуальной модели, которая включает в себя определенные этапы: 1. Подготовительный 2. Основной 3. Завершающий [1, 9].

Приведем пример урока, демонстрирующего практическую реализацию приема коллажирования во время изучения немецкого языка в рамках темы "Deutsch lernen – Deutschland entdecken" («Учить немецкий – открывать Германию») учебника «Mosaik»

Перед началом работы с коллажем преподаватель предлагает студентам составить ассоциативную группу с целью выявления представлений студентов о понятии «нация». Was fällt euch zum Begriff "Nation" auf? С чем у вас ассоциируется слово «нация». С опорой на ассоциативную группу, каждый студент формулирует коротко собственное представление о «нации». Ассоциативную группу можно дополнить словами и выражениями из последующего текста. В более сильных группах студентам можно предложить объяснить значение таких словосочетаний, например: "Made in Germany" («Сделано в Германии»). Ассоциативная группа предвосхищает содержательные аспекты урока, настраивает студентов на предлагаемую проблематику, ориентирует на формирование ассоциативных связей, чему служит также вопрос о типичных немецких качествах (см. схему 1).

Welche stereotypen Meinungen gibt es über die Deutschen?

(Какие стереотипы имеются о представителях немецкой нации?)

Студенты обмениваются мнениями относительно внешнего вида и черт характера, которые приписывают представителям немецкой нации, используя речевые средства, и активизируя следующего говорящего словами: Und du? Was kannst du über die Deutschen sagen? (А ты? Что ты можешь сказать о жителях Германии?). Задание выполняется по цепочке, студенты отвечают положительно, отрицательно или неопределенно. A: Viele halten die Deutsche für .../ Die Deutschen gelten als .../ Sie kümmern sich um .../ Von ... sagt man, dass sie .../ Aber ich meine/ glaube/ finde ... B: Unsicher, ruhig, freundlich, sparsam, gesellig, traditionsbewusst, höflich, verschlossen, tätig, arbeitsam, geschäftig, kreativ, zuverlässig, gleichgültig u.a.

Далее, используя в качестве опоры вопросы, студенты высказываются о том, кто изображен на коллаже «Типично немецкое», как он выглядит, какую одежду он носит, что в нем типично немецкого. Данный коллаж студенты получают в готовом виде, его подбирает или создает преподаватель и адресует всей группе (см. рис. 1). В коллаже представлены национальные стереотипы, характерные для представителей различных наций. Выстроенный ассоциативный ряд дает возможность оценки представителя немецкой нации, помогает управлять речемыслительным процессом, способствует развитию воображения, творческого продуктивного мышления, прогностических способностей. Wen seht ihr auf der Collage? Wie sieht er aus? Was hat er an? Ist er typisch deutsch? Затем студентам предлагается высказать свои предположения о том, какие привычки в еде у представителя немецкой нации, которые фиксируются на доске. Was trinkt er? Was isst er? После ответов студентов преподаватель предлагает прочитать текст кулинарного рецепта, взятый из немецкой газеты «politische Zeitung» [2, 24], и ответить на вопрос: что их удивило, чего они не ожидали. (Примечание – автор текста использует жанр кулинарного рецепта, чтобы показать портрет европейца). Текст кулинарного рецепта внимательно читается по цепочке. Следует обратить внимание на: • полное понимание текста и перевести слова незнакомые слова • синтаксические конструкции и стилевые особенности кулинарного рецепта, выделить их – малый объем, стереотипность построения, безличность изложения, описание процесса приготовления как комментариев к фотографии, конструкция «man + Präsens Konjunktiv» – создавая текст подражания, студенты должны воспроизвести в нем характерные черты лингвостилистической и композиционно - образной организации текста – основы. • отсутствие названия, которое является обязательным, и изображения. Студенты отвечают на предтекстовые вопросы, используя речевые средства: Ich finde es interessant/komisch, dass .../ Mich überrascht (nicht), dass .../ Ich habe nicht erwartet, dass ... Затем студенты подбирают название к тексту и аргу-

ментируют свой выбор. Студенты еще раз просматривают текст и заполняют таблицу, которая служит опорой для пересказа и построения собственных текстов в соответствии с жанром кулинарного рецепта. Предпочтительна работа в мини-группах с последующим обсуждением на пленуме, окончательный вариант таблицы преподаватель выносит на доску или фолию.

Таблица 2:

Ihr braucht	Und so wird das Gulasch gemacht.

Далее коллективно обсуждается содержание текста, как студенты понимают слово «das Europa-Gulasch», («гуляш по-европейски»), является ли это блюдо таковым и почему, какую мысль хотел выразить автор. На базе текста и сделанных записей студенты беседуют о типичных чертах характера представителей разных наций и о том, для кого это блюдо и какие качества они бы добавили в качестве ингредиентов, аргументируя свою точку зрения. - Für wen ist diese Spezialität? - Werden die typischen Charaktereigenschaften der Menschen verschiedener Nationalitäten hier richtig angegeben? - Würdet ihr noch einige Charaktereigenschaften hinzufügen? После дискуссии студентам предлагается составить текст кулинарного рецепта для жителей Германии, исходя из собственных представлений. Можно организовать парную или групповую работу. Время на подготовку 3-5 мин. Затем каждая группа представляет «свой» рецепт. Слушатели обязательно получают какое-либо задание, например, зафиксировать ингредиенты. Целесообразно обратить внимание студентов на взаимосвязь между коллажем и текстом кулинарного рецепта. Welchen Zusammenhang gibt es zwischen der Collage und dem Text? Преподаватель помогает сделать вывод и определить пути решения проблемы (это можно сформулировать на азербайджанском языке): сегодня во многих странах идет процесс унификации наций: размывание и уничтожение национальных особенностей, нации теряют свое лицо, историю. Поэтому необходимо сохранить свою уникальность. А что мы можем сделать, чтобы сохранить историко-культурное наследие своего родного города? Например, составить «свой» рецепт для кулинарной книги и проиллюстрировать «свои» вкусы. Затем в качестве домашнего задания студентам предлагается, используя актуальную прессу и Интернет, оформить свои коллажи: куда поместить кулинарный рецепт жителей родного города на немецком или азербайджанском языке, дополнить его фотографиями или другим иллюстративным материалом, а затем продемонстрировать в группе. Очень важен заключительный этап, а именно обсуждение коллажей [6, 96].

Рассмотрев прием коллажирования мы пришли к выводу о том, что коллаж является ярким средством мотивации изучения культуры и страны

изучаемого языка. Коллажирование развивает творческое мышление обучающихся, внимание, стимулирует речевое общение, создает эффект присутствия в ситуациях межкультурного общения. Коллаж - удобное средство для организации парной, групповой, коллективной и самостоятельной работы студентов, формирует коммуникативную компетенцию у студентов при обучении устной речи на втором курсе средствами аутентичных заданий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Векслер А.К. Методико-педагогические аспекты преподавания коллажа в художественном образовании в XX веке // Научные проблемы гуманитарных исследований. Выпуск 11: Научно-теоретический журнал. – Пятигорск. – 2010. - С. 104-111
2. Лебедев В.Б. Знакомьтесь: Германия! Пособие по страноведению: Учеб. пособие. М.: Высшая школа, 2003. 287 с.
3. Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам в начальной школе: учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / З.Н. Никитенко, Н.Д. Гальскова. Смоленск.: Ассоциация XXI век, 2007. 176 с.
4. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур: Пособие для учителей учреждений, обеспечивающих получение общ.сред.образования. Минск.: Лексис, 2003. 184 с.
5. Рыжкина И.Б. Коллаж как средство и способ организации межкультурного диалога // Русский язык и межкультурная коммуникация. 2009. № 1 (8). С. 24-28.
6. Рыжкина И.Б. Коллаж как средство формирования субъекта диалога культур // Перспективы науки и образования, 2014, №6 (12). С. 91-98

XÜLASƏ

Alman dili dərslərində kolaj üsulunun istifadəsi tələbələrə dili və onun dərinliklərin öyrənmək üçün bir motivasiyadır. Dərs zamanı kolajdan istifadə etmək dil öyrənlərdə əsasən şifahi nitqin inkişafında böyük bir rol oynayır. Kolajla işləməyə tələbələr daha yaradıcı və həvəslə yanaşırlar, çünki hər kəs öz fikrin və ideyasın ifadə etməyə çalışır. Kolaj üsulundan istifadəsi zamanı tələbələrə qruplarda, fərdi və ya cüt şəklində işləməyə imkan yaradır və beləliklə, autentik tapşırıqların köməklili ilə ikinci kurs tələbələrinə şifahi nitqin tədrisində kommunikativ kompetensiyanı formalaşdırır.

SUMMARY

In german language lessons using collage method is a motivation for learning the language and its depth. Using collage method plays a major role in the development of oral speech in language learners. Students are willing to work in this method because they can express their own ideas and opinions. Use of collage method allows students to work in group, individually or in pairs and thus with the help of authentic tasks we form communicative competency in student's oral speech.

İSKƏNDƏROVA S.M.
Bakı Dövlət Universiteti

EKOLOJİ BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASI MÜSTƏVİSİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN PEDAQOJİ EKSPERİMENTLƏRİN NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: *ekoloji biliklər, ekoloji hazırlıq sistemi, ekoloji biliklərin formalaşması, sistemli yanaşma, meyarlar sistemi.*

Ключевые слова: *экологические знания, система экологической подготовки, формирование экологических знаний, системный подход, система критериев.*

Key words: *ecological knowledge, system ecological preparation, formation of ecological knowledge, system approach.*

Ekoloji hazırlığın keyfiyyətinin bütöv, hərtərəfli və obyektiv qiymətləndirilməsi yalnız özündə ideal modeli təmsil edən meyarlar sisteminin həmin modelə onun uyğunluq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verən real hadisələrin müqayisəsi ilə həyata keçirilə bilər [6; 8].

Meyarlar sistemi təkcə tələbələrin ekoloji hazırlığının nəticələrini deyil, həm də eyni zamanda ekoloji hazırlığın məzmununun, prosesin, ekoloji hazırlığın məqsədlərinə onların uyğunluğunun səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Meyarların işlənilib hazırlanmasına sistemli yanaşmadan və ekoloji hazırlıq sisteminin komponentlərindən istifadə etməklə, özündə ekoloji hazırlığın məzmununun qiymətləndirilməsi meyarlarını, tələbələrin ekoloji hazırlığı prosesinin səmərəliliyini və nəticələrini birləşdirən yeni ekoloji hazırlıq sistemi meyarlarını müəyyən etmək olar. Biz öz eksperimentimizdə nəticələrin qiymətləndirilməsi meyarları kimi V.Bespalko və A.Usovanin işləyib hazırladığı təhsilin məzmununun mənimsənilməsi səviyyələrindən istifadə etmişik [12; 13]. Təhsil problemləri üzrə pedaqoji ədəbiyyatın [1; 2; 3; 4; 5; 7; 10; 11] öyrənilməsi əsasında demək olar ki, qiymətləndirmə meyarları, bir qayda olaraq təhsil prosesinin komponentlərinin təhlili üçün istifadə olunur. Qiymətləndirmə meyarları həmçinin, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını, anlayışların mənimsənilmə keyfiyyətinin səviyyə-

sini, təlimin vasitələrinin, metodlarının və məzmununun səmərəliliyini təyin etmək üçün də tətbiq olunur. Müəyyən edilmişdir ki, ekoloji hazırlığın məzmununun qiymətləndirilməsi onun realizə olunması meyarlarının və məzmunun qurulmasının qiymətləndirilməsi meyarlarının köməyi ilə həyata keçirilə bilər.

Bizim tədqiqatlarımızda məzmunun qiymətləndirilməsi meyarları və onların göstəriciləri cədvəl 1-də, metodların səmərəliliyi və onların göstəricilərinin qiymətləndirilməsi meyarları isə cədvəl 2-də öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi tədris prosesində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən biri sabit və dəyişməz, digəri isə dəyişən olan əlaqələri və münasibətləri, nəticələri xarakterizə edir. Ekoloji hazırlıq prosesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları, artıq işlənib hazırlanmış ekoloji hazırlıq sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir [9]. İşlənib hazırlanmış nəzəri müddəaların tətbiq edilməsi və gələcək pedaqoqların yaradılmış ekoloji hazırlıq sisteminin realizə olunması şəraiti 2013-2015-ci illər ərzində həyata keçirilmişdir.

Tələbələrin ekoloji hazırlığının məzmununun qiymətləndirilməsi meyarları

Cədvəl 1.

Meyarlar	Keyfiyyət göstəriciləri	Kəmiyyət göstəriciləri
Məzmunun qurulmasının qiymətləndirilməsi meyarları.	Ekoloji hazırlığın məqsəd və vəzifələrinin məzmununun tam uyğunluğu hazırlıq səviyyəsinə və məzmunun minimum həcminə Dövlət Təhsil Standartlarının tələblərinin məzmununun uyğunluğu. Ekoloji və pedaqoji təhsilin ideyalarının məzmununda vəhdəin əks olunması. Məzmunun çoxsəviyyəli pedaqoji təhsilin funksional bütövlüyünə uyğunluğu. Ekoloji elmlərin və onların metodologiyasının müasir inkişaf səviyyəsinin məzmununda əks olunması. Ali məktəbdə təbiət elm-	Nəzəri və empirik materialın; abstrakt və konkret materialın; ekoloji və pedaqoji əhəmiyyətli materialın; reproduktiv fəaliyyətin mənimsənilməsinin tələb edən materialın; səmərəli və yaradıcı fəaliyyətin mənimsənilməsinin tələb edən materialın qnoseoloji cəhətdən düzgün nisbəti. Məzmunun komponentlərinin öyrənilməsi vaxtının müəyyən olunması. Tələbələrin malik olduğu təcrübənin uçotu. Məzmunun mürəkkəblik səviyyəsi.

	ləri üzrə təhsilin sistemli- liyinin mərhələli-liyinin məzmunun strukturuna uyğunluğu.	
Məzmunun re- alizə olun- masının səmərəlilik meyarları.	Qurulmuş məzmunun onun həyata keçirilməsi şəraitinə; təlim forma- larına, metodlarına; mad- di-texniki və metodik təminatına adekvatlığı. Tələbələr tərəfindən məz- munun komponentlərinin mənimsənilməsi nəticə- lərinin nəzərə alınması ilə eksperimental təlimin ge- dişində onun bəyənilmə- sindən sonra məzmunun korrelyasiyası.	Tədris məlumatlarının tələ- bələr tərəfindən mənimsə- nilməsi (biliklərin, bacarıq- ların formalaşdırılması səviy- yələrinə və əmsallarına görə).

Eksperimentdə BDU-nun təbiət fakültələrinin tələbələri iştirak etmişlər. Birinci mərhələdə ekoloji hazırlıq sisteminin komponentlərinin realizə olunması şəraitini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə təsdiqləyici tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatın bu mərhələsinin nəticələri aşağıdakıları təsdiq etmişdir: 1) universitetin müəllimləri və tələbələri tərəfindən ekoloji təhsilin sosial, pedaqoji və şəxsi əhəmiyyətini anlamağı; 2) eksperimental təlimin aparılmasına professor – müəllim heyətinin professional hazırlığı və məsuliyyətli münasibəti; 3) zəruri ekoloji avadanlıqlarla (ekoloji nəzarət cihazları ilə) kifayət qədər təchiz olunmamış tədris laboratoriyaları və auditoriyaların mövcudluğu.

Tədqiqatın təsdiqedicisi mərhələsinin gedişində aşkarlanmış çatışmazlıqlar, xüsusən də tədris prosesinin xüsusi ekoloji avadanlıqlarla tam təmin olunmaması, ekoloji tədqiqatların metodologiyası sahəsində müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olmaması 2013–2014-cü illər ərzində aktiv şəkildə aradan qaldırılmışdır. Ekologiya və ekologiyaşünaslığının təlimi metodikası üzrə tədris avadanlıqları alınmışdır.

Universitetin müəllim heyəti üçün eksperimentin birinci ili ərzində ekoloji təhsil problemlərinə həsr olunmuş məşğələlər aparılmış, ekologiya və ekoloji təhsil üzrə elmi, tədris və metodik ədəbiyyat müzakirə olunmuş və tövsiyə edilmişdir. Kafedralar və kitabxana fondunun dərsliklər üzrə ədəbiyyatla təchizatı təşkil olunmuşdur.

2014–2015-ci tədris ilində tələbələrin anketləşdirilməsi işi aparılmışdır. Alınmış nəticələr tələbələrin öz ekoloji bilik və bacarıqlarını aşağı qiymətlən-

dirdiklərini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Anketləşdirmənin nəticələrinin təhlili, həmçinin, testləşdirmə və yoxlama işləri, tələbələrin özlərini aşağı səviyyədə qiymətləndirməsinin onların imtahanda göstərdikləri nəticələrə uyğun gəlməsini təsdiq etdi. Tələbələr tərəfindən ekoloji bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin təhlili onların məqbul və imtahanlarda cavabları, yoxlama işlərinin nəticələri üzrə aparılmışdır. Həyat mühiti, ekoloji amillər və onların orqanizmlə qarşılıqlı təsiri qanunauyğunluqları, orqanizmlərin mühit şəraitinə uyğunlaşması, populyasiyanın strukturu və say dinamikası, ekosistemin strukturu və ekosistemdə enerji axını haqqında biliklər yoxlanılmışdır. Ekoloji metodlar, o cümlədən ətraf mühitin monitorinqi haqqında biliklər, qlobal ekologiya üzrə ekoloji problemlər və ölkəmizin təbiətinin mühafizəsi problemləri haqqında biliklər xüsusi olaraq yoxlanılmış və qiymətləndirilmişdir.

Tələbələrin təliminin səmərəliliyinin yekun göstəriciləri cədvəl 2-də verilmişdir. Cədvəldəki məlumatlar tələbələrin ekoloji biliklərinin təşkil edilməsinin müsbət dinamikasını göstərir. Eksperimentdə təcrübə işlərinin nəticələrinin yüksək dərəcədə doğruluğunu müəyyən etmək üçün riyazi statistika metodundan istifadə edilmişdir. Təlimin nəticələrinin statistik məlumatları tələbələrin təlimi prosesinin səmərəliliyini təsdiq etmişdir.

Tələbələrin ekoloji hazırlıq prosesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları

Cədvəl 2.

Meyarlar	Keyfiyyət göstəriciləri	Kəmiyyət göstəriciləri
Təlim metodlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	Təlim metodlarının hazırlığının məzmununa və məqsədlərinə tam uyğunluğu. Təlim metodlarının təlim formalarına tam uyğunluğu. Qavrama, qnostik, məntiq nöqteyi-nəzərdən təlim metodlarının seçiminin əsaslılığı. Təlimmetodlarının maddi, texniki, didaktik və metodik təlim vasitələrinə uyğunluğu.	Təlim metodlarının (tədris, axtarış, tədqiqat, fərdi, qrup, kollektiv) kəmiyyət nisbəti. Tələbələrdə dəyər münasibətlərinin, bilik və bacarığın müəyyən şəkllə salınması. Ekologiya sahəsində tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olan tələbələrin sayı.
Hazırlıq prosesində istifadə olunan təlim va-	Təlim vasitələrinin təlimin metodlarına və hazırlığın məzmununa uyğunluğu.	Tələbələrin maddi-texniki, informasiya, didaktik və metodiki təlim va-

sitələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	Təlim vasitələrinə: informasiyalılıq, adekvatlıq, elmilik, əyanilik, təhlükəsizlik tələblərinə riayət olunması. Təbii-elmi əyanilik vasitələrinin maksimum tətbiqi üçün şəraitin təmin olunması.	sitələri ilə (bir tələbəyə düşən say vahidi ilə) təminatlılıq dərəcəsi.
Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi	Mənimsənilmiş biliklərin inkişafın tələblərinə uyğunluğu.	V.Bespalkoya görə biliklərin mənimsənilmə səviyyəsi.

Cədvəldən göründüyü kimi, tələbələrin təliminin nəticələri eksperiment aparıldıqdan sonra onun başlanğıcına nisbətən xeyli yüksək olmuşdur, lakin ekoloji hazırlıq sistemi tətbiq olunana qədərkindən daha az sabitdir.

Ekoloji bacarıqların mənimsənilməsi ekoloji fənlər üzrə laborator və praktik məşğələlərdə yoxlanılmışdır. Tələbələrin metodoloji bacarıqlara yiyələnməsi, əsasən, laborator praktikumlarında və çöl praktikalarında onların tapşırıqları yerinə yetirdikləri zaman qiymətləndirilmişdir.

Suyun, torpağın və havanın ekoloji vəziyyətinin analizi, təbii ekosistemlərin və şəhər ekosisteminin antropogen yüklənmə dərəcəsi və ətraf mühitin çirklənməsi növlərini təyin etmək üzrə bacarıqlara tələbələrin yiyələnməsi yoxlanılmış və qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın gedişində alınmış məlumatlar ekoloji bacarıqların mənimsənilməsinin davamlı artımını aşkara çıxarmağa imkan vermişdir.

Tələbələrdə dəyər münasibətlərinin mövcudluğunun təyin olunması anketləşdirmə metodu ilə aparılmışdır. Anketləşdirmədən asılı olmayaraq tələbələr tərəfindən tədris-tədqiqat layihələrinin və yaradıcılıq işlərinin yerinə yetirilməsi və təqdimatı prosesində onlarda çöl və pedaqoji praktika zamanı emosiya-dəyər münasibətlərinin inkişafının diaqnostikası həyata keçirilmişdir.

Tələbələrin çıxışı, cavabların təhlili emosional-dəyər fəaliyyətinin inkişafının üç səviyyəsi nəzərə alınmaqla aparılmışdır.

Ən aşağı – birinci səviyyə üçün aşağıdakı göstəricilər xarakterikdir: 1) emosional-hissi reaksiyalarda (qavrama-reaksiyavermə) emosional dəyər fəaliyyətinin təzahürü; 2) təbiətə resurs və ya passiv həyəcanlı münasibət; 3) ekoloji problemlərin və insanların sağlamlığı ilə əlaqədar olan problemlərin mənimsənilməsindən uzaqlaşdırılma; 4) ekoloji təhsil problemlərinə neytral münasibət.

Tələbələrin dəyər münasibətlərinin inkişafının nəticələri

Cədvəl 4.

Dəyərmünasibətlərin- ininkişafsəviyyəsi		2013	2014	2015	2016
I səviyyə (aşağı)	$B < 3$	-	-	-	-
II səviyyə (orta)	$3 < B < 4$	100%	$33 \frac{1}{3} \%$	-	-
III səviyyə (yüksək)	$B > 4$	-	$66 \frac{2}{3} \%$	100%	100%

Alınmış nəticələr tələbənin şəxsiyyətinin ekologiyalaşması və sosiallaşması tendensiyasını əks etdirir və tələbələrin ekoloji hazırlığı metodikasının səmərəliliyi haqqında xəbər verir. Alınmış məlumatlar, həmçinin, dəyər münasibətlərinin II və III inkişaf səviyyəsinə malik olan tələbələrin bu zaman payının artdığını təsdiqləyir. Təbiətə seyrçi və resurs münasibət, ekoloji problemlərə neytral mövqe nümayişi təbii dəyərlərin müsbət qavranılması və təbiətin çox tərəfli əhəmiyyətinin etirafı ilə əvəz olunur.

Apardığımız tədqiqat sayəsində alınmış nəticələr universitetlərin təbiət elmləri üzrə fakültələrində təhsil prosesində tələbələrin ekoloji hazırlığının işlənib hazırlanmış sisteminin tətbiqi prosesində tələbənin şəxsiyyətinin peşəkarlaşması və sosiallaşması meylini əks etdirir. Aparılmış eksperimental tədqiqatların cədvəllərdə göstərilən nəticələri tələbələrin işlənib hazırlanmış ekoloji hazırlıq sisteminin səmərəliliyini təsdiq edir.

Ekoloji biliklərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin nəticələri

Cədvəl3.

Kurslar	Tələbələrin sayı	Tələbələrin sayına görə müvəffəqiyyət göstəricisi (illər üzrə)					Ortabal	Kurslar	Tələbələrin sayı	Tələbələrin sayına görə müvəffəqiyyət göstəricisi (illər üzrə)					Ortabal	Kurslar	Tələbələrin sayı	Tələbələrin a sayına görə müvəffəqiyyət göstəricisi (illər üzrə)					Ortabal								
		2013								2014								2015						2016							
		5	4	3	2	1				5	4	3	2	1				5	4	3	2	1		5	4	3	2	1			
II	25 nəfər	8	9	2	4	2	92:25=3,68	II	23 nəfər	10	8	2	2	1	93:23=4,04	II	21 nəfər	9	8	3	1	0	88:21=4,19	II	20 nəfər	12	5	3	0	0	89:20=4,45
III	25 nəfər	6	8	4	4	3	85:25= 3,40	III	23 nəfər	7	7	6	2	1	83:23=3,60	III	21 nəfər	10	7	3	1	0	89:21=4,23	III	20 nəfər	13	6	1	0	0	92:20=4,60
IV	21 nəfər	7	6	5	2	1	79:21 = 3,76	IV	19 nəfər	8	7	3	1	0	79:19=4,15	IV	17 nəfər	1	6	0	0	0	79:17=4,64	IV	18 nəfər	12	5	1	0	0	83:18=4,61
Universitet üzrə		21	23	11	10	6	10,84:3=3,61	Universitet üzrə		25	22	11	5	2	11,79:3=3,93	Universitet üzrə		30	21	6	2	0	13,06:3=4,35	Universitet üzrə		37	16	5	0	0	13,66:3=4,55

Ekspperimental tədqiqatlar prosesində ekoloji–pedaqoji fəaliyyətdə gələcək pedaqoqların ekoloji hazırlığı sisteminin vacibliyi və perspektivliyi sübut olunmuşdur. Ekoloji hazırlıq sisteminin eksperimental tətbiqinin nəticələri ekoloji təhsilə peşə marağının inkişafını, tələbələrdə dəyər münasibətlərinin formalaşdırılması prosesinin müsbət dinamikasını, ekoloji bacarıqların mənimsənilməsinin bütövlük əmsalının davamlı artmasını, tələbələr tərəfindən ekoloji biliklərin mənimsənilməsi prosesinin müvəffəqiyyətini göstərir. Alınmış nəticələr cəmiyyətdə ekoloji biliklərin və pedaqoqların peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə ali məktəblərin bakalavr pilləsində mütəxəssislərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılmasını əhatə edən ekoloji təhsilin ardıcılığını və fasiləsizliyini əks etdirir və tələbələrin ekoloji hazırlığı metodikasının səmərəliliyi göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.«Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikanın Qanunu. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyi I cild. Bakı: Qanun, 2006.s.279-284.
- 2.«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikanın Qanunu. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyi II cild. Bakı: Qanun,2007, s.3–27.
3. Əliyeva R., Mustafayev Q., Hacıyeva S. «Ekologiyanın əsasları» (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2006, 536 s.
4. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Yeni pedaqoji təfəkkür–psixi pedaqogikaya giriş. Monoqrafiya. Bakı: 2008, 479 s.
5. Əsgərov A. Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərində ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkanları və yolları. Dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2008, 22 s.
6. Александрова Н.М. Теоретические основы профессиональной подготовки учащихся по профессиям экологического профиля: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. - СПб., 1998. 44 с.
7. Алексеев Н.А. Педагогические основы проектирования личностно ориентированного обучения: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т, 1997. 42 с.
8. Андреева Н.Д. Образование и устойчивое развитие //Образование для устойчивого развития: проблемы, поиск и пути решения в педагогическом вузе. СПб.: СПбАСЭко, 2000. - С.13-23.
- 9.Борытко Н.М. Профессиональное воспитание студентов вуза /Науч. ред. Н.К.Сергеев. Волгоград : ВГИПКРО, 2004. 242 с.
- 10.Вершловский С.Г., Попов Е.Б. Социально–педагогические проблемы гуманизации образования //Информационный бюллетень №4. СПб. Новгород – Псков, 1995. с.4-7.
11. Доманова С.Р. Педагогические основы новых информационных технологий в образовании: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. - Ростов-на-Дону, 1995.39 с.
12. Институт Естествознания в системе педагогического университета: Монография /Под ред. В.П. Соломина. СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. 176 с.

13. Интеграция содержания образования в педвузе /Сб. научн. трудов // Ред. М.Н. Бериулава. Бийск, 1994. 123 с.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается системный подход к разработке экологической подготовки студентов, критерии оценки и использования компонентов системы. Для определения критериев новых экологически чистых систем нужна подготовка содержания критериев экологической оценки, экологической эффективности и результатов подготовительного процесса. Также здесь даны результаты экспериментальных исследований студентов, подтвердившие эффективность развития экологически чистых систем.

SUMMARY

Article represents system approach to development of ecological training of students, evaluation criteria and an eco-friendly way of use of components of system, including preparation of content of criteria of an ecological assessment of ecological efficiency and results of preparatory process to define criteria for new environmentally friendly systems. Also results of pilot studies of students have confirmed efficiency of the developed ecological pure systems.

MÜNDƏRİCAT СОДЕРЖАНИЕ

DÜNYA SİYASƏTİ VƏ TARİX МИРОВАЯ ПОЛИТИКА И ИСТОРИЯ

MƏMMƏDOV Ş.

1995-2001-ci İLLƏR DÖNƏMİNDƏ ABŞ-la AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ARASINDA SİYASİ-DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏR.....3

БАЙРАМОВА Н.А.

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И
УКРАИНОЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....10

FƏLSƏFƏ, SOSIOLOGİYA, İLAHİYYAT ФИЛОСОФИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ТЕОЛОГИЯ

SOFİYEV X.Ə.

KULTUROLOJİ EYNİLƏŞDİRMƏ ƏMƏLİYYATI TİPOLOJİ ARAŞDIRMALARIN
ƏSASI KİMİ.....16

MUSTAFAYEVA H.T.

İSLAMDA QADIN HAQQLARINA BİR BAXIŞ.....23

MALİKİ Ə.

İRANDA ETNİK TAYFALARIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR.....29

РОДИН В.А.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ОБРАЗОВАНИЯ.....36

ƏBÜLFƏT HƏSƏNOĞLU

NƏSİMİ FƏLSƏFƏSİNİN QAYNAQLARI.....42

PSIXOLOGİYA, PEDAQOGİKA VƏ METODİKA ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

МAMEДОВА И.А.

О ПРИНЦИПЕ КУЛЬТУРОСООБРАЗНОСТИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-
ПЕРЕВОДЧИКОВ.....58

АСАДОВА Н.Г.

ФОРМЫ ПОВЫШЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ РОДИТЕЛЕЙ.....64

VAHAPOVA T.Ə.

“MOLLA NƏSRƏDDİN”ÇİLƏRİN VƏ “FÜYUZAT”ÇİLƏRİN QADIN TƏRBİYƏSİ
UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ.....70

BAXŞƏLİYEV Ə.T.	
HEYDƏROVA S.N.	
RƏHİMOVA Q.V.	
SADƏLİK VƏ TƏVAZÖKARLIĞIN PSIXOLOGİYASI.....	77
AKSEL C.K.	
AZƏRBAYCAN PEDAQQQ ALİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ TÜRKİYƏ	
İCTİMAİ-PEDAQQJİ MÜHİTİNDƏ.....	84
HƏSƏNOVA K.	
“FÜYUZAT”ÇILAR MÜASİR MƏKTƏB VƏ MÜƏLLİM HAQQINDA.....	90
HƏSƏNQULUYEVA K.Ə.	
Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN MƏQALƏ VƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT	
PSIXOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ.....	99
PƏLƏNGOV Ə.	
ATİLLA BİNGÖL	
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİLGİSAYAR KAYGI DÜZEYLERİ İLE	
DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ ARASINDAKI İLİŞKİNİN İNCELENMESİ.....	106
SƏMƏDOVA G.A.	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN BİLİKLƏRİNİN	
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.....	117
CƏLİLOV A.M.	
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX TƏLİMİNDƏ ŞAGİRDƏLƏRİN BİLİK VƏ	
BACARIQLARININ YOXLANILMASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	123
ABBASOVA X.D.	
İNKLUZİV TƏHSİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ.....	132
ГУЛИЕВА Э.	
ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
В СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....	138
ГАСАНОВА С.Р.	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМА КОЛЛАЖИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ	
НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ВТОРОГО КУРСА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА.....	146
İSKƏNDƏROVA S.M.	
EKOLOJİ BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASI MÜSTƏVİSİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN	
PEDAQQJİ EKSPEİRİMENTLƏRİN NƏTİCƏLƏRİ.....	152

*«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 05.05.2015.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 10, 5 ş.ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 85.
Qiyməti müqavilə ilə.

ТЯРЪЦМЯ
ВЯ НЯШРИЯТ-ПОЛИГРАФИЯ
МЯРКЯЗИ

Az 1014, Bakı, Rəşadət küçəsi, 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az